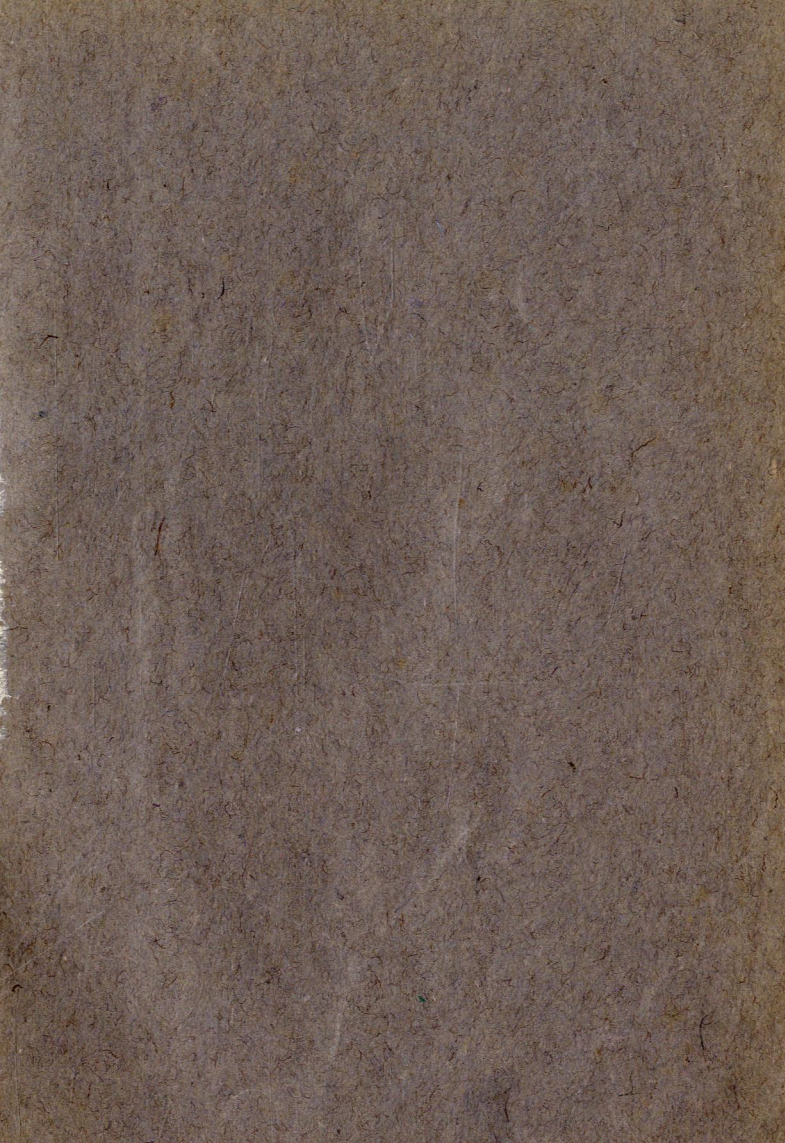
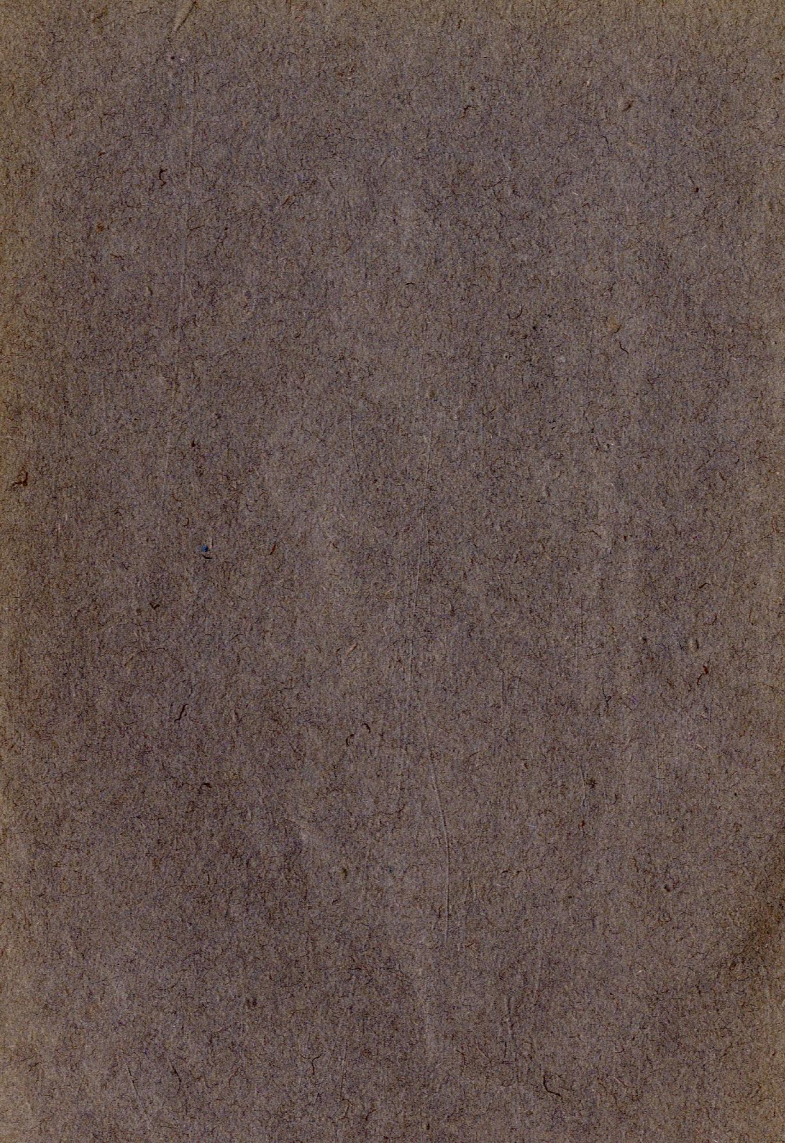

УКРАЇНСЬКА
БІБЛІОТЕКА

МИКОЛА ГОЛУБЕЦЬ

95
рр

ВЧОРАШНЯ
ІСТІНА

„УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА“

**Видавництво кращих творів
українського й усесвітнього
письменства**

ВИХОДИТЬ у ЛЬВОВІ НАКЛАДОМ ІВАНА ТИКТОРА

кожного місяця в обемі 8 аркушів друку.

ПЕРЕДПЛАТА:

Місячна	0·95 зол.
Двомісячна	1·90 зол.
Чвертьрічна	2·60 зол.

Поодинокі томи „У. Б.“ можна дістати
в усіх краєвих книгарнях.

Адреса:

„УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА“

Львів, ул. Руська ч. 18.

Ченове Конто П.К.О. 500,277.

449.1

сб
10 „УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА“

Ч. 11.

ЛИСТОПАД

1933.

Бібліотека
Конваліот

12.337

МИКОЛА ГОЛУБЕЦЬ

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ВЧОРАШНЯ ЛЕГЕНДА

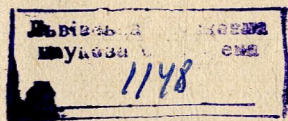
З передмовою Автора

Намисто

ЛЬВІВ

НАКЛАДОМ ІВАНА ТИКТОРА

Ш 5/2-84/5-644
Друковано 5000 примірників.

Обгортка рисунку Едварда Козака.

Друк. З. Медичкий Львів, Бляхарська 9.

Микола Голубець

СЛОВО ВІД АВТОРА

Найфатальнішою датою мого життя був день 15. грудня 1891. року, в якому я... народився. Всеж таки, з моїх життєвих промахів був це одинокий, який заслугує на оправдання: раз, що це був мій перший промах, друге, що не сам я тут провинився. Моє бажання — прийти на світ, оскільки собі пригадую, було мінімальне.

До гімназії й на університет ходив у Львові. Ще будучи в гімназії, я найшов раз у грецькій граматиці волос і збридив собі книжку. На цю тему мав я багато неприємних дискусій з професорами. Не моя вина, що попавши на університет, я мусів записатися на філософію, хоча філософом не був я перед тим, ані не стався ним потому.

»Писати« почав я ще на середньо-шкільній лавці, на якій з таким самим успіхом почав »малювати«. За римовані памфлети й карикатури зненавиджених професорів просидів я неодну годину в »карцері«. Ще як гімназист був я »друкований« (1908.) й строго напіннений, з цього приводу, директором гімназії. Остаточно напіннення не помогло, бо вже в 1909. р. видав я першу збірку віршів (»Фрагменти«), очевидно, з... портретом автора. Збірка не була, мабуть, найгірша, бо кілька віршів з неї, в різних часах, різними людьми передруковувалося, а один вірш (»Ой, нагнувся дуб високий«), підложений на ноти М. Гайворонським, попав до репертуару Стрілецьких Пісень.

Привабливість поетичних лаврів, довгими роками зганяла сон з моїх повік й примусила мене до видання ще трьох римованих збірок: «Бувають Хвили» (1910.), «Мойсей Безумний» (1914) та «З чужини далекої» (1915.). З того часу я вже перестав грішити збірками й тільки в ряди-годи друкував свої вірші, романи та гайнівські переспіви по газетах та журналах. Сталося щось подібного, як колись з грецькою граматикою. Тільки, що знайдений тепер волос, хоча не був фальшивий, належав до фальшивої русявки. Тепер я вже зрідка писав поезії й ще рідше мав до діла з русявками. Більшість зайвого часу й енергії повернув я на переклади архитворів чужих літератур, з яких варто згадати такі, як «Затоплений Дзвін» Гергардта Гавптмана, «Пер Гінт» Генріка Ібзена й «Падуюнська княгиня» Оскара Уайльда. З приводу «Затопленого Дзвону», який вийшов двома виданнями, наслухався я багато прихильних компліментів від критики. Задумував продовжати працю над перекладами далі, (переклав «Бранда» Г. Ібзена й «Тантриса» Г. Гардта) але не найшовши видавців ні читачів, махнув у той бік рукою.

Рівнобіжно з оригінальною й перекладною белетристикою, цікавили мене питання українського мистецтвознавства. Поза низкою статей, начерків і студій з тієї ділянки по газетах та журналах, видав я окремими книжками й брошурами такі речі, як «Українське Мистецтво» — вступ до історії (1917.). «Українське Малярство XVI—XVII. вв.» (1920), «Начерк українського мистецтва» том I. (1922). «Галицьке Малярство» (1926) та низку монографій про образотворчість Л. Долинського, Т. Шевченка, П. Холодного, О. Кульчицької, О. Архипенка, та інших.

Окремою доменою мого зацікавлення була історія

та краєзнавство західньо-українських земель, в першу чергу Львова. В тій ділянці написав я цілу низку статей і видав кілька книжок та брошур. Дуже рано, бо вже в 1909. р. попав я в круговорот українського часописного промислу й журналістики. Був співробітником найрізномородніших газет на журналів, з яких багато видавав чи редагував самостійно. Згадаю тут «Світ» (1917—18.) «Життя й Мистецтво» (1920.) «Маски» (1923.) «Українське Мистецтво» (1926) «Неділя» (1928—1931.) щоденник «Час» (1931) та інші. Були це очевидно, ефемериди, що скорше чи пізніше гинули від фінансових недомагань і комплікацій.

Дивлючися на мій літературний, науковий і денікарський дорібок, з перспективи двадцять п'яти літ, з прикрістю завважую, що скількисть стоїть тут у разячій диспропорції до якості: *Multa, sed non multum...*

Хоча й цього не можу заперечити, що тут і там у мойому дорібку попадають речі, яких... недоцінено. А може я помиляюся? Може впоряд з самокритикою голоситься тут до слова, вроджене, не тільки письменникам, самолюбство?

Щож до моєї нової книжки, яку я назвав «Вчорашньою Легендою», то є вона радше галерією типів та низкою епізодів, аніж суцільно скомпонованим оповіданням. Бажалося мені відтворити настрої, й закріпити духову й чуттєву атмосферу Великого Моменту, якого я мав щастя бути учасником.

Я не фотографував нікого так само, як вистерігався поневільних, автобіографічних моментів. Тільки з konieczности, для підмалювання історичного тла, я тут і там навіязував оповідання до конкретних подій та живих постатей.

Сумніваюся, чи книжкою типу «Вчорашньої Ле-

генди» я обогатив українську літературу. Я був би за-
доволений, якби вона сповнила хоча те виховне завдан-
ня, що, як не як, лягло в її основу.

Зрештою, на одно й друге питання повинна дати
відповідь критика й майбутнє.

Львів, 1. листопада 1933.

І. ПАН МАЙСТЕР ХОЛЕВКА

Пан Константин Холевка не мав щастя у життю. Молодим служив при уланах; вже був капралем, і рішив служити »за зупу«, але на маневрах упав з коня, зломив ногу й пішов до »супровіту«. І хоч нога вигоїлася, але він заєдно кульгав і нарікав на ломання в нозі, як тільки мав бути дощ. Оженився й жив шевством, якого навчився ще перед військовою службою. Але й тут йому не велося. Воно то булоб і нічого, що жінку мав сварливу; бо яке йому діло до жінки, а їй до нього. Тай нема на світі такої майстрової, щоби пана майстра не кунірувала, а термінаторам раз-у-раз голови не мила. В понеділок длятого, що то кепський день, а що суботи тому, бо виплат. Тай на тижні не буває без того, щоби не перепало чи майстрові чи хлопчиськам. Не журився пан Холевка й тим, що жінка в нього була погана. Хіба шевцеві треба жінки на показ? Гірше вже, що лінива вона була та нехлюйниця, але й то невелике нещастя. Шевський варстат не сальон, а хіба не на те у шевця хлопці, щоби паню майстрову у всьому виручати? Поки один чи другий дістане молотка у руки, щоби як належиться кілок забити в підшву, то мусить пройти усі ступні домашнього господарства, від підлоги до кухні, а то й геть-геть поза кухнею. Правда, журився пан Холевка, що в нього дітей не було. Але хібаж дідівні мало на світі? От — війна, а діти не переводяться. А от що журило й коробило серце пану Холевці: ота погана й сварлива баба, з якою ні в церкву протиснутися, ні в коршмі показатися, була така вже проклятуща мазурка, що від шлюбу до нього ні слова по людськи не

промовила, раз-у-раз його хлопом та мургою визивала, та ще й прийняла в хату якогось там племінника, п'ятнадцятилітнього хлопчиська, що не то що обжирав пана Холевку, що міг, то тяг зпід рук, але й собі посміхався з пана Холевки, мовляв — що мені має такий »цеп« до розказу?

Поки того проклятого Маріянка не було в хаті, ще було пів біди. Баба була, як баба. Сварилася, кляла й раз-у-раз майстрові то горшком, то кипятком погрожувала, але хоч не мішала до того всього політики. А тепер на політиці починає й на політиці кінчить:

— Абись ведзял, кабане, же ту наше право, ту наша земля, наш ту бендзе круль, бо з намі тшима Панбуг і наша ест Матка Боска! Ти тільки дужо гадай, а зобачиш, цо бендзе! Цале мое щенсьце і ласка от пана Бога, же мі дзеці з тобом не дал.

— Опамятайся, варіятко! — пробував успокоювати пан Холевка. — Таж ти за моею головою якась майстрова, а якбим тебе був не взяв, то може до нині булабись зпід жидів помії виносила!

— Майстрова? А хто тебе майстром зробил? Якбим ці пенендзи на визволінні не дала, якби моя пані за тобом в цеху не пшемувіла, якбим з тебе чловека не зробіла і до Львова, мендзи людзі, не пшипровадзіла, то бись бил до дзісяй хлопом ходакі латал. Але чи такі цеп розуме, цо сен кому належи? Слишиш, Маріянку?

Маріянко підходив, засував руки в кишені й насунивши заялзений кашкет на ухо, дивився визиваюче на »вуйка«. Потім цвиркав слиною крізь зуби й ніби від нехоча »успокоював« пана Холевку:

— От, стуль писк і дзенькуй Богу, же жиєш.

Тоді поривала пана Холевку шевська пасія й віч кидав копитом у кут та ішов до сторожа Стефана на скаргу.

Той Стефан Ходань, то була для пана Холевки одинока щира душа в цілій камениці. Цо дня по »фаерамті«

виходив пан Холевка на браму, де вже чекав на нього Стефан, покурюючи люльку. А коли тихим вечором сонце в останнє цілувало вершок барокового шелому Корняківської вежі, дві братні душі сідали на кам'яних виступах брами й гуторили:

— Бо то, бачите, — починав розмову Стефан — Львів колись був наш. Наші королі його закладали й наші королі тут панували. О на тій горі, на Високому Замку. Тільки не було згоди поміж нашими королями, не було любови, ні боязни божої між народом і тому нами нині поштуркується сакий-такий.

— А волоську церкву й дзвіницю також наші королі будували? — запитував пан Холевка, показуючи на Корняківську вежу.

— Певне того не знати, але хтож би таку церкву виставив, як не наш король? Чужий певно, що ні. Але от я питаю свого студента. Він всьо знає з книжок, як то колись було у Львові.

— А святий Юр? Хіба, якби ще наші королі місця на нього не вибрали, то хіба стояв би він там, де стоїть? Таж його на всі сторони видно. Відки не їхати до Львова, то зразу таки Юра видно.

— Певне, що так. Мусіли його теж наші королі будувати, а як прийшли вже чужі, то не сміли божого дому з його місця рухати.

— Чомуб не сміли? А от польська катедра колись була наша. Ще там до нині є руські образи. Богородиця в Домініканів теж наша...

— Е, то вже щось не так. Як то може бути, щоби поляки не збудували собі самі костела? — недовірював Холевка.

— Видно, що так мусіло бути, коли в книжках пишуть. А втім, оповідав мені мій студент, що катедрі не будували поляки, а німці, на місці руської церкви. Так їм то місце сподобалося. Тай довго ті німці по німецьки правили в ній свої Богослуження, поки

поляків у Львові намножилося. Зразу були тут тільки русини та німці, трохи жидів та вірмен, були й татари, що мали свій мечет, десь на жовківській вулиці. Потім стало поляків більше. Але які то були поляки? Більше було перекіньчиків з наших, німців та вірмен, а справдливих поляків тільки, що на лік.

— Та то може й бути правда. Скільки то вже за нас нашої віри пополячилося! — додав сумно пан Холевка.

— А я дивуюся тай не дивуюся. Куди не глянеш, все в польських та жидівських руках. Що пан то поляк, що купець то жид, а що вже який дроворуб чи замітач, то напевне наш. А як де наш брат попреться за кавалком хліба до магістрату чи до акцизи, то вже не обійдеться без того, щоби своєї віри не переіначив. Хочеш хліба, відбери від свого ксьондза метрику.

— Гіркий то хліб, — понурився пан Холевка.

— Певно, що несолодкий. А ще у кого трапиться жінка не з нашої віри, то... Тут Стефан глянув на Холевку, наче пригадав собі, що в нього жінка мазурка і з делікатности не договорив.

— Та чого ви недоговорюєте? — підхопив Холевка. — О недочекане її, щоби вона мене перекабатила. Хоч я собі мізерний шевчик-полатайко, але піднебіння в мене чорне. А якби коли що до чого...

Пан Холевка не докінчив, а тільки значуче погрозив затиснутим п'ястком.

— От то й біда, — продовжував Стефан, — що як зайдеш у нашу церкву, то один в одного самі такі мізераки, як от ми з вами. Пана в нашій церкві не побачиш.

— Та то вже так не тільки в нас, що пани до церкви не ходять, тай панів у нас не так то вже й багато. Ті, що є таки свого тримаються.

— Та що то за пани? — Колись були пани! Таж відомо, що всі ті польські князі та грабі, Потоцькі,

Сапіги, Чорторийські, Сангушки, Дідушицькі й кілька їх там є, всі були нашої віри, тільки поперекабачувалися.

— Не бійтеся, якби так у нас добром запахло, то всіб назад прилетіли, як мухи до меду. А мабуть на щось у нас добре кроїться, коли архикнязь Габсбург вишивану сорочку носить та по руськи говорить. Кажуть, що якби що до чого, то він би був руським королем. Одні з нього посміхаються, другі Бог зна що по газетах виписуються, але він знає, що робить.

Стефан зареготався.

— Знаю, знаю! Його тато хоче бути польським королем, а сина керує на руського. А так, про людське око, то ніби оба з собою гніваються.

Хвилину Стефан помовчав, пакнув раз і другий люльку, а потім нахилився Холевці над ухом і шопотів:

— Коли вже хочете знати, то нині-завтра щось буде. Я знаю. Мій студент ходить раз-ураз до того стрілецького хорунжого, що під одинацятим. Австрія вже туй-туй. Нині-завтра задерє ноги, бо вже все трачіння на хліб вимісила, вже всіх котів і собак на консерви порізала. Вже до щурів добирається, але щурі тікають а військо бунтується. А як дідько пірве Австрію...

— Що?! — ревнуло щось громовим басом над ухом Стефана, який ще не встиг обернутися, як чиясь залізна рука вхопила його за шиворіть. Холевка глянув і закам'янів: чорт його знає відки взявся біля них жандарм. Великий і бородатий, держав Стефана правою рукою за обшивку, а лівою показував комусь за собою на Холевку. Холевка глянув у той бік і задеревів, побачивши за спиною жандарма... Маріанка... — Оттакої...

Але на роздумування не було часу. Бородатий жандарм тримав Стефана й термосив ним, мов вимолоченим околотом, ще хвиля й Холевка, якого перелякані очі зустрілися з гадючим поглядом Маріанка, міг опи-

нитися в жандармській долоні. Наче вюн, скрутив Холевка в бік, і поки жандарм встиг отямитися, побіг що сили в протилежну перехідну браму. Опамятався щойно в гущавині бозів, що росли на сквері Куркової вулиці біля казарми «вісімдесятки». Глянув довкола себе. Його не здоганяв ніхто. Поправив на собі одежу, і наче на прохід завернув на »Кайзервальд«.

Тимчасом з Стефаном була коротка справа. Поки з сутерин вибігла Стефаниха, Стефан машерував уже попереду жандарма на »гавітваху«. Тут жандарм здав рапорт, щось там питали Маріянка, а Стефанові, що забув язика в роті, погрозили шибеницею, скували й запровадили в якусь темну й вонючу нору. Щойно тоді, як заскреготів ключ у немазаному замку, Стефан опритомнів. Пронизливий сопух півничної нори й почуття ланцюжків на руках зясували йому грозу жахливого положення.

— От і договорився! — думав одчаєно. — Ніхто інший, як Маріянко спровадив жандарма на його дурну голову. Собача дитина! Цікаво, що сталося з паном Холевкою. Може і його приведуть тут леда хвиля. Стільки літ прожив і криміналу не видів, а тут маєш. І не якнебудь, а в »бранзолетах«.

І перед очима Стефанової уяви станули нагло цілі ті валки селян в суміш з священниками, що то їх на початку війни ганяли нагаями по вулицях Львова, то до Бригідок, то до полевого суду, то на двірець, де їх пакували на льори, мов худобу й везли невідомо куди. Він наче бачив, як їх по дорозі леда батяр поштуркує, леда жид на них плює і визиває... Напевне й вони щось відказували на Австрію і їх теж якийсь Маріянко прискаржив. Що то буде, що то буде? Билися думки Стефана, мов ластівки об селянські вікна. Може повісять, може ростріляють, тепер війна і нема жартів. Коби хоч не били й не мордували, а там най уже собі роблять з ним що хочуть. Раз попався то не вимолишся.

Стільки вечорів прогуторив з даном Холевкою на брамі, стільки вже собак на ту Австрію навішав і тутже, як її вже і елей і миропомазання, таки прискринили. Що там бідне жінчисько? Десь кричить на цілу каменницю й жандармів та Маріанка лає. Чого доброго і її тут приведуть.

Стефан пробував рушитися з місця й почав нащупувати ногами, чи нема на чому сісти. Спровола й обережно промандрував попри стіни й нарешті, в одному куті, наштотхнувся ногою на якусь скриню. Обома скованими руками провів по її віку й коли переконався, що вона стоїть як належить, сів. Розставив широко ноги, опер на скованих руках голову й ще нім почав щось думати, заснув. Стефан умів спати не тільки сидячи. Кілько то солодких годин проспав він, стоячи з ранку до вечора у «хвості», коли його жінка вислала за хлібом на «броткарти! Другі нервувалися, лаяли й проклинали і війну і Австрію, а Стефан, як не мав з ким говорити, спав собі на стоячки. Таку вже мав натуру, а найсолодше спав тоді, коли якась велика жура засіла йому в голову. Так і тепер. Ланцюжки на руках, мокра й вонюча пивниця, в розпаленій уяві шибениця, за «образу маєстату», а він хропе. І сниться йому пан Холевка і сняться йому королі, що то Львів будували і ставили волоську церкву. Довкола нього якась така ясність, що він не може ні очий отворити ні з місця рушити. Хоче тільки кудись простягти руки, але вони, мов не його руки, такі якісь тяжкі й безсилі. І сниться Стефанові руська Богородиця, що то в Домініканів на вівтарі. Усміхається до нього, мов рідна мати до сина й наче кличе до нього: Рятуй мене Стефане! Здійми мені ту золоту корону, що мені каменем тяжить на чолі, Стефане! — І Стефан підірвався бігти до Богородиці на домініканському вівтарі. Вже добігає до вівтаря й руки простяг до Богородиці, але поховзнувся на мраморній долівці, болюче вдарився і... проснувся:

Довкола нього темнота й півничний сопух, а він лежить біля скрині на мокрій долівці й не може усвідомити собі, чому він не у своїй хатині під сходами, й чому в нього руки заковані.

Довгу хвилину просидів Стефан, ні в сих ні в тих, на мокрій долівці, поки не пригадав собі усього, що з ним сталося. Підвівся з землі, ще раз промандрував попри стіни своєї клітки й тяжко зітхаючи, знову сів на скриню. Якийсь час наслухував, чи не йде хто до нього, чи замок не заскрипить й не виведуть його куди, але згодом усвідомив собі, що довкола глуха ніч: на ратуші біла перша. Десь далеко на коридорі чалапав хтось міровим кроком, а зрештою тихо. Стефан протуманів ще яку хвилину а потім обережно поклався поперек скрині й знову заснув.

Чи спав він чи ні, коли це задудніли чийсь кроки в коридорі. А коли ключ заскрипів у замку, Стефан стояв уже, ні живий ні мертвий, на ногах. Ідуть! Вдарився обома скованими руками в груди й ледви чутно прошепотів: Боже милостивий будь мені грішному! І остави нам довги наші, яко... Тут завмерла йому решта голосу в горлі. Двері його каюти розчинилися й на тлі сірого світанку замаячіло кілька постатей у вояцьких плащах з крісами. Сам не відаючи, що робить, Стефан упав на коліна й схопивши голову в долоні, припав чолом до долівки. І тільки в думці маячилися йому слова з кількох молитов нараз...

— Дайте ліхтарню! — крикнув хтось наче знайомим голосом над ухом Стефана. — Давайте ліхтарню. Він мабуть зімлів. — Дві пари сильних рук підхопило Стефана попід сили. Стефанова голова бовталася на шиї, мов на мотузку. Коли й була в того чоловіка колинебудь яка дрібка сміливості й відваги, то не остало вже по ній ні сліду. І думка вже не працювала в його голові.

— Стефане! Що з вами? — крикнув хтось до нього

й у ту хвилину хлюпнув йому холодною водою на обличча.

Стефан не мав відваги розкрити очий. Хай роблять з ним що хочать.

— Стефане! Живі ви, чи що з вами?

Стефан насилу розкрив очі і зараз таки назад їх заплющив.

— Живий! Ще води! — І знову холодна вода сплила по обличчу Стефана, що тепер розкрив уже очі на добре й мов божевільний водив ними довкола.

— Вішайте, стріляйте, тільки, ради Бога милосерного не мучте мене, не поневіряйте! Згляньтеся на мою силу голову. Робіть що хочете, тільки не поневіряйте!

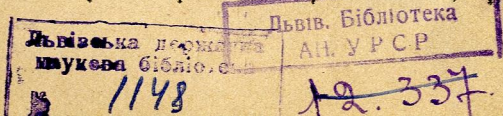
Пробував впасти на вколішки й скласти, молитовно, заковані руки, але пара сильних рамен тримала його в повітрі.

— Змилюйтеся, не мучте!

— Пане Холевка! — крикнув знову добре знайомий Стефанові голос. Стефан глянув, а те, що побачив у сяйві ліхтарні, здалося йому чимсь наче недавний сон про домініканську Богородицю: перед ним, з ліхтарнею в руках, стояв стрілецький хорунжий зпід однацятки. Біля нього, з глечиком води, стояв пан Холевка. За ним йогож таки студент, в гімназійному плащі й шапці, але перепоясаний військовим ремнем, з крісом на рамени! Глянув на Холевку. Він був теж у військовому одязі, і теж був перепоясаний військовою куплею і теж мав кріс на рамени. Що це? Сон, чи він збожеволів? Попробував сягти рукою до чола, але руки мав заковані.

— Ради Бога! Хто там має ключ до ланцюжків? — кликнув хтось з несподіваних гостей.

Котрийсь з присутних заметушився й за хвилю прибіг з вязкою ключів. Поки найшли відповідний ключик до колодочки при Стефанових »бранзолетах«, про-

минула хвилина; Стефан ніби прийшов до себе. Він ще не розумів нічого, але присутність стільки знайомих облич наповнила його заяче серце якимсь незасованим теплом і вірою, що це ще не остання хвилина його життя... Нарешті кайдани облетіли з Стефанових рук. Він поворушив заkostenілими пальцями.

— Панове! — видусив з себе — змилюйтеся, скажіть щось, бо я зваріюю!

Стрілецький хорунжий зпід одинацятки передав комусь ліхтарню й ухопивши голову Стефана в обидві руки, промовив:

— Стефане! Львів наш! Наш, український! Розумієте?

Але Стефан не розумів. Хорунжий пробував ще щось сказати, але йому заломився в горлі голос. Тут виручив його пан Холевка:

— Стефане! Та прийдіть вже, до сто чортів, до себе! Таж видите, що тут прийшла до вас ціла Куркова вулиця. Ціла озброєна від стіп по зуби, щоби вас визволити, щоби вам сказати, що Львів наш! Наш, як був колись за наших, руських королів! Чуєте Стефане! Ходіть, подивіться на ратуш, там уже наші, синьожовті фани і скрізь по Львові ходять наші жовніри з синьожовтими кокардами і цілий Львів говорить по нашому, по руськи, і ніхто вже нас не називає мургами ані цєпами.

Для Стефанового бідного серця було того багато. Мов підкошений звалився на вколішки й охопивши руками коліна хорунжого зпід одинацятки, лебедів крізь сльози:

— Пане, серце моє, не гнівайтесь, що я вас не зрозумів! Я, був певний, що то прийшли по мене, щоби зробити мені кінець за моє дурне слово. Я готовився на смерть а ви прийшли мов ангел і кажете мені, що Львів наш! Пане! Ріжте мене по шматочку, очі мені випікайте, а я не буду чути болю, мені все одно серце

трісне з радості, або... і тут зайшли очі Стефана, якимсь божевільним більмом — скажіть, що ви смієтеся з мене.

І заки хорунжий отямився, Стефан припав устами до його чобіт і цілував їх з божевільною пристрасстю.

— О ні, я не ваші ноги цілую пане хорунжий! Я цілую ноги усіх наших стрільчиків, усіх наших вояків, вибачте мені, не гнівайтесь на мене!

З трудом удалося підвести Стефана з колін; мов п'яного вивели його з пивниці на світ. А він дивився на всіх, мов несвоїми очима, кожного з своїх знайомих облапував руками і заєдно протирав собі очі, раз-ураз вмовляючи в себе, що це або сон, або він збожеволів. А коли нарешті хорунжий зпід одинацятки відійшов куди слід з своїми хлопцями і біля Стефана на «гавп-васі» залишився тільки Холевка, Стефан опав усім тягаром на лавку й прошепотів до Холевки:

— Ну, я вже бачу, я вірю, що це не сон, чую, що я при здорових змислах, але скажіть, ради Бога, як це все сталося? Чудо якесь, ласка Божа, чи що?

Пан Холевка поправив на собі пояс, й випрямившись, як міг по вояцьки, сказав:

— Та хіба то можна все сказати й розповісти, як воно сталося? Сталося! Львів наш, тай годі, а ви замість носити «парашки» в гарнізоні, можете тепер замельдуватися до свого, до рідного війська. От беріть куплю та карабін і ставайте де коло якого магазину.

Стефан дивився жадібно на Холевкові уста, наче хотів зних вчитати таємну містерію Листопадової Ночі, але видно, ті уста не належали до бесідника, коли Стефан покрутив, незадоволено, головою:

— Та ви мені скажіть, хто що і як, та відки ви взялися тут, чи змовлялися ви з ким, чи як?

II. ЯК ТО БУЛО.

Воно було так: коли вас той бородатий жандар за-пав за шиворіть, а по мене простягнув руку, я лишив вас на божу волю, а сам побіг у найблищу перехідну браму, а з неї на Кайзервальд. Якийсь час поблукав я по Кайзервальді й уже наважився вертати до дому, коли це з Личаківської вулиці надбіг ваш студент. Вже було пізно й скрізь світилися ліхтарні. Я радий, що його побачив, кажу:

— Пане Саяк! Та чи ви знаєте, що вашого Ходаня забрали на гавптваху?

— Знаю, — каже Саяк, — я вже два рази був дома. Там Стефаниха мало по стінах не драпалася. А найбільше на вашого Маріянка відказує.

А я кажу йому:

— Такий він мій, як ваш. — Собача дитина, тай годі. А за мною не питала де яка біда? — питаю. —

— Та чогоб мали питати? Маріянко сам злякався того, що зробив та кудись повіявся. Всі знають у камениці, що то він напровадив на вас жандарма й не знаю чи зважиться худобина показатися до хати. Але Бог з ним. Та ми з ним ще порахуємося! А от ви, пане Холевка добре зробіте, коли цієї ночі не дуже то поспішатимете до ліжка.

— Ніби чому? — питаю здивуваний.

— Як Бог дасть, то щось тої ночі буде — каже студент.

Я зразу таки оглянувся, чи нас хто не підслухує, чи знов який Маріянко жандарма не веде. Але довкола було пусто. Ніхто не наслухував.

— Як ви кажете, пане Саяк, щось буде? — питаю і думаю про те, що ви мені оповідали.

— Буде! — каже — а очі хлопчиськові так заіскрилися, що я зразу повірив, що він щось знає.

Я узяв його набік.

— Пане Саляк! Ви знаєте, я чоловік простий, але свій. Скажіть, що буде?

— Свій? Покляніться на все, що вам найдорожче, що не зрадите, що не скажете того нікому перед часом!

— Присягаю! — я зложив пальці як до присяги. А ваш студент сказав мені до уха:

— Сьогодні над раном Львів буде наш!

— Наш? Львів наш?

— Так, на ратушевій вежі замають синьожовті прапори, з державних будинків позлітають драпіжні двоголові вірли, українська армія обійме владу над краєм і містом!

Я не знаю, чи то так певно говорив, чи я так страшно того хотів, але я й на хвилю не подумав, що це й моглоби бути інакше. Я не то, що не сумнівався ні хвилини, я навіть не здивувався тій вісті, тільки запитав:

— А для мене найдете там яку роботу?

— Для вас? Для всіх чесних українців, знайдеться сьогодні робота. Ідіть до дому й не кладіться спати. Може верну перед десятою, а коли ні, застукаю у вікно. Ну, будьте здорові! Гарзд!

Засалютував по військовому до студентської шапки й побіг у місто. Я ще якийсь час стояв на вулиці й думав. Потім нишком прокрався в хату. Тут уже ждала на мене моя мазурка:

— Ти пшищедл? Я мисляла, же юж з тим стругайлем в кримінале гнієш. Але прендзей чи пузней то цен не міне. Цо ма вісець не утоне.

Я не обзивався. Що мав говорити до клятого ворога? Але вона не вгавала:

— Шкода, же ти по польску читаць не умеш.

— Вмію, та не цікавий — відповідаю.

— Шкода, жесь не пшечитал, цо дзісяй стало ве «Веку». — І тиче мені «Веком» попід ніс. Знехотя гля-

нув я на газету, а там на першому місці, грубими буквами написано: »Пшиязд ліквідаційней комісії до Львова«. Прочитав я й увесь морозом пройнявся. Виходило, що через день, ніби то нині мала приїхати до Львова польська комісія й перебрати владу. Прочитав, а хоч увесь потом облився, кинув бабі газетою в пшок і кажу: »Недочекане ваше«! Баба кинулася до мене: А ти сякий і такий, гайдамако, кабане і як лиш там уміла, але тут-же я почув, як щось постукало в шибу. Вибігаю на вулицю, а там ваш студент іще з якимсь.

— Пане Холевка! — каже мені шепотом — Перемисль уже наш! О четвертій годині рано займаємо Львів. Маємо півтори тисячі озброєних жовнів. Студенти й цивілі творитимуть міліцію. Мені доручено зібрати чету. Вже маю одного, ви будете другі. Ідіть з тим товаришем до Народнього Дому. Там дістанете куплю, кріс і набої. Ждіть на мене. Я витягнувся, як міг, засалютував як умів і по вояцьки завернувши на п'яті, відійшов з своїм новим товаришем до Народнього Дому.

Ми йшли мовчки. Не знаю про що думав мій товариш, мені було так приємно і якось так моторошно на душі. Мені здавалося, що вся вулиця зглядається на нас обох, що кожен стрічний знає, куди ми йдемо й пощо, та що як не один то другий затримає нас і віддасть у руки жандармам. Хоч ні мій товариш ні я не мали на собі ніяких відзнак, оба ми були цивілі, яких стільки снувалося по вулицях, то мені здавалося, що моя велика таємниця виписана мені на чолі і я заспокоївся щойно в темній брамі Народнього Дому.

Тут уже було глітно від студентів у куплях, пластунів і цивілів, таких, як я; мій товариш підійшов до якогось студента в куплі, станув перед ним на »габахт« і замельдував, що приводить нового міліціонера до чети пана Саяка. Я теж витягнувся і простяг руку до того студента.

— Холевка, — кажу — з фаху швець, колись капраль від уланів, тепер супровітований.

— Вістун від уланів? О, то дуже добре. Раз ви вістун старої служби, то ви в нас фахівець. В нас, кожен правдивий, хочби й простий жовнір, іде на вагу золота. Потім він мені сказав гасло на нині: »Смерть, або воля«! — Так, смерть або воля. Мені було і приємно й неприємно таке слухати. Приємно, бо може й справді я ще чогось варта, а неприємно, бо ж я чув, що я ніякий фахівець, серце в мене не вояцьке й до тогож каліка. Але я подумав собі, що може не у фахівцях діло, а в тому, чи щиро чи не щиро береться хто за діло. Довкола мене були, один в одного, самі загорільці. Дивлючися, як вони свобідно й упевнено поводяться, як вони по вояцьки витягаються, як один другого слухає, як то в них і через думку не пройде, що ануж нічого з їх замислів не буде, я в душі соромився мого заячого серця, що так товклося мені в грудях по дорозі до Народнього Дому. Бо й подумати тільки. Довкола мене мало не діти, я поміж ними не то що найстарший, але й напrawdę вислужений жовнір, та не я над ними а вони надімною верховодять. Видно, є в них щось такого в серці, що їм дає до цього право. Дивлючись на цю очайдушну молодь, я сам наче помолодів і витягнувся в душі, мов струна.

В кімнаті, де ми були, ставало чимраз глітніше. Що хвилини приходив якийсь новий міліціонер, що хвилини вибігав хтось з кімнати. Куди вони ішли, я не знав, я насторожував уха, чи не почую чого, але даремне. Нарешті отворилися двері й у нашу кімнату війшов старшина. Я глянув на нього з пошаною, це був перший старшина, якого я тут побачив. Середніх літ, русявий з високим чолом і синіми, глибокими очима. Все, що жило підірвалося на ноги й стануло, мов укопане. Якийсь пластун крикнув »Позір!«, і випрямившись перед старшиною замельдував:

— Голошу слухняно, пане отамане, що до міліції зголосилися усі студенти, усі богослови, вісімдесять гімназистів, сорок пластунів і двіста трицять цивілів. Частина вже робить службу на місті, решта жде приказів.

Отаман відсалютував, пластун скомандував »Спочинь«. Отаман оглянув нас своїми синіми, глибокими очима.

Війшов поміж нас. За ним, мов тінь ішов той пластун, що був чи не найстаршим у нашому гурті.

Нараз вітворилися двері й до кімнати вбіг маленький студентик. Побачив отамана й випростувавшись, зарпортував:

— Доношу слухняно, пане отамане, що в польському Академічному Домі підозрілий рух.

Отаман подумав хвилину.

— Рух, кажете? Дякую. — Повернувся до нас:

— Гей! Хто з вас, на охотника, піде до Академічного Дому, але до середини!

— До середини? — Запитався котрийсь зі студентів. Мене наче щось підірвало.

— Мельдую послухно, що я.

— Ви? А хто ви такі? — питає отаман й дивиться на мене своїми синіми очима.

— Холевка, швець, супровітований капраль від уланів.

Отаман глянув на пластуна, цей хитнув потакуюче головою.

— Ідїть, провірте, що там діється й вертайте на одній нозі. Тільки, як ви там дістанетеся?

— На приказ пане отамане, хочби до пекла дістануся. Тільки аби мені тут хто куплі й карабіна не потягнув.

Отаман усміхнувся, я засалютував й виходючи з кімнати, скинув куплю й карабін, повиймав з кишені які мав папері, завинув у хустину і весь той скарб

засунув в низу під сходи. А коли виходив з Народнього Дому почав ще дуще налягати на хвору ногу, аніж налягав звичайно й так пошкандибав до Академічного Дому.

Вже на вулиці було видно, що в домі справді небиякий рух. Скрізь світла, а гомін чути аж на вулицю. Чи не приїхала до них та комісія, думаю. Певне приїхала й вони такі раді. А може вони роблять те саме, що й ми, тільки певніші себе й тому так гомонять? Перехрестився я тричі, як Бог приказав, і суну до середини. На брамі спинює мене якийсь панок у чорному, з кокардою на кляпі.

— До кого?

— Я од пані радчині до пана доктора... і зразу бахнув якесь таке прізвище, що добре, що його зразу не забув. Панок дав мені дорогу. Протискаюся крізь панів на перший поверх, а там музика грає, пани й пані швендяються по коритарі, вистоюють по кутиках, одним словом балъ. Я, для непознаки, запитую то того то другого про свого доктора. Але всякий здвигає тільки плечима. Бо й відки він може знати, де мій доктор, коли його не тільки тут, але й на світі нема. Покрутився я хвилину перелічив цивілів, перелічив військових й далі розпитуючи про свого доктора подався до виходу. Ніхто мене не спиняв і я міг спокійно замельдувати в Народньому Домі, що польським студентам і не сниться про ніяку авантуру. Гуляють собі в найліпше, тай годі.

Отаман був видимо задоволений. Спитав мене ще, чи не завважив я чого підозрілого на вулиці, а коли я сказав що ні, подякував і відійшов на гору.

Тимчасом на нашій вахцимбрі вже нікого не було з тих, що були за мене. Самі нові. Я покрутився хвилину поміж ними і не маючи там що робити, зійшов до брами, де куняло по кутах кількох цивілів й кількох старих лянштурмістів. Один стояв біля брами й дивився на вулицю крізь розхилені двері.

Коли це брама розхилилася й крізь щілину протиснулася якась бородата голова. Глянув я й задеревів. Бо подумайте тільки. Це був той сам жандарище, що вас зтяг до того смердячого льоху на «гавитвасі». Що було довго думати? Ще нім вартовий опам'ятався, я кинувся до брами й мов кіт ухопив жандарма за голову. Не знаю де в мене сили та відваги набралось. Відвага була собі нічого, але сили не вистарчило на довго. Жандарм струсонувся й вже бувби мені виховзнувся з рук, якби не решта моїх кумпанів. Прибігли й мов вола до бійниці, зтягли жандарма до брами. Тут я вже не був дурак. Зразу кинувся до його револьвера. Інші забрали решту. Мало що жандариська не роздягли до голого? Він здурнів від несподіванки. Пробував щось викрикувати, але тутже дістав по шиї й під конвою чотирьох лядштурмаків помандрував на гору, «на склад».

Ще біди не відвели на перший поверх, коли в браму сунеться друга голова. Теж жандарм. Видно перший не був сам. Пропав у челюсти нашої брами, й другий затужив за товаришем. Ми кинулися на нього. Але хтось незручно вхопив біду й жандарм видерся, та почав тікати. Хтось з палкіших не видержав і стрілив за жандармом. Гук вистрілу й пронизливий крик раненого жандарма сколихнув тишиною замерлої вулиці. Ми замкнули й зариглювали браму. Крізь діру в дверях бачили тільки, як до раненого підбігло кількох інших жандармів й ухопивши раненого товариша на руки, кудись його понесли. За хвилину збіг до нас з гори якийсь хорунжий. Ми випрямилися мов свічки.

— Що тут сталося? Хто стріляв?

Ми задеревіли з переляку й ніяковости. Бо й справді. Чиж не міг той стріл розбудити ціле місто й спровокувати на наші голови цілу жандармську бригаду? Така дурниця й усьому могла бути кришка. Довгий час ніхто

не відповідав. Врешті висунувся якийсь лянштурмак й витягнувшись перед хорунжим зарাপортував:

— Мельдую послушно, що я.

— Ви? — Крикнув люто хорунжий. А повернувшись до нас скомандував: Збірка!

Ми станули до збірки, ні в сих ні в тих.

— Жовніри! Зле сталося. Вірю, що не зі злої волі. Ціле щастя, що всі відділи з приділами вимаширували вже на місто. В найгіршому випадку опинимося в небезпеці ми, то є горстка жовнірів і штаб. На всякий випадок затарасувати обі брами і якби прийшлося, боронитися до останнього! Розійдись!

Ми кинулися барикадувати брами. Але через хвилину вбіг вістовий і зголосив, що казарма поліції в наших руках. Побігли до штабу, з запитом чи баракуватися. Не треба.

— А що сталося з тим злодюгою жандармом, що я через нього мало життя не пострадав? — не видержав Стефан.

— Нічого. Живий та здоров і як служив колись вірно Австрії, так десь тепер виловлює усякого, що зважився щось сказати проти України.

— Якто?

— Просто. Як тільки заспокоїлася справа з тим стрілом і барикадами, я зараз поскочив на гору, до арештантів. Було їх там кілька. Самі цивілі, він один військовий. Самого мене туди не пустили. Я пішов до хорунжого й замельдував йому, що в нашій криміналі є жандарм, з яким я маю пару слів поговорити. Хорунжий пішов зімною. Входжу, сидить жандарище й кулаками голову підпер. Побачивши хорунжого, зірвався на рівні ноги.

— А, то ти пташку, — кажу до нього — що мого приятеля, чесного українця, не давніше як сьогодні вечером, затяг до криміналу?

— Я, — каже. — На те я жандарм, аби порядку пильнувати.

— А ти що за один? Поляк, жид чи німець? — питаю.

— Я? Українець — каже й глянувши на мене зпід лоба додав: Може ліпший українець як ти.

— Пане хорунжий, чуєте, що він говорить?

Хорунжий посміхнувся. Я не даю за вигране:

— А ти знаєш, що твою Австрію таки ще нині дідько пірве?

— Не знаю.

— То знай, що вже пірвав і ніхто тобі за мого приятеля ні штерни не пришиє ні ордеру не повісить.

— Най не вішає. Маю їх досить, а ти мені не тикай, бо я не твій дурень.

Хорунжий знову посміхнувся, а я пристаю далі:

— Скажи, де ти подів мого приятеля?

— На гавптвасі, коли хочеш то відвідай.

Що його робити з тим комісکنونфом, думаю.

— Пане хорунжий, скажіть йому яке чесне слово.

Хорунжий приступив до нього сам:

— Ви старший десятник жандармерії?

— На приказ пане хорунжий, — відповів жандарм.

— Ви українець?

— Так.

— Тоді знайте, що ви є бранцем армії Української Народньої Республіки.

— На приказ, пане хорунжий.

— А може ви, замість бути бранцем, захочете бути підстаршиною української армії?

— На приказ пане хорунжий. — І що ви скажете? Та бородата личина взяла спокійно свою шапку, легонько відчепила рожу й поклавши її на столі, підняла три пальці в гору й промовила: Так мені Боже допоможи! Й не вспів ще хорунжий подати йому руки, як той медвідь не витримав і заревів на цілу хату, мов

тур. Але то тривало хвилину. Жандарм опам'ятався й витягнувшись знову, як струна, сказав:

— Вибачайте пане хорунжий! Я не плакав, ще як дитиною був. Але в таку хвилю...

Хорунжий стиснув йому руку, поклепав по приятельськи по плечі й повернувшись до мене сказав:

— Ну, тепер уже хіба перепросітеся.

Що було з ним робити? Я подав йому руку, а він так її стиснув, що я мало не крикнув з болю. І подумайте. Як йому так щиро і сердечно обіцявав першу куплю, а тут мало що мов приятелі не розцілювалися. По дорозі він мені все про вас розповів, і де ви є і що вам грозило. Я хотів зразу таки бігти до вас, але він мене спинив: Бог його знає, хто там ще на «гавптва-сі» командує. До рана недалеко, витримайте. Я заспокоївся, але не всидів в Народньому Домі.

Один з лядштурмаків не витримав. Роздягся, при-тулився до шкільної лавки й захріп. Я нишком узяв його мантилю й шапку, перепоясав куплю, надяг кріс й не кажучи нічого нікому, подався міровим кроком, на нашу вулицю.

Я подав гасло й перейшов браму «вісімдесятки» без труду. Варта була наша, але ціла касарня, то ще вилами по воді писана. Дарма, що командант був наш, наших було там теж немало, але й чужих там було доволі. Що гірше, там кватирувало сорок легіоністів а по касарні увихався поручник поляк й раз ураз ходив то до легіоністів, то щось перешіптувався з жовнірами поляками. Я був у касарні, як дома. Нераз я тут приходив з роботою й усіх старшин та підстаршин знав мов облуплених. Тим разом я не спускав з ока того поручника. Врешті, коли мені було забагато його бігання, я пішов до команданта, станув на габтах, сказав гасло й замельдував :

— Пане сотнику! Зробім що з тим поручником, бо через нього може бути халепа! — Сотник оглянувся,

чи нас хто не підслухує й нахилившись до мене, шепнув мені кілька слів в ухо. Я пішов на вахцимру, взяв з собою чотирох наших й у хвилині, коли поручник переходив сходами в низ, заступив йому дорогу. Він зморщився, хотів щось крикнути, але я заткав йому рот рукою, а тимчасом мої хлопці вже відчепили йому револьвер і шаблю. Потім ми легко, без гамору, взяли нашого поручника попід руки й вивели його за браму. Тут я приклав йому жандармський револьвер до голови й кажу :

— Пане ! Ваше щастя, що на м'яких людей попали. Якщо ви справді старшина й хочете вийти відсіля з життям, дайте слово, що до білого ранку не скажете нікому й словечка про те, що з вами трапилося !

Поручник й без того був блідий мов стіна й не надумувався довго. Подав руку, сказав »Слово гонору« і полетів мов на крилах у низ вулицею. Ми вже не відходили зпід брами. На всякий випадок. Не минуло пів години, коли під брамою почалася авантюра. Якийсь легіоновий сержант наперся пройти в касарню. Вартовий не пускає, а той не зважає — пре насилу в касарню. Вартовий заступив йому дорогу. Той вартового кулаком у груди. Чую зпоза брами, що може знов прийти до нещастя, як у нас в Народньому Домі, з тим підстреленим жандармом. Та не вспів я вибігти на браму, коли розлягся пронизливий стріл, а за ним жахливий зойк раненої людини. Ми вибігли перед браму. Нещасний сержант вився в передсмертних судорогах. Дістав кулю в живіт. Ми підняли його й понесли на подвір'я касарні. Сержант вився з болю й разом з піною й кров'ю викидував з уст прокляти. Нарешті затих. Ми поскидали шапки й похилилися над убитим. Хтось сягнув йому до кишені по папері. Читаємо: »Барон Баталія сержант легіоновий«... Перша жертва війни, яка ще не почалася...

Що було робити? Ждати до четвертої години, коли

приказано виступати? Командант касарні вирішив справу по жовнярськи: що буде то буде. Раз мати родила, не двічі помірає.

Закликав своїх старшин й підстаршин, кожному приділив по кількох людей й залишився в інспекційній кімнаті сам. Я пришився до хорунжого Панасенка, який дістав доручення роззброїти легіоністів. Було нас всіх п'ятьох.

Хорунжий Панасенко махнув на нас рукою й ми, як вивірки проскочили по заялзених касарнянних сходах, що вели до кімнати легіоністів. Мов тогосвітні примари всунулися ми, на вспинячках, у кімнату. А коли кожен з нас з крісом у руці стояв на своєму місці, хорунжий крикнув несвоїм голосом:

— Ауф! Вставати!

Все, що спало сном праведних, зірвалося на рівні ноги й поторопіло. Не впів ще ніхто очий з просоння протерти, коли хорунжий скомандував:

— Позір! Габт ахт! Бачносьць!

Всі станули на позір. Трусилися з холоду й переляку, але витяглися, мов струни. А хорунжий, не тратючи резону, гремів на всю цимбру:

— На основі приказу Української Генеральної Команди, як найвищої військової влади, приказую вам негайно зложити всяку зброю, яка знаходиться у вас тут, або деінде захована. Хто не виконає цього приказу, буде на місці розстріляний. Від цієї хвилини ви всі є інтерновані й підлягаєте приказам Української Військової Влади!

Хорунжий скінчив й скомандував на «Спочинь», але ніхто не ворухнувся з місця. Мов від непритомних повідбирали ми зброю зпід подушок і сінників, зпоза шаф та інших сховків, які вони показували нам без слова, мов заворожені. І щойно по хвилині, коли той чи цей очунявся після першого удару, в декого не стало

сили встояти на ногах і він повалився одчайний на причу.

Я бачив, як хорунжому щось зашкрібло по серці. Йому було неприємно і глупо. Якби хоч слівце протесту, обурення, спроби протиставитися. Ні згуку, ні руху.

Хіба оповідати вам, що було далі? Коли так справа пішла з легіоністами, то щож могло бути з тою рештою вояцтва, переважно мадярів, які раді були хоч під кінець війни потрапити в полон, за яким так тужили через цілу війну. Жаль нам було тільки того молодого сержанта, що так нізачо нінащо напоровся на смерть. Зрештою, так уже видно, мусіло бути.

А як ударила на ратуші четверта, зойкнула касарняна брама і дві сотні жовнірів, з синьожовтими кокардами на шапках, вимашерувало міровим кроком в уличні челюсти сонного міста. Ще на світ не благословило, як з ратушевої вежі летіли на зломану голову чорножовті фани, а на їх місці залопотіли наші, синьожовті.

Я відлучився від компанії на ринку. Найшов нашого хоруножго зпід одинацятки, біля нього вашого студента і усіх наших знайомих з Куркової вулиці. Усі були мов п'яні. А коли вже все стояло насвоїх місцях, а кому забракло служби, той пішов у запас на раст, я зібрав нашу куркову кумпанію і кажу:

— Панове! Таж на гавптвасі до тепер ще сидить і про ніщо не знає наш Стефан! Ходіть похристосуватися з ним. Таж у нас Великдень! І ми полетіли до вас мов вихор, а що було далі, то вже самі здорові знаєте.

Холевка замовк. Стефан не відповідав, заслуханий в зоряну містерію Листопадової Ночі.

III. ЧЕТАР КРВАВИЧ.

Четар Крвавич не мав у собі нічого кривавого. Ані в натурі, ані у вигляді. Стрункий, худощавий бльондин, з блакитними, розміряними очима, в непасованому, коміському плащі й таких-же пруських чоботях з надмірно широкими холявами, не змахував на героя. Радше на санітета або канцеляриста. Довга шабля й автоматичний револьвер при боці, не придавали його постаті войовничости так само, як сталевий шолом, наче безпотрібно давив йому голову. А чейже четар Крвавич належав до тих стрілецьких старшин, що мали за собою поважний боєвий дорібок — кілька ран і кілька відзначень.

Був іще безвусим студентиком, мало не гімназистом, коли почалася світова війна. Для мільйонів була вона небажаною несподіванкою, зломанням життя й перечеркненням кар'єри, мільйонам погрожувала безощадною загладою, перед мільйонами розкрила безодню морального упадку. Крвавич належав до невеличкої горстки тих молодиків, що то виписавши собі в серці й на кляпі сурдута клич «Смерть або Воля», з діточою наївністю й молодечею очайдушністю ждали війни як спасення, як одинокої нагоди визволення української стихії з її австрофільського безруху й сибаритизму. «Смерть або Воля», звалася законспірована організація, що визубрювала на ізуст усі військові правильники, не всякому доступні підручники військової тактики й стратегії, та ходила поза місто на муштру й теренознавство.

Але в четаря Крвавича, українця з крові й кости було дві душі. Одна, що ставала на «позір» перед кличами боротьби, душа що не перебирала в засобах й не подавалася хочби перед вирафінованою жорстокістю, й друга, яка мріяла й писала поезії. Оті дві душі, не тільки в Крвавича боролися безнастанно з собою й завсігди, коли одна зважила на чин, друга перемагала першу

в найбільш невідповідному моменті. То й була трагедія Кравича і тисячів таких, як він.

В гурті однодумців зіпід знаку »Смерть або Воля« навчився Кравич ненавидіти й погорджувати Австрією, яку загал громадянства вважав єдиним прибіжищем законності й конституційних можливостей. На величавому січово-сокільському здвизі належав студент Кравич до тих, що демонстративно сиділи підчас австрійського гимну, дарма, що його грали з приводу смерті австрійського престолонаслідника. Але кілька днів згодом Кравич готов був вибити по лиці кожного, що поваживбися не вшанувати австрійського гимну. Інше діло, що такі смільчаки рідко траплялися й не попадали Кравичеві на очі.

До Стрільців зголосився одним з перших. Одним з перших пройшов початковий вишкіл і вже на самому порозі історії Стрілецтва був одним з найкращих стрілецьких інструкторів й пропагандистів. Згодом виявився одним з найсміливіших ризикантів. Але, коли замість сміливого походу на Схід поза кордони тюрми народів, австрійська армія з дня на день швидше подавалася на захід, коли над Стрілецтвом простяг зловіщі крила Другий Відділ воєнного міністерства, щось заломалося в душі Кравича. Промовила його друга душа, що сповнилася смутком й писала поезії зневіри та огірчення. Маківка й Лисоня вирили в душі й поезії Кравича незагоєні рани даремного зусилля; берестейський мир теж не придав крил його державницькій фантазії: занадто прозорими нитками жолудкової скрути був писаний фоліант мирового протоколу, що нібито вводив Україну в сімю європейських суверетів.

І щойно величня містерія Листопадової Ночі розбудила в ньому наново ту дужу, боеву душу, поранену стільки непосильними спробами й даремними поривами.

Правда, проснулася вона не сама. Була ясна травнева ніч, що шовковим крилом чорного лебідя обгор-

нула стрілецькі окопи. Довкола царила тиша. На фронті заспокоїлося. Стрілецьким думкам і мріям ніщо не перешкоджувало летіти, куди воля. Одні летіли до рідних хат, другі вдивилися в невідоме завтра а треті непроглядними роями кружляли довкола стрілецького кохання. Хто його не зазнав, ніколи не знатиме, що таке кохання! Ніколи в життю!

Стрілецьке кохання, то мрія, стрілецьке кохання це віра, часами буря й очайдушний лет у невідоме. Стрілецька любка це не суджена з приданим, ані дівчина з »поступовим світоглядом«. Не прибіжище ні захист, не насолода й не відпочинок, не мати й не дружина, навіть не товаришка ні приятелька. Стрілецька любка це — Муза... невловима й недосяжна. Натхнення, що спливало на стрілецькі окопи невідомо відкіля, напевне з над хмар, в постаті то білих то рожевих, не завжди ортографічних листів. Ах ті листи! Без наглядної потреби й конкретної користі, перевантажували вони полеві почти, але ради на них не було. Вони виконували куди важнішу місію, аніж боеві заклики команди чи брехливі звідомлення з боевої лінії. Без них можеб і війна не протягалася, але без них війна булаби чимсь до бездушності звірським і жорстоким. Без них, без тих рожевих листів.

Була ясна травнева ніч в заспокоєних окопах, коли Кравич затужив за своєю музою, як ніколи перед тим. Від двох літ літали вслід за ним її листи, від двох літ носив її світлину в нагруднику, а ще ні разу вони не бачили одно другого, ні разу ще до себе слова не промовили. Щож дивного, що як тільки над стрілецькими окопами зарожевів ранок, Кравич подався до команди, станув до рапорту і попросив відпустки. Перший раз за чотири роки. Попереду себе вислав полеву листівку на »пост рестант« — Віра. Як вона звалася, хто вона й де мешкала, він не знав. Не написала йому про це ні в одному з листів за цілих два

роки й це ні йому ні їй не перешкаджало. В листівці назначив її стрічу, а коли вона булаби перешкоджена, хай напише йому теж на »пост ресторант«.

Вибила означена година, Кравич тремтів на думку про стрічу, але Віра не з'явилася. Написала листівку, що була на умовленому місці, бачила його, але зустрітися з ним не мала відваги, злякалася. Хто знає, що моглоб статися з їх коханням, якби вони зустрілися. Коли хтось два роки вмів слати такі палкі, такі соняшні листи в невідоме, коли хтось до того повірив у Вірку, що вимовляв її ім'я в кожну велику хвилину й носив її листи, мов талісман, на грудях, то може така нежданна стріча булаби за ризиковна. Можеб вони не знали про що говорити й може з підхмарних вершин, що хрустальним небосклоном схилялися над їхніми листами, вониб залетіли на низини, в яких живуть усі воєнні гієни й маркиранти. Й тому краще, хай вони, бодай до часу, не знають одно другого. Може в тому й уся привабливість їхнього листування? А зрештою, вона може куди палкіше, як він хотілаби з ним зустрітися. Куди палкіше! Але коли вже їхнє кохання пішло такими дорогами, коли вони так нерозривно об'єдналися душами, то чи не краще відложити стрічу на момент якийсь такий особливий, що навіть якби вони з першого погляду розчарувалися в собі, то ніколи не забулиби тієї стрічі, вже не ради неї самої, але ради цього моменту.

»Зенчику! — писала Віра — не гнівайся на мене й старайся мене зрозуміти. Люблю тебе, люблю мого коханого - незнаного над усе в світі. Але, коли могли ми жити для себе так довго й не бачити себе, то виждім, поки сліпуче сонце, якого проміння ніхто вже й ніщо не вимаже з нашої пам'яті, осяє нашу першу стрічу. Я вірю в цей момент як вірю в тебе й присягаю, що прийду тоді до тебе некликаючи. Прийду в хвилину, коли наші туги вбиратимуть на себе тіло. При-

йду! Тоді ми підемо у двох життю й розчаруванням на зустріч. Але першої нашої стрічі не забудемо! — Житимемо нею, хочби з нашого листування не залишилося нічого... Жди мене! Я прийду!».

Поцілував кожную букву пахучого листочка, сховав його в нагрудник, напакував наплечник новими книжками і вернув на фронт.

А тепер стояв четар Крвавич на перехрестю Руської вулиці й Ринку й сперши долоню на ручці револьверу, слідкував за незвичайним уличним рухом.

Чотири роки провів в окопах й на побоевищах. Клич »Смерть або воля« не зблід і не збуденнів йому протягом тих чотирьох років. Багато його товаришів і приятелів зпід стягу найшло смерть. Він, один з небагатьох, перетривав усю завірюху й оце нині станув вічнавіч... Волі!

Вулицями проїздили вантажні авта з військовими стежами. Місто, яке ще вчора було чуже й вороже проснулося нинішнього ранку й зацікавило від несподіванки й ляку перед невідомим. Але свої люде ходили по місті п'яні щастям. Вони обіймалися взаємно, нападати на жовнів по стійках і не могли знайти ні слова ні способу, яким би могли виявити безмір щастя, яке розпирало їм груди. Було свято, був Великдень якого нікому з живих ще не доводилося пережити...

До ратуша, настороженого скорострілами, наближалася стрілецька стежа, що окружила кількох цивільних арештантів. Крвавич глянув і скривився. Значить... Підбіг до стежі з арештантами. Переважно молоді люде, гімназисти, мало не діти.

— Що це за гості?

— Пташки — засміявся десятник, що проводив стежі. — В цього бахура найшли револьвер, той добродій хотів роззброїти нашу стійку на Валах. Той стріляв з вікна...

— А той? — запитав Кравич, глянувши, на русявого хлопчика, що водив довкола переляканими очима.

— Той? Гляньте! — Десятник витягнув з кишень жмут гектографованих свистків і подав їх Кравичеві.

— Проще пана, я не вінен, — лебедів хлопчина — мене то ктось всунуло до кешені...

Кравич кинув оком на свистки — проклямації до опору й збройного виступу проти «наїздників». Скривився. Його блакитні очі зайшли мрякою:

— Значить, ми наїзники, варвари й дикуни, для яких нема нічого святого... Наїзники... Махнув рукою, стежа увійшла в пільму ратушевої брами.

Кравич постояв хвилину перед брамою. Уже повернувся, щоби скочити до команданта ратуша сотника Мартиненка, коли на розі ринку з'явилася нова стежа, з іще більшим гуртом арештантів. Виждав, поки не зблизилися. Вістун, що проводив стежі, витягнувся перед Кравичем і зарпортував:

— Доношу слухняно, пане четар, що ця банда пробувала роззброїти нашу стійку біля костела св. Анни. Вибігли з костела й гурмою напали на наших двох ляндштурмістів. Одного приголомшили кастетом. Другий відборонився прикладом. Ми надбігли в пору й виловили всіх.

— Найшли що біля них? — запитав нахмарений Кравич.

— Револьвери, кастети й паприку...

— Дамо ми вам паприки! — погрозив котрийсь зі стежі.

Кравич махнув рукою, стежа увійшла в ратуш. Через хвилину побачив Кравич, як двох стрільців провадило до ратуша якогось старшого добродія.

— Арештований?

— Ні, пане четар, — відповів один з стрільців. — Цей пан був у Народньому Домі й дістав перепустку до вас.

— Чим можу служити? — звернувся Кравич до старшого добродія.

— Позвольте, що представляюся, — почав старший добродій і простягнув Кравичеві руку. — Я є директор міського архіву та всіх міських збірок і музеїв.

— Дуже мені приємно вас особисто пізнати. Знаю ваше прізвище з праць по історії Львова...

— Хіба ви цікавитеся старовиною? — здивувався гість.

— Цікавлюся. Зрештою, це що ви називаєте старовиною, не викликає в нас вражіння запорошеної архівістики. Бо може ви, пане директоре, пишучи трицять літ тому ваш «Княжий Львів», не мали того на думці, але ця книжка була між іншими одним з побудів нашого сьогоднішнього пориву.

— Так, я справді не мав цього на думці...

— Очевидно, але чим я вам можу сьогодні служити.

— А ви хотілиб мені віддячити за книжку, яка вам придалася для того, про що я не думав?

— З щирого серця, пане директоре.

— Тоді, будь ласка, подбайте про те, щоби міські архіви, бібліотеки та музеї були як слід забезпечені перед грабіжжю, огнем чи іншим лихом. Я апелюю до вас, як до культурної людини.

Кравич усміхнувся:

— Це все?

— Це дуже багато. Я розумію, що в такий момент не всякому вміщається в голові журба про такі справи.

— Пане директоре. Зівсім непотрібно ви турбувалися й наражувалися на можливі неприємности. Усі ваші збірки та бібліотеки забезпечені. Біля дверей кожної установи стоїть варта так само, як біля державних кас та банків. Коли цікаві, то прошу зі мною. — І Кравич повів старого архівіста здовж коридору, на якого

глухому кінці причаїлися двері, до міського архіву. Відтак перейшли до музею, вміщеного в стилевій палаті Корнякта. Директор не міг укрити свого задоволення й подиву для нежданої печаливості, з якою українська армія потрактувала неукраїнські, на його думку, культурні скарбниці.

— Пане четар! Вибачте, але я не сподівався чогось подібного. З приємністю мушу признати, що я мав куди гірше уявлення про армію, яка, будь-щобудь, підступом опанувала Львів...

Кржавич щиро засміявся:

— Підступом? У воєнному ремеслі підступ не є ні трохи менше лицарським засобом боротьби, аніж отвертий наступ від чола. Зрештою, ми не поспробуємо навіть підступу для опанування, скажім, Кракова.

— А Львів, хіба українське місто?

— Покищо ні. Покищо це чужинецький острів серед українського моря. Але він буде українським так само, як польським став німецький Краків, як польським станеться скорше чи пізніше засмічений німецькими купцями, промисловцями й урядовцями — Познань.

— Вибачте, пане четар — ніби пригадав собі директор, — але я забираю вам дорогий час. Ще раз дякую вам за уважливість для збірок й прошу на далі не уставати в печаливості. Бо війна — війною, а культура, культурою.

— Війна? Я думаю, що війна скінчена — закінчив її Вільзон своїми чотирнадцятьма тезами.

— Смійтеся з того, пане четар. Зле з вами, коли для вас війна скінчена. Для нас, для поляків на Червоній Русі, вона щойно почалася з хвилию, коли ваші війська зайняли Львів.

— Справді? То ви, признаючи одну з вільзонівських тез про конечність створення незалежної Польщі, не признаєте рівночасно тези про самоозначення народів?

— Молодий добродію! — усміхнувся старий дирек-

тор. — Кожна теорія й усяка ідея є настільки добра, наскільки для когось вигідна й приємлива. Теза про самоозначення народів, для якої миб мусіли зрезигнувати з Львова, для нас неприємлива.

— Неприємлива?

— Нема такого поляка, якийби, будучи при здорових змислах, підписав вам акт резигнації з Львова.

— Значить — війна!

— Війна! Аж до побідного кінця.

— Так говорили німці...

— Не думайте, що вони зле говорили. Їх упадок і конечністю подиктована капітуляція на фронтах так само хвилева як, вибачте за щирість, ваш сьогоднішній успіх.

— Справді?

— Захопити владу над Львовом, це безсумнівний успіх. Вам це вдалося, але вам не вдасться його втримати.

— Це вже побачимо.

— Так, але я справді розбалакався, як за добрих часів. Дуже вам дякую і прошу не забувати про збір- ки. Таж це мої діти.

— Позвольте, що випроваджу вас поза межі стійок.

Крвавич пустив директора правим боком. Провожав його мовчки, наглядно збентежений. По дорозі стрічали стежі з арештантами. Переважала молодь. Крвавич пробував не звертати на них уваги, але директор люстрував очима одну стежу за другою. Дехто з арештантів кланявся йому. Врешті не видержав:

— Пане четар! Таж сьогодні щойно перший день вашої влади над Львовом. А дивіть, скільки нашої палкої молоді виловлюють ваші стежі. А хиба ви думаете, що зможете вилапати всіх? Таж попадають вам у руки здебільша недотепи. Ті, які вам, нині-завтра, загрозять, ті ховаються, а коли виступлять, то з аргументами, про-

ти яких вільзонівські тези є тільки мріями відрубаної голови.

— Прощайте!

Кривавич завернув. Пригадав собі щось і побіг до ратуша. На подвірю кишіло вже від арештантів. Скочив на гору, до сотника Мартиненка. Постукав у двері й увійшов. Мартиненко підписував службові листки для відтинку.

— Що нового?

— Нічого нового, все в порядку.

— В порядку? Не дуже. Пів твоєї сотні записався до рапорту.

— Чого?

— Хочуть плащів і чобіт.

— А є?

— Може дещо найдеться.

— А якже вони сюди босі прийшли?

— Старший десятник мельдує, що майже в цілої сотні подерті чоботи й плащі.

— Трудно, як є треба дати. Листопад не липень. Холодно.

— А їсти є що?

— То вже найменче.

— Чи не завважуєш, що противник готується до виступу? Ті маси арештованих з оружжам у руці не вояжать нічого доброго.

— Дивно булоби, якби вони не пробували протиставитися. Але ми не сміємо допустити до виступу. Мусимо їх переконати, що кожна спроба з гори засуджена на невдачу.

— Як?

— Мусимо бути жовнірами не тільки на словах. Перш за все взяти закладників. Позатим на правду роззброїти населення. Не потребуємо бути жорстокими, щоби бути строгими. Чи ти не завважуєш, що львівські

батьярики насміхаються з нас, провокують? Треба вціпити їм почуття авторитету для нашої армії.

— І так називають нас варварами.

— Не шкодить. Варварів бояться. Якийсь час можемо грати неприємну роллю варварів.

Та що ти зробиш, коли шеф штабу, не має пильнішої роботи, як видавати перепустки для цивілів...

— Шеф штабу... — і Мартиненко махнув рукою. — Я вже три години штурмую до Народнього Дому за диспозиціями й не можу добитися нічого, бо...

— Не наше діло критикувати начальство. Наше діло слухати.

— Але чому ж не приказують?

Здобули Львів, пообсідали будинки, мов спізнених мух й ждемо, поки противник не прийде до себе.

— Виждім, вони теж люде. Вони так само »того не брали«, як ми.

— Виходить, що треба робити на власну руку. Поки діждешся приказу, може бути запізно. Слухай!

— Приказ!

— Візьми кільканацять хлопців на авто й поїдь на товаровий двірець. Там крісів, револьверів, скорострілів, амуніції до чортового батька! Наладуй, скільки можеш, на авто, щоб хоч наші хлопці не бідували без того, що найпотрібніше.

— Приказ!

— Але вважай по дорозі! Особливо коло костела Єлисавети.

— Приказ!

Крвавич засалютував, повернувся на п'яті й збіг до своєї сотні. Різношерста сотня куняла попід стінні сесійної магістрацької салі. Дижурний підстаршина крикнув »Позір«, але не всякий зірвався на рівні ноги. Дехто окутував ноги в онучі з червоного сукна, що було на сесійному, магістрацькому столі. Крвавич завважив це, але змовчав.

— Десятник!

— Приказ!

— Вибрати чотирнацять фашаків — поїдуть зі мною
автом по амуніцію.

— Приказ!

Через хвилину чотирнацять фашаків усакувало, на
випередки до вантажного авта.

— Готово? Ідемо!

Цивільний шофер-поляк рушив з місця.

IV. СТРИЧА.

Місто, яке до полудня сновигалося по вулицях, те-
пер було, мов вимерле. Того, що побачило ранком, про-
терши очі з просоння, воно не ждало й від несподіван-
ки, навіть не злякалося. Синьожовті прапори на ратуші,
стійки жовнірів з синьо-жовтими кокардами на шапках,
українська команда й вантажні авта з патрулями, все те
було якесь таке дивне, а хоч насторожене багнетами й об-
ставлене скорострілами, здавалося таке невинне й до-
бродушне, що радше подавало на принагідну параду,
аніж на те, чим справді було. Мало хто з чужої публіки
відчув, з першого разу, що сталося щось виїмково важне
й поважне.

Старша, сановита добродійка, виходючи по «сумі»
з катедри, підійшла до озброєної від стіп до голови
стійки на Капітульній Площі й запитала з розброюючою
добродушністю:

— Пішешамам, що сен то стало? — і показала паль-
цем на ратушеву вежу.

— Україна, прошу пані! — відповів радісно, але теж
неменче добродушно запитаний жовнір.

— Україна? — Що пан не муві? А я цодзень читам
газети і нігдим о тем не читала... Дзенькує пану. — Хи-
тнула чемно головою й відійшла дивуючись, як то могло
у Львові статися щось, про що вона ні разу не читала

в часописах. Може по дорозі, а може щойно дома усвідомила собі шановна матрона, що саме зайшло.

На другому місці якийсь старший добродій підійшов до стійкового й запитав:

— Жечивісце панове заєнлі Львув?

— Як бачите, — відповів сановито жовнір.

— Я то давно мувілем, же до тего пшийсьць мусі.

Кажди тераз хце свего, кажди сен за своє упоміна.

А подумавши хвилюк додав той сам добродій:

— Проще пана, то може билоби і лепей, як би ви себе тен Львув взелі по добрему, о так якось полюбовне залатвілі справе. Але трудно? Насі може би не далі, а ви себе шах-мах забралі і баста. То бардзо ладне. По жолнерску! Я кохам жолнежи сам кедись служилем. Пшепрашам. — І пішов.

Один добродій зловив якогось молоденького старшину за руку, тряс нею й говорив.

— Гратулює! Гратулює! То розуме, так се піше гісторієн!

Четвертий зланав якогось знайомого українця з міліції й говорив до нього ломаною українщиною:

— Сусідо! Та чи я не казав, що наша таки візьме?

— Яка наша? — дивувався «сусід». — Таж ви поляк!

— Який там поляк? Дідо мій був ксьондзом в Городку, а тато хоч казав, що поляк, то святкував і польські і українські свята. Говорилося в нас по польськи, але душа була своя, українська, як то давніше казали — руська.

— А тепер яка буде? — посміхався «сусід».

— Ну якаж має бути?

А вже найкраще то було з жидами. Вони, то до одного прикинулися ряними українськими патріотами й відгрожувалися полякам кули грізніше, аніж найбільші гадамацькі запеки. Так було до полудня. Але з полудня, місто наче опамяталося. Хто його знає чи само від себе, чи від тих летючок, що сотнями розбрилися

по пивницях та піддахах, але пополудні воно наче причаїлося й готовилося до скоку.

Вантажне авто Кравича дудніло порожніми вулицями. Лиш тут і там майоріла сільвета стійкового, що не довіряючи міським мурам, ставав від них подальше...

Минули почту. Біля костела Магдалини розігнали якийсь підозрілий гурток. Наближуючися до костела Єлисавети, Кравич подвоїв чуйність. Висунувся наперед авта й пронизуючи очима вулицю, від пивничних стіп до криш, не проминав незавваженим нікого й нічого. Але скрізь панувала тиша й позірний спокій.

Нараз, перед самим костелом, вирвався невідомо відкіля обідраний хлопчисько. Ніби пробігаючи для чогось поперек вулиці, зашпортався й упав тутже перед автом. Шофер стримав машину рвучким поворотом керми. Усі в авті хитнулися й подалися в перід. Декому від несподіваної зупинки випав кріс із рук. Невідомо відкіля грянув стріл. За ним, мов сполохані птахи злопотіли другі — один, другий, третій. Хтось на авті зойкнув й звалився на підлогу. Кравич повернувся лицем до своїх і скомандував:

— Стріляй! — На всі чотири сторони авта направлені кріси, блиснули вогнем і сухо стріскотіли. Тимчасом авто не рухалося з місця...

— Ідь, чортів сину! — крикнув Кравич і стусонував шофера кулаком у спину, шофер припав головою до керми, але не рухався.

— Що? Вбитий? — не встиг подумати Кравич, як з каменичних брам почали виповзати люде з крісами.

— Долів!

— Усі в авті припали до підлоги й найшовши пристріл, пафкали в сторону наближаючихся постатей. Порожня вулиця шуміла тріскучим відгомоном крісової пальби

Постаті розскочилися по брамах. Одна з них впала горілиць посередині вулиці й не ворушилася з місця.

Ще один і другий стріл з брам, ще хвиля пальби зі спокоханого авта й нарешті все затихло. Кравич перескочив через стінку до шофера, сів біля нього й готов був узяти керму в руки, коли шофер підняв голову. На обличчю в нього малювався смертельний переляк.

— Ідь!

— Пане! Таж я мало смерти не пожив!

— Ідь, а то! — і Кравич добув револьвер. Авто рушило з місця.

— Куди їхати?

— На двірець! — строго й приказуюче відповів Кравич, а повертаючись до своїх в авті, запитав через стінку: Що з раненим?

— Рана в груди. Ледви чи доїдемо з живим на місце, — відповів хтось з авта.

— Чотирьох най сторожить на всіх чотирох кінцях авта! Хто вміє, хай перевяже раненого! Решта поховати голови!

Авто їхало, добуваючи з себе всіх сил.

— Гурра! — розляглося на розі Копиткового.

— Гурра! — відповіли жовніри в авті.

Нежданий переполох улягся з хвилиною, коли свої наткнулися на своїх. Завернули на товаровий двірець. Авто спинилося. Хлопці почали вискакувати з авта.

— Занести раненого під дах, зараз прийду до нього, — сказав Кравич і побіг зголоситися до команданта двірця, сотника Полянич.

— Здорові були пане сотнику!

— Здорові! Що чувати?

— Нічого нового, все в порядку, якби... не батяри, що напали на мене біля костела й ранили мені одного стрільця.

— Так? — Здивувався сотник Полянич. — Вже починається.

— Починається. Вони свого не дарують.

— Ми дарунків не приймаємо, а те, що нам нале-

житись зуміємо взяти. — І сотник Полянич ударив рукою по револьвері. — На мою думку, за слабо наші обсадили двірець. Коли вже не на випадок збройного виступу противника, то хочби для охорони перед вуличною голотою, що пронохавши гарячий момент, грабнуть, що попаде.

— Щож зверніться до штабу за допомогою, я дуже радо прийду до вас зі своєю сотнею.

— Хиба ви маєте сотню?

— Сотня не сотня, але в наших умовах це — курінь!

— Глядіть, щоб до вечора не осталася чета з того вашого куріня.

— Що ви говорите?

— Те що чуєте. Правда, в мене здебільша лянштурма. Але мої герої, перемаширувавшись ніччю по місті, почули себе такі перетомлені службою Батьківщині, що як тільки вифасували в полудне нові плащі й черевики, то розтанули до половини. Залишилися тільки молоді фашаки, яким не спішно до дому. Але й з них дехто за старими зиркає. Ради Бога, не давайте своїм дядькам нових черевиків ані плащів!

Кржавич понурився.

— Нема чого сумувати й нема чому дивуватися. Добро, що ми хоч тими дядьками заняли Львів. Тримати його прийдесться ким іншим.

— Коби хоч Стрільці прийшли ще занім лянштурма цілком розлізеться. Але пане сотнику, позвольте, що занім вам батяри розкрадуть магазини, я вас трохи пограбую. Маю приказ від сотника Мартиненка набрати на авто амуніції і зброї скільки влізе.

— З охотою, прошу. Тут справді скарби. Тільки мої дядьки радше за хлібом і кавою питають аніж за амуніцією. Беріть на здоров'я! — І сотник Полянич повів Кржавича до магазинів.

Тут справді лежали скарби. Новенькі, наче з голки скоростріли, цілі галерії новісенських манліхерів, непро-

глядні паки штаерів, скрині з амуніцією. Крававич добув крайди й почав значити, що його хлопці мали забрати на авто. Скінчив роботу по хвилі і щойно, як хлопці почали навипередки виносити свої скарги на авто, пригадав собі раненого.

— Що з нашим мародом?

— Перевязали, як могли. На хвилинку прочунався й просив води. Потім знову втратив притомність.

— Зле. Де він?

— Прошу, — сказав стрілець і показав рукою в одні двері магазину.

Увійшли. Тутже, поблизу порога напів лежав, напів сидів, спертий на колінах товариша, ранений стрілець. Крававич глянув співчуваюче на нього. Глянув і наче щось неймовірно неждане промайнуло по його обличчю. Провів рукою по чолі й нахилився над раненим. Перед ним лежав ледви кільканацятилітній хлопчина. Бліде мов простирано обличчя, було обрамоване чорними, мов гебан кучерями. Сині уста, хоча заціплені від болю, були якось так майстерно, не по хлопячому різьблені. Руки, хоч заялозені від кріса, дрібні й прозорі, мов у паночки. Якийсь дивний неспокій огорнув Крававича на вид цього прекрасного хлопчика.

Узяв його за руку. Живчик бив, хоч слабо.

— Що з ним робити? — повернувся до сотника Поляннич.

— Так чи сяк залишити його тут неможна. Попробуйте взяти його на авто.

Крававич підійшов до хлопців.

— Хлопці а що якби ми взяли нашого товариша й отак, на колінах, завезли до ратуша?

— Нічого, можна — обізвався якийсь. — Тільки треба поволи їхати, щоб не перетрясти. А втім, хто його знає, може по дорозі знов що трапиться?

— Трудно, то трапиться. Тут його, на клопіт пану сотникові, не залишимо,

— Хиба не будуть на дворці шпиталю розводити — докинув ще якийсь.

Обережно, наче дитину, підняли раненого й винесли на авто: шістьох стрільців сіло на амуніційних скринках, один проти другого, й узяло на коліна раненого товариша. Під голову поклали йому плащі. Кравич витягнув револьвер, опер кріс на холодильні й перекинувшись словом з десятником у авті, крикнув шоферові:

— Ідь!

— Гурра! — крикнули посоловілі хлопці сотника Полянича.

— Гурра! — відповіли хлопці Кравича й рушили в дорогу.

Іхали поволі. Скрізь, де тільки прочували щонебудь підозрілого, готувалися до належного відпору. Але по вулицях панувала тиша. Ніхто не посмів вихилитися поза браму, ніхто не зважувався заступити автові дорогу. Авто дудніло й по вулицях нісся його глухий гомін, мов по домовині.

Уже зівсім звечоріло, коли четар Кравич приїхав перед ратуш. Подбав, щоби раненого хлопчину уважливо знесли з авта, ще раз глянув на його мертвецьки бліде обличчя й велів повідомити себе, якщо ранений поверне до свідомости. Запитав того й другого стрільця, що це за хлопчина, але ніхто не вмів йому нічого певного сказати. В армії, яка, щойно сьогодні в ночі зібралася, ділянка знайомостей була найслабше зроблена.

Хлопці випаковували амуніцію, Кравич пішов до сотника Мартиненка.

— А, здоров! Думав, що з тобою крухо.

— Чому?

— Мав звідомлення, що тебе перестріли на Саніги.

— Перестріли.

— Ну і як?

— Нічого. Ми мали одного раненого, вони одного, мабуть убитого.

— А як там сотник Полянич?

Радив нам, аби нашій лядштурмі не давати нових черевиків і плащів.

— Вже зміркував, що це небезпечно.

— Зміркував. Та то й справді совісно мучити тих дядьків по стежах та стійках і наражувати їх життя, яке, вони, мов скарб зберегли до кінця війни...

— Хиба це кінець війни?

— Для нас це початок, але для них кінець. Вони пішли за нами, бо ми їм казали, що мусимо зайняти Львів, щоби не покрити соромом себе і своїх дітей. Вони пішли, зайняли, а тепер усім своїм виглядом і настроєм просять, щоби їх злюзували інші, молодші. Я думаю, що того, чого вони доконали доволі з них.

— Поки нема свіжих, мусять ще помучитися. Трудно. Куриш?

— Дякую.

Кравич і сотник Мартиненко затяглися димом. Якраз минала доба, відколи їхні нерви не виходили зі стану безупинного напруження. Поневолі перетомлене тіло вимагало свого. Звісна річ, чоловік не залізо.

— Знаєш, — перебив довшу мовчанку Кравич, — отой мій ранений хлопчина чогось не сходить мені з думки. Бачив уже стільки трупів довкола себе, стільки побратимів поховав власними руками, але бліде обличчя того хлопчика зробило на мене вражіння.

— Буває, — сказав сотник Мартиненко оттак собі.

— Нема ніяких особливих диспозицій?

— Покинщо нема. Насилу добився п'ятихвилинної розмови з начальником штабу.

— Ну й що?

— Нічого. Казав, що хвилево все в порядку. Поки нема зорганізованого виступу, ліквідувати інциденти в

межах відтинкової юридикції. Позатим берегти запаси й бути готовим на кожний заклик.

— А не сказано, як недопустити до зорганізованого виступу?

— Не сказано. Кожен на свою руку й своїм вояцьким промислом.

— Отаманищина...

— Щось у тому роді.

— Вибач, але поки ще нема нічого пильного, я погляну до мого раненого хлопчика.

— Будь ласка.

Крвавич кинув недокурка й поклонившись сотникові, побіг у низ сходами до лічниці в партерових кімнатах ратуша.

По кутках, по сходах, по віконних лавах куняли потомлені й до краю перенервовані лянштурмісти. Здебільша не звертали уваги на старшину, що проходив попри них. Рідко котрий пробував витягнутися, отрясаючи з себе журбу і перевтому.

Крвавич отворив двері до кімнати, в якій, на швидку руку, влаштовано лязарет. Проти нього вийшов у білому халаті хорунжий - санітар, з характеристичним, семітським обличчям :

— Хорунжий Кнобель.

— Четар Крвавич. Ви завідуєте нашим лязаретом ?

— Так. Сам зголосився до служби.

— Це гарно, це дуже гарно, пане товаришу. Замало жидів розуміє, на якій вони землі живуть.

— Я, без політики. Я, просто з почуття гуманности. Мій фах далекий від політики.

— Певно, що так, очевидно. Але мені, всеж таки цікаво, на яку карту поставлять ваші коннаціонали ?

— На яку ? Оскільки орієнтуюся, на жадну.

— Хиба ?

— Наше діло з боку. Ми тут непрошені гості й нам немає другого виходу, поза неутральністю.

— То зле. Колиб ви заявилися за нами, колиб нас чинно підтримали, малиб колись право на вдячність. Довг затягнений українським народом, напевно повернувсяб вам з процентом.

— Певно, мої земляки нічого так не люблять, як проценти. Алеж зрозумійте, що тут за велике ризико...

— Значить, ви не вірите в наш успіх?

— Чому не віримо? Віримо, але ангажуватися по тім чи другім боці...

— А чи не думаєте ви, що неутральність в таких випадках куди ризиковніша?

— Чому не думаю? думаю, що нас битимуть одні й другі, алеж неутральність лежить, так би сказати в нашій крові.

— Побачимо, чи ви на цьому добре вийдете.

— Я особисто, як бачите, зголосився до вас. Думаю, що це зробив не я один так само, як найдуться жиди, що зголосяться на службу до вашого противника. Це особиста справа кожного з нас. Але загально, жиди як цілість збережуть неутральність.

— Ну, годі. А як там у вас з хорими?

— Нічого, добре. Кого можна перев'язуємо й відсилаємо до шпиталю.

— А що там робить молоденький стрільчик, ранений в груди?

— Стрільчик? — Хорунжий Кнобель таємничо усміхнувся.

— Чого ви посміхаєтеся?

— Бо я розумію ваше зацікавлення тим... »стрільчиком«.

— Якто?

— Нічого, той стрільчик буде жити.

Він якось значуче вимовляв те »стрільчик«.

— Богу дякувати.

— Це ваш стрільчик, пане четар?

— Так, з моєї сотні.

— Але я вас питаю, вибачте, чи це ваш.

— Не розумію.

— Я бачу, що ви нервуєтеся. Вибачте за недискрецію, я вже не буду нічого питати.

— При чому тут недискреція?

Хорунжий Кнобель дивився хвилинку на Кравича.

— Ваш стрільчик буде жити. Рана болюча й напевне не останеться без наслідків, але жити буде.

— Деж він?

— В шпиталі.

— Можнаб до нього навідатися?

— Коли маєте час і охоту, можна. — А похвилі, дивлючися пронижливо на Кравича, додав санітар Кнобель :

— Питайте на жіночому відділі. — Кравич наче не дочув і вирячив очі на Кнобеля.

— На жіночому відділі. Бож це, оскільки вам відомо, не стрільчик, це...

— Що?

— Це молоденька амазонка.

Кравич не видержав. Попрощався з Кнобелем чи ні, сам не знав. В одній хвилині був на першому поверсі й станув схвильований перед сотником Мартиненком.

— Що тобі? Чого ти так поблід?

Кравич пробував себе опанувати:

— Нічого, перемучений. Маєш для мене якісь диспозиції?

— Хвилево, ніяких.

— То гарно. Може дозволиш, що я на годину-півтори вийду на місто.

— Сам підеш?

— Сам.

— Роздай службу і йди.

— Приказ! — Стукнув зап'ятками й побіг до своєї сотні. Там уже ждав на нього старший десятник

з рапортом : шіснацять »дядьків« просило плащів, дванацять нових черевиків, десятиох просило... відпустки.

— А кріса, вам нікому не бракує ?

Усі мовчали.

— Пане десятнику ! Посписуйте їхні болі, може завтра полагодимо.

Рознервований до краю роздав службу й вибіг з ратуша.

Ніч лягла над вулицями Львова. Зрідка блимали підсліпуваті, газові ліхтарні. Минаючи стійки, біг Кравич до шпиталю. З трудом допитався до хірургічного відділу. Представився незнайомому лікареві. В останній хвилині переконався, що сам не знає, кого йому треба : Віра, так, але яке її прізвище ? І чи справді вона зветься Віра ? А може це не вона, може це йому тільки так видалося ?

— Пане докторе ! Тут у вас є молоденький стрільчик, то є не стрільчик, стрілкиня...

— Так, перед хвилиєю ми вийняли її кулю.

— Що з нею ? Можна її побачити ?

— Виключене. Може завтра...

— Не знаєте, часом, як вона зветься ?

— Зілинська.

— А на ім'я ?

— Віра. Але що з вами ?

Лікар підхопив Кравича, що мало не звалився на кам'яну долівку. Звідусіль несло задухою газу і йодоформу.

— Нічого, вибачте. Значить завтра можна буде її побачити ?

— Думаю.

Кравич зібрав усі сили, випрямився й розпрощавшись з лікарем, вийшов з шпитального вестібюлю. Якийсь час ішов мовчки. Щойно на скруті заговорив сам до себе :

— Значить, це вона. Обіцяла прийти в момент,

коли наші туги вбиратимуть на себе тіло...

А по хвилині, наче докоряючи »недобрій Вірці«, говорив Крвавич сам до себе :

— Був такий гарний, такий соняшний ранок. Було свято на людських обличчах і в душах. Був момент, у якому ти обіцяла прийти. Чомуж ти не прийшла, чому зпід маски слідкувала за мною ?

Друга душа Крвавича шарпалася, ридала й простягала руки до Вірки, що вдруге по школярськи його підманула.

— По школярськи ? О ні ! Вірка видержала стрілецький фасон ! Моя кохана, моя єдина Вірка !

Підняв чоло в гору й твердим кроком рушив до ратуша.

V. ВИПРАВА.

Два дні й три ночі змагалася вже вулична завірюха. Вороже місто наставило кіхті й зуби назустріч селу, що наважилося його залити. Мов оси скиглили кулі, мов великопістні калатала торохкотіли скоростріли. Трупни, мов брудні лахи, валялися по вулицях. Гроза повисла над містом. Коліна гнулися, руки падали від перевтоми, в душі вкрадалася, мов гадина, зневіра. В генеральному штабі рух від ранного ранку. Вбігає один вістовий за другим. А що вістка, то грім, що грім, то безрадне розведення руками. Молода птаха попала в клітку з холодних, зрадливих мурів.

— Голошу слухняно, пане отамане, що Дім Техніків і школа Сенкевича озброєні по зуби. Коли їх негайно не зліквідуємо, мережа ворожих редут поширяться на цілу західню полосу Львова...

— Голошу слухняно, що школа Кордецького обсаджена ворожими частинами... Противник збирає сили й леда хвиля виступить.

— Прізвище ?

— Голошу, що на Академічній Площі впав наш стрілець з рук цивіля.

— На Академічній вулиці вбило двох цивілів нашого міліціанта.

— На Зеленій вулиці напали цивілі на нашу стежу. Двох убили, одного ранили. Напасники втекли з кісами вбитих і ранених.

— Панове, — вбігає якийсь цивільний громадянин — чи ви знаєте, що польське населення купує масово зброю й амуніцію в склепах, яких не обставлено стійками?

— Ради Бога! — кричить другий — з монастиря Кармелітів стріляють! Монахам доставив зброю фельдфебель з «вісімдесятки!».

— Перетрусити монастир! — завважив якийсь старшина.

— Що? — обурився русявий отаман з високим чолом і глибокими блакитними очима. — Монастир, екстериторіяльна полоса. Годі жовнірам вдиратися поза монастирські мури!

— Голошу послухай, пане отамане, що на Жовківському бере зброю й амуніцію всякий, що тільки припне собі синьо-жовту кокарду.

— Щож порадимо? — розводить руками отаман.

— Нагнав би я тих міліціонерів до сто чортів! — обзивається якийсь старшина — більше з них шкоди, аніж користи. Самі себе повистрілюють!

— Якжеж без міліції?

— Голошу слухайно, що трамваєва реміза зайнята частинами противника.

— Вантажне авто, шіснацять стрільців два скоростріли!

— То розумію, — сказав якийсь молодий хорунжий і висунувшись наперед зголосив: Голошу слухайно, що я готов обняти команду над авто.

— Панасенко!

— В дорогу !

— Приказ ! — цокнув зап'ятками й зник за дверми.
За хвилину наспіла вістка, що реміза відбита.

— Пане хорунжий — говорив полушепотом до Панасенка старший десятник Толох — ми не витримаємо...

— Мусимо.

— Не витримаємо ! Хайби вони вийшли з нами в поле, хайби змірялися з нами по людськи, око в око.

— Трудно.

— А то, не знаєш куди стріляти, відкіля берегтися.

— Їхня ситуація не краща.

— Алеж вони тут у себе дома, сякий-такий бахур знає кожен заулочок, кожен закамарок. Ми їх до суду-віку не виполошимо з їхніх нор.

— Мусимо, товаришу Толох. Розумієте ? Мусимо !

— Коби хоч яка арматка на пострах, а то пахаємо тими манліхерами й тільки воробців полохаємо.

— В Сокільниках є артилерія — докинув Холєвка.

— В Сокільниках ? — ожив хорунжий Панасенко.
— Треба поїхати й забрати. Що то багато думати ?
Ходім ! Пане Саяк, зареквіруйте зі штабу два авта !

— Зроблено ! — крикнув Саяк і побіг з Холєвкою до Народнього Дому.

За хвилину дудніло два авта, навантажені стрільцями запасної сотні. Їхали вулицями, про які знали, що в них ще не всадовився противник. Без пригоди доїхали до Стрийської. З трудом спиналося авто по стрімкому склоні вулиці.

— Обережно попри парк ! — насторожив своїх Панасенко.

— Обережно ! — скомандував у своєму авті старший десятник Толох.

Авто їхало чимраз поволіше. Нараз, на самому закруті вулиці, біля парку, зторохкотіли кріси. Авта відповіли сальною, наосліп. Шофери рознуздали мотори. Проскочили!

— От чортові діти! — заляв старший десятник Толох, обтираючи спітніле чоло.

— Нічого, наша перша прогулька за місто, — сказав хтось у авті.

— А яб, усею силою вийшов за місто й так би їх стиснув, що водиб просили.

Авта шуміли стрийським гостинцем, наближуючись до Соکیلник. Крісовий лай міста долітав сюди глухим відгомоном.

Попри гостинець паслися коні, розпущені з покинутого, кінського шпиталю.

— От марнується худобина — завважив Холевка, в якому тьохнуло серце супровітованого кавалериста.

— Та нащо нам коні здалися? — махнув хтось байдуже рукою.

— Скорше чи пізніше придадуться. Що мені за армія, без кавалерії? — боронив свого становища Холевка.

— Кіньми Львова не злякаєш. Дві-три добрі гармати, ото діло!

Перед автами замайоріли Соکیلники.

— Хлопці, обережно! Це польська кольонія! — крикнув з першого авта хорунжий Панасенко.

Авта звільнили хід. Хорунжий і з ним кількох зіскочило, й узявши кріси в руки, розвинули малу розстрільну. Поволі позіскакувала решта з авт. Залишилися тільки шофери та їхні сторожі-хоронителі.

— Долів! — скомандував хорунжий Панасенко.

Розстрільна припала до землі, займаючи полукругом гостинець, й рови по обох боках.

— Дзяв — дзяв! — заскавуліло кілька крісових куль з боку Соکیلник. Одна куля вдарилася в холодильню

першого авта. Друга попала в шофера, що з зойком упав з авта на гостинець. Конвоєнти й шофер другого авта зіскочили в рів.

— Вперед !

Розстрільна підірвалася й побігла кільканацять кроків вперед.

— Долів ! Огня !

Грянула сальва з кільканацяти крісів. У відповідь на ню заскавулів новий рій куль з боку Соکیلник. Старший десятник Толох приник лицем до гостинця. Зпід його шапки дзюріла кров. Холевка прискочив до нього. Вхопив за руку. Рука безладно опала.

— Вперед !

Розстрільна підірвалася знову, залишаючи раненого підстаршину на гостинці і шофера в рові. Хорунжий Панасенко оглянувся й зустрівшись з поглядом Холевки, запитав:

— Що з ним ?

— Готов ! — махнув рукою Холевка й крутнув головою, над якою дзявкнула куля.

— Гурра ! — крикнув з цілої сили Панасенко й зірвався бігти в напрямі Соکیلник.

— Гурра ! — повторили хлопці й, мов вихор перли на село.

З гандгранатами в руках допали перших хат. Крісова пальба в селі замовкла. Село причаїлося. В бік від села бовваніли пустою артилерійські бараки. Хорунжий Панасенко розділив свої сили. П'ятох стрільців з Холевкою, залишив під селом. З рештою побіг до бараків. Та не встиг ще допасти першого бараку, коли крісова пальба з Соکیلник почалася наново. Рівночасно до авт на гостинці підповзла якась розстрільна. Вістун Холевка спрямував туди дула своїх крісів. Але достріл був поганий. Перешкаджали кулі, що свистіли з Соکیلник. Жаліючи дорогої амуніції, Холевка припинив пальбу. Так і видно було, що леда-

хвиля доведеться хлопцям промощувати собі відворот гандгранатами. Холевка бачив, як до авт на гостинці підбігли люде з крісами. Перше стояло на місці, але друге стрепенулося, подалося взад і рушило в напрямі села. Озброєні люде вскакували в нього на ходу. За хвилю грянула з авта сальва в сторону бараків. Рівночасно зпоміж бараків почулися вибухи ручних гранат. Холевка зрозумів, що ситуація безвиглядна. Коби хоч вирватися з життям. Про армати не було мови. Глянув у сторону бараків. Бачив, як по одному вискакували з них стрільці Панасенка й кидаючи гранатами наосліп, бігли що сили в північно-західньому напрямі. Спотикалися, падали й зривалися та бігли далі. Двох не піднялося. Холевка зрозумів, що опинився сам з п'ятьма стрільцями, що до решти потратили голови.

— Хлопці! Нема що! Гандгранати в руки й за мною! Я знаю тут кожну стежку.

Хлопці відчепили слухняно гранати від поясів. Холевка забув на свою хору ногу й мов хлопчик біг попереду всіх. Кулі свистіли високо понад ними. Вони бігли яром і не спинилися скорше поки не допали Вулецьких горбків. Щойно тут Холевка оглянувся. За ним бігло чотирьох хлопців, одного не стало. Трудно!

— От і здорово тікали! — силувався на гумор Холевка. Хлопці відсапували, понурившись.

— Нема що! Головою муру не пробем. Але ми ще тим клятим Соکیلничанам покажемо!

— Вже показали... промовив хтось з п'ятки.

— А ти, брате, хіба на війні не був? Я був тільки що на манебрах і знаю, що раз ти беш, раз тебе бють. Тим разом нас набили, другим разом набем ми їх.

Але даремно силувався Холевка підбадьорити хлопців. Поспускали голови й самі не знали, чого ждати.

— Отто й ба! З такими, як ви, то радше було війни не зачинати. Жовняр поки живий, мусить смі-

ятися. Наші діди на палях сміялися й ворогам язика показували! Маєте що закурити?

Хтось простягнув Холевці тютюн. Холевка скрутив папіроску й затягнувся димом.

— От, якби так флящинка руму!

Хтось пошпуртав у хлібнику й добув фельдфляшу з румом.

— А видите! І рум і тютюн маєте, а фантазії ні трохи! А-ну дай Боже здоров'я!

Холевка попив і пустив бацьку довкола. Кожен ковтнув, обтерся й наче повеселів.

— І неправду то казали мадяре, що «нема рум — нема штурм?»

— Справді, якось веселіше. Наче від серця відстало. — Завважив котрийсь з гурту хлопців, що далі стояли, мов бузьки по Спасі.

— А видите, а видите, — радів Холевка.

— Можемо на хвилю присісти й подумати, що робити далі. От ви, пане Саяк вилізьте на горбок і дивіться, чи яка біда не суне. А ми тут порадимось, та якось то буде.

Названий стрілець послухав і видрاپався на горбок й розглядався на всі сторотни. Решта посідала, а Холевка говорив:

— Панове! Чорт його знає, яка там ситуація в місті. До ратуша чи до Народнього Дому все одно не дібемося. Нам куди ближче на Головний Двірєць. Я вас проведу попри місто. Пес нас не побачить, як всовгнемось на двірєць. А там нам уже сотник Полянич подякує. Йтимем, як на порядну патрулю пристало. Гей, товаришу! — кликнув на стрільця, що сторожив на горбку. Стрілець зійшов у низ. — А що там?

— Нічого, все в порядку.

— Ну, позір, ідемо!

Хлопці повставали, стріпалися й поправивши на

собі лаштунки, пішли міровим кроком за Холевкою.

А тимчасом на дворці кипіло, мов у кїтлі. Зв'язок з Начальною Командою зірвався ще вчора. Копиткове обсадили сильні частини противника. Муніції було тільки, що на лік. Ні одної гандгранати, щоби хоч бахнути на пострах.

Вуличне шумовиння залягло товаровий двірць і озброївшись на ньому від стіп до голови, грабило харчеві магазини. Окружена звідусіль залога, голодна й перетомлена не бачила вже іншого виходу з положення, крім утечі. Люде, на яких запалі й готовости до саможертви, ще вчора будував сотник Поляннич, сьогодні погрожували відмовою послуху.

Сотник Поляннич ламав руки з одчаю:

— Позиція втрачена! Найважливіша позиція втрачена!

Ходив по пероні й не знав, чи не краще пустити собі кулю в лоб, ніж погодитися на відворот з позиції, без якої нема мови про удержання Львова.

На перон заїхала машина з одною льорою. Сотник Поляннич глянув і зжахнувся. Віз був навантажений жовнірами йогож таки залоги, якій проводив старший десятник.

— Що ви робите?

— Ідемо!

— Куди? Хто вам дозволив? Я вас вистріляю, як собак! — І сягнув по револьвер. Кілька голосів на льорі зареготалося:

— Минули ті часи, коли пани офіцери хлопів стріляли!

— Панове, товариші, братя! Опам'ятайтеся, що робите! Леда-хвиля надідуть Стрільці! Опам'ятайтеся! — благав сотник Поляннич.

— Нема чого опам'ятуватися! Залишили нас на божу волю, без хліба, без муніції... Гинути тут нізачо — ніпощо не маємо охоти. Ідете з нами?

— Я вас вистріляю! — кричав сотник Полянич, весь у гарячці, але тут кілька дужих рамен підхопило його попід сили й ще нім він успів зорентуватися, винесли його на льору.

— Готово! — крикнув десятник на льорі, машина стрепенулася й повною парою рушила в напрямі Підзамча.

— Що ви робите? — кричав сотник Полянич, мов божевільний, але свист машини й міровий стукіт коліс приглушив його одчайвий крик.

Майже в тій самій хвилині, з боку від Кульпаркова, вмашерувала на перон стежа. Попереду йшов Холевка. В новому плащі, в нових жовтих ременях, з револьвером при боці, не змахував на простого вістуна. Було в його поставі щось з старого, вислуженого жовніра і щось з старшини. Ішов, службово витягнутий, свідомий своєї командантської гідності. Як не як, а перевів своїх хлопців попри розшалілий скорострілами Львів; без втрат і без пригод. Очіма шукав за командантом двірця. Укладав уже собі в тямці мельдунок і бачив уже задоволене обличчя сотника Полянича.

Але на двірці, крім цивільної бранжі не було нікого. Ніде ні стійки ні сторожі. Невжеж то двірць проголосив нейтральність?

— Хлопці! Підждіть тут, я збігаю до команди.

Хлопці поставали й опустили крісові приклади до землі. За хвилину прибіг Холевка, помітно схвилюваний.

— Хлопці! Маємо щастя! Можемо відробити свою соромну втечу зпід Соکیلник. Тут повно наших жовнярів. Нема тільки команданта. Напевне виїхав до штабу за наказами, а тимчасом хлопці розскочилися. Та хиба не позволимо, щоб двірць попав у руки противника?

В очах Холевки щось заіскрилося. В серці шев-

ського майстра прокинулося почуття обов'язку й тяжкої відповідальності за позицію, яку невідомо чому залишено на волю божу. Хлопцям, що через цілу дорогу соромилися своєї бабської постави по сутичці під Сокільниками, промовили аргументи Холевки до переконання.

За чверть години найшлося на двірці ще двацять жовнярів, що крім крісів, мали ще охоту й відвагу стати на опущеній позиції. Холевка двоївся й трівся. Не був ніколи командантом, але розставити хлопців з крісами в руках біля вікон і дверей, уложити зміну й рознишпорити десь по закамарках трохи харчів і амуніції, не було для нього штуки.

А коли над вечір, з Копиткового почала підсуватися ворожа розстрільна, Холевка подбав про належає для неї привітання. З усіх отворів фронтової стіни двірця знявся такий лай крісів, що розстрільна в безладі завернула.

— Не такий чорт страшний! — підбадьорював Холевка хлопців і себе.

Над вечір примандрувала на двірць з заходу валка жовнірів, що сподівалися найти на двірці поїзд, який відвіз би їх до дому.

— До дому? — кричав до них Холевка. — То ви стільки літ мучилися й кервавилися за чуже, щоби тепер, коли ваших крісів потребує батьківщина, думали про дім! О ні! Чесні українські патріоти не дозволять на те, щоби столиця краю залишилася в чужих руках. Хто має Бога в серці, той пристане до нас.

І дивно, багато з тих, що тільки мріяли про поворот до дому, віднаходили Бога в своєму серці й пристали до Холевки.

Ніч проминула спокійно. А коли почало на день благословити, на вулиці проти двірця з'явилося авто з білою хоругвою.

— Хлопці! Дивіться — кричав з усіх сил Холевка — піддаються!

Хлопці кинулися до вікна, а Холевка поправляв на собі плащ, щоби, як Бог приказав, зустріти парламентарів.

Авто підїхало й зупинилося перед двірцевим входом. Висіло з нього три особи. Якийсь цивіль та один польський й один український старшина. Холевка виступив з брами й випрямувавшись перед українським старшиною, зарাপортував:

— Пане сотнику, командант двірця Холевка доносить слухняно, що нічого нового, все в порядку. Старшина подав йому руку:

— Четар?

— Ні, пане сотнику, вислужений капраль від уланів.

— Гратулюю! — Стиснув Холевці руку й звідомив:

— Команда двірця прийме до відома, що перемиря поміж українськими й польськими військами продовжене на дальших три години.

— Що? — мало не крикнув Холевка, який не мав зеленого уявлення про якесь перемиря, але опанувавши себе сказав службово:

— Приказ!

Незнайомий сотник подав йому руку, польський старшина засалютував, цивільний пан уклонився й авто з білою хоругвою відїхало.

Холевка вскочив, на радощах, у двірцеву браму:

— Хлопці! Маємо три години раст! У місті вже три години завішення зброї, а ми тут даром штанами трясемо. Ще три години!

Холевкові хлопці, з яких кожен виконував функції підстаршини, помітно повеселіли. Але від вікон не відходили. На всякий випадок. Холевка нервувався:

— Та що ви, хлопці, мов неживі? Де вас не поставиш, там стоїте, а самі з місця не рушитесь?

Хлопці пробували «рухатися», але якось їм не йшло. Діти села, мов куропатви: прикипали до місця, на якому їх поставили, а раз підірвавшись з нього, гнали в панічному переляку наосліп.

Холевка, тимчасом, не дармував. Мишкував по цілому дворці за амуніцією. Помагали йому цивілі і «гаймкерери». Носили за ним фершляги, залазили в кожний кут і спиналися по залізних бантах магазинів, піддобрюючися «панові командантові», що може таки змилується й «випустить» їм поїзд. Але Холевка не мав ніякого відношення до поїздів. Йому, коби гора фершлягів, бо ось три години не вік, а двірць мусить бути наш! Бо якжеж дістануться до Львова Січові Стрільці, що їх ось-ось невидно. А як приїдуть Усуси, то Холевка подякує за команду й піде по місті шукати Маріанка, що десь певне на шпіона подався. О, недочекане його! Тількиб він йому попався в руки!

Не минуло три години, як з Копиткового дали знати, що перемиря продовжене до завтра, до другої години в полудне.

Тим разом Холевка покрутив носом:

— Щось то не тее... Або най здаються, або най бються. А таке, то ні то пес, ні баран.

Прорідив стійки біля вікон і дверей, попробував зробити порядок з цивільними на пероні, а зрештою нудився. Позатим відчував, що ліниві годиди перемиря якось дивно на нього впливають. Гостре напруження й сторожкість, якось наче тануть у ньому, а з ними затирається в його свідомості і ясність його планів та самозрозумілість його становища в ролі дворцевого команданта. Зайвий час на роздумування й рефлексії, деморалізував не тільки Холевку. Він з острахом завважив, як по одному, по двох, десь почали задіватися гаймкерери, яких він учора, з таким трудом,

звербував до оборони двірця. По деяких залишилися кріси, дехто зник з крісом...

— Погано! — закликав у душі Холевка й пробував сам себе перебороти.

А всежтаки до вечора пропав Холевці весь його гаймкерерський нарибок. Осталось тільки чотирьох героїв зпід Соکیلник.

— Так то так! Силуванням конем не доробишся. Пропала справа! Пропав двірець! Коби хоч поляки не довідалися, що тут усього п'ять крісів маркує залогу!

Скоро світ станув Холевка на становищі, біля брами. З вікон на вулицю насторожилося чотири крісові дула... Слаба потіха! А може? Може, заки промине перемир'я наспіють Січовики?

Невідомо чому, почали пригадуватися Холевці всі його знайомі. Що там робить Стефан? Що з хорунжим Панасенком? Чи викарабаркався з тих проклятих бараків? Бідний Толох! Упав на гостинці й ногами не дригнув. Якось так по дурному марнуються люде.

Згадав Холевка й свою мазурку, заскреготів зубами, коли насунувся йому перед очі Маріянко.

Та не встиг Холевка додумати своїх думок до краю, коли з перону долетів до його ух грохот крісових стрілів. Рівночасно його хлопці заментушилися. Один відскочив від вікна й, кинувши кріс, полетів, мов підстрелений птах до вестибулю, другий випалив з кріса й не встиг зрепетувати, як упав з кривавою головою на долівку. Третій дивився вираченими очима крізь вікно на вулицю й не стріляв, ані не ворухився.

— Гурра! — заревло на вулиці; безладна куча людей з крісами бігла на двірець. Рівночасно з перону збігло кільканацять жовнірів у «мацеювках».

Жах, смертельний жах пройняв Холевку від стіп до голови. Мав ще стільки сили, що вскочив у кут вестибулю й стрілив. Зрепетував і стрілив у друге.

В третє не вспів зрепетувати. Вишморгнув шнурок з гандгранати й кинув нею в кучу, що оточила його відусіль.

Гук, огонь, дим, несамовитий крик ранених. Момент тиші, нерівна сальва й труп шевського майстра Константина Холевки відлетів від стіни з розчерепленою головою.

VI. В КАЗАРМІ ФЕРДИНАНДА.

Стефан послухав пана Холевку. Замельдувався до служби, як тільки дізнався, що Стефаниха здорова й дома все в порядку. Дали йому шапку з синьо-жовтою кокардою, куплю й кріс на один набій. Поставили коло харчевого магазину й казали пильнувати, щоби фіри не глотилися, та щоб підїздили до магазину по порядку, як Бог приказав.

До полудня, поки фір було багато, Стефан ходив поміж ними й сотий раз оповідав приїзжим селянам, як то було тої ночі. Вияснював, що кому було неясно, розвівав сумніви, якщо які кому на голову лізли.

— Видите газдо, оту церкву? То її ще наші королі будували. Все пропало, все провалилося, а та церква перестояла. І зле і добре. Отак тепер перестойть наша держава, на многая, многая літа.

— Та що ви, газдо, — говорив до другого — стоїте, як туман коло коней? Якби я такий молодий був, як ви, то яб і коні й бабу з кіньми кинув, та йшов воювати. Не за чуже тепер воюємо, а за наше.

Газда крутив ніяково головою.

— Та що ви крутите головою, мов той кінь?

— Та най уже пани бються, — наважувався боронити своєї неутральности газда.

— Пани? — обурювався Стефан. — То в вас пани? — і показував на чету жовнірів, що якраз перемаширювали.

— Та вони з мусу. А мені чого добровільне, здорову голову під Євангеліє класти?

— Та чи ви знаєте, що ви говорите?

— Та чому не знаю? Хиба я паний? Пани б'ються, бо їм треба нащось Львова, а мене з хлопа і так ніхто не скине.

— От шкода до вас людського слова! — спльовував Стефан і йшов геть. На' ходу повертався й спльовував ще раз.

— От щастя, що не всі таким дьохтем мазані, як то мурло.

Селянин чув, давби йому »мурло«, але кріс Стефана придавав йому для цього забагато поваги й авторитету.

Так було до полудня під харчевим магазином. Але пополудні, як фіри порозїздилися й Стефанові не було чого робити, він, старим своїм звичаєм, за-снув на стоячки. Прийшла зміна й Стефана zdeградували з вартового.

— Ідіть батьку до дому та виспіться, — сказали йому на відхіднім.

Забрали кріс і куплю, але шапки з синьожовтою кокардою й міліційної легітимації не відібрали.

Що було робити? Стефан мав куди більше розуму, як амбіції, й хоч з тяжким серцем, погодився з долею.

— Бо й справді, — міркував собі йдучи. — Який з мене жовняр? Ще з хлопами політикувати, чи з паном Холевкою на брамі висиджувати, ще-ще, але най уже молодші службу роблять.

— Цікаво, де наша кумпанія з Куркової? Де то пан хорунжий зпід одинацятки, де мій студент, де то пан Холевка обертається? Напевне десь фельд-феблем уже. Тепер леда який, штерни собі шне. Одних бефердерують, бо варті того, а що пустіший сам себе бефердерує.

І Стефанові пригадався четар з Петра й Павла, що скоро світ, таки першого дня сам собі пришив майорську »бляху«.

— З таких то напевне не багато пожитку буде. Цікаво, чи не бефердерував себе наш хорунжий? Е ні, він напевне не з тих.

Заглянув до хати, але Стефанихи не застав. Пішла до кухні в Народньому Домі. Посидів, покурив і вийшов на вулицю.

То була вже не та вулиця, що на першого листопада. Мрячна й наче пройнята трівогою.

З далека доносилися крісові стріли та бахкали гандгранати.

— Ні, він таки відшукає своїх! Дібеться до хорунжого Ляховича зпід одинацятки й остане при ньому. Може там біля нього й Холевка і Саяк?

Направився до Народнього Дому розпитувати за хорунжим Ляховичем.

А тимчасом стокрила фама розкричалася по Львові:

— Усусуси, Усусуси йдуть!

Що живе, вибігало зустрічати чолові стрілецькі стежі. Дівчата забігали стрільчикам дорогу й вітали, чим могли — чоколядою, цукорками, усміхами.

— Нарешті! — зітхали перетомлені лянштурмісти на стійках.

— Персенківка зайнята приступом! Цитаделя обсаджена Усусусами! Розгром противника біля ремізи! Усусуси на головному дворці! Наша горою! Львів наш!

Мов падке гайвороння розкріялися вісти про приїзд Усусусів понад знеможеними редутами противника.

Стрільці прийшли. Кубанські козаки, черкеси, кіргізи! Дикий Схід валиться на нас! Зле з нами!

Затріскотіли кріси, загарчали скоростріли, глухим стогоном обізвалися міномети. Невидана, нечувана хуртовина піднялася над Львовом. Завила, хитнула сі-

рими мурами, кровю львівські вулиці сполокала і... втихла.

Відворот Усусусів! Чорне гайвороння перелетіло понад українські становища, мов буря вдерлася в домівку генерального штабу.

Застигла - заніміла скороспішна радість на устах українського Львова.

Відітхнув - опам'ятався противник :

— Не такий чорт страшний!

Насилу допитався Стефан про свого хорунжого : відійшов до казарми Фердинанда. Але йти йому туди не радили. Ще поки Стрільці билися довкола двірця, можна було легко дійти до Юра. Але як Стрільці відступили, і Юр і ціла Городецька й ціла Янівська знову дісталися в польські руки. Тепер тими вулицями й миш не проскочить.

Зажурився Стефан, але не кинув наміру, дістатися до свого хорунжого.

Який він «свій», сам не знав. Навіть не мешкав при його вулиці, а тільки заїздив до знайомих, скільки разів приїздив з фронту. Останнім разом приїхав здавати якісь екзаміни. Промешкав на Курковій кілька місяців, а коли щось з Австрією помикитилося, вже не думав про поворот на фронт. Ходив кудись, а вечорами збирав у себе студентів і радився потайки з ними. До Стефана був завжди привітний, а що вже веселий та розмовний, то хоч до рани прикладай. Віком мало не дитина, але який завзятий, який резолютний! Коби таких більше, якби вони тепер придалися!

З трудом прошмигнувся Стефан до костела Анни. Ускочив у браму й ждав, чи не втихне вогонь, щоби проскочити на той бік вулиці до складу дерева, відкіля вже йому проста дорога на касарняне подвіря.

Хвилями сам собі дивувався, що його сюди тягне, чого йому пхатися туди, куди не просять, але по-

тим сам себе переконував, що він мусить дістатися до хорунжого — хай бачить, що Стефан не тільки на словах відважний!

Раз навіть видалося Стефанові, що це булоб гарно, якби він навіть згинув на очах хорунжого. Але на його очах! Бо хто поза ним знавби, що це гине Стефан, сторож з Куркової вулиці?

Стефаниха? Абож вона сама подвіря не замітає, сама до брами не встає? Вставатиме далі, а в цілій камениці буде розповідати, що її Стефан згинув за Україну. Не зігнів за злочинство в криміналі, ані в шинку під лаву не заточився, але згинув за Україну!

Стефан мав уже час при звичаїтися до музики скорострілів. Десь недалеко від нього обзивався то один то другий; часом гаркотили оба разом. Хто ними руководив і в якому напрямі стріляв, Стефан не знав. І хто його міг знати? Стотисячним відгомонам відповідала вулиця й визнатися у тому, де стріл, а де відгомін, було тяжко.

Але там, у стовіконній казармі Фердинанда визнавалися в тих справах добре. В казармі не було ні одного скорострілу, гандгранатів хіба тільки, що на чорну годину, й крісова амуніція не переливалася. Але біля кожного вікна, прикипів там до фрамуги жовнір і з смертельним спокоєм та ехидною економією тягнув за курок тільки тоді, коли мав щось на мушці.

Такий був приказ, а кожний знав, що не послухати його, це все одно, що власними руками при-спішити упадок редути.

Не бентежило це нікого, що противник причаївся вже за стінами касарняних магазинів і стаєн.

На брамі від Янівської стояв неустрашимий хорунжий Ляхович й чотирьох стрільців з його «пачки».

Даремне висилювався ворожий скоростріл з на-

ріжника Бема — хоробра п'ятка, мов п'ятеро левинят гарчала крісами на всі боки.

Нараз підступний стріл з цивільного вікна й хорунжий осунувся на землю. Кинулись до нього — не жив.

У тій хвилині крісова пальба замовкла й Стефан, мов кіт проскочив улицю й приляг до паркану складу дров. Просунувся ще кілька кроків й найшовши збутвілу дошку, трунув її тягарем цілого тіла. Дошка подалася, Стефан опинився на касарняному подвір'ю. Хтось ухопив його за рукав.

— Хто ви?

— Я свій, я міліціант.

— Чого?

— Я до pana хорунжого Ляховича.

— Спізнилися, — кинув слово жовнір і показав рукою в напрямі брами, зпід якої двох жовнірів з трудом волочило тіло вбитого. В тій хвилині рій куль засвистів над головами, жовнір і Стефан відрухово попадали на землю.

— Спізнився... промовив Стефан сам до себе й здивувався, чому йому не стало ні жалко ні страшно від тієї вістки.

— Пане! — промовив Стефан до жовніра, що лежав біля нього, — хоч я й спізнився, але може я вам тут на щось придумаю. Заведіть мене до команданта.

— Йдіть самі, як зможете проскочити. Мені не вільно з цього місця рушити.

Стефан підірвався й поки кулі не свистіли, біг у напрямі головного будинку. По дорозі кілька разів падав і знову зривався, поки задиханий і увесь в поті, не впав до брами.

Але тут попав на щось несаможите. З усіх усюдів бігли люде з виразом божевільного переляку в очах й почали навипередки добиватися до пивниць. За ними гнало

кількох старшин і підстаршин з револьверами в руках. Стефан прикипів до стіни й дивився на те все вираченими очима.

— Позір! — крикнув старшина, допавши до гурта переляканих жовнів.

— Позір! На місця! — крикнув інший.

— Труси! Слабодухи! Самі себе лякаєтеся! На місце, бо куля в лоб! — кричав якийсь булавний десятник. — Люде вгаморилися. Божевільний жах почав зникати з їхніх очей.

— Збірка! — скомандував перший старшина. Люде ворухнулися й недоладно, мов п'яні, почали ставати в збірку.

— Позір!

Перед старшинами витягнулася нерівна низка сірих плащів і напів-притомних облич.

— Люде! Браття! Товариші! — почав перший старшина. — Що ви доброго зробили? Кого й чого ви злякалися? Діти ви чи жовніри? Муштини ви чи труси?

Був задиханий, понервований до краю й продовжав уже тихшим, наче зломаним голосом:

— Товариші! Громадяне! Жовніри Української Армії! Там на брамі, поляг геройською смертю хорунжий Ляхович. А ви тут, під охоронною метрових мурів, злякалися власних тіней. Ви власне героїство посоромили! На місця! Забудьмо, що сталося. На нас дивиться ціла Україна. На місця!

Поволи й повагом вернули люде на місця. Стефан виступив зіпід стіни й зайшов дорогу старшині.

— Чого вам?

— Я, Стефан Ходань, міліціонер, знайомий папа хорунжого Ляховича...

— Небіжчик.

— Знаю. Я йшов до нього, може на що придумаю,

я львівський, я знаю всі львівські заулки й закамарки, я можу, я хочу вам бути потрібний.

— Легітимацію маєте ?

— Прошу.

— Дякую. Ну, добре. Може справді будете потрібні. Ходіть зі мною.

Вийшли на перший поверх. Старшина пройшов здовж лябіринту касарняних саль. Скрізь біля вікон стояли люде з крісами. Спокійні й зрівноважені, наче то не вони, перед хвилиною, бігли коміть головою до пивниць. На другому поверсі те саме. Старшини переводили зміну. Люде витягалися й бадьорилися, як могли. Лай скорострілів знадвору не втихав. Старшина завів Стефана до своєї кімнати. Витяг папіросницю й подав Стефанові. Стефан, з чемности, подякував.

— Громадянине ! — почав старшина. — Ви бачили, що тут діється ?

— Бачив.

— Я не дивуюся тим людям. Людські нерви не могузя, а тут треба би залізних нервів. Дивіть ! — і старшина показав рукою крізь вікно : повище касарні горів ясним полум'ям будинок.

— Такі картини не сталять нервів. Ви чули про Верден ?

— Чув, у газетах писали.

— Наша казарма, це наш львівський Верден. Коли вона впаде, дорога до середини міста стане перед противником отвором. Розуміє це противник і тому докладає всіх сил, щоби нас зломити.

Затягнувся папіроскою й говорив далі :

— Нас окружили з усіх боків. З ранку до вечора, з вечора до ранку пальба не втихає. Противник не жаліє ні трудів ні жертв. Але наші люде не мають що їсти, муніція на вичерпання !

Стефан понурился. Старшина продовжав :

— Я вже пять звітів посилав до команди. Але не

дістав на них відповіді. Громадянине! Коли ви вміли проскочити до нас, може зумієте вискочити від нас, Підіть до Народнього Дому й скажіть там, що коли ми ще сьогодні не дістанемо скорострілів, муніції, гандгранат і хоч що свіжого людського матеріялу, з добрим, боєздатним старшиною, з нашим Верденом буде зле!

Стефан ловив радісно кожне слово.

— Отже з Богом! Ви хотіли бути помічним. Україна вам за те подякує.

Подав Стефанові руку. Стефан зійшов на долину. Відхилили браму й Стефан опинився на подвір'ю. О, він знав, куди йому йти!

Повагом, не спішучись пройшов попри райтшулю, відтіля, плазучи по землі, дібрався до знайомої діри в паркані від складу дров. Скоростріл на Бема розторохкотівся. Стефан втиснувся поміж стирту дощок, вимірюючи очима, скільки йому прийдеться зробити кроків до протилежної брами. Найби тільки затиш скоростріл. На вулиці пусто. Скоростріл втих.

— Во ім'я Отця і Сина!

Стефан уже в «своїй» брамі. Спинився, щоб відсапнути. Він знав, що чергова брама перехідна. Висунув голову й знову вимірював кроки. Побіг. Невідомо відкіля заскавулили за ним кулі. Мав щастя. Цілий і здоровий, хоча смертельно переляканий, опинився в перехідній брамі. Тут уже міг поправити шапку, закурити, на гумор, люльку й, мов на прохід, вийти на перехресну вулицю, до якої ні ворожі кулі ні стежі не сягали.

Половина доручення була виконана: Стефан увійшов у сінні Народнього Дому.

— Ви куди?

— До начальної команди.

— Не вільно!

— Я з касарні Фердинанда, пустіть!

— Не вільно !

— Панове, не жартуйте !

— Та йдіть, не завертайте голови !

Стефанові збиралося на плач. Водив довкола одчайними очима, шукаючи порятнку. З дверей команди вийшов якийсь старшина.

— Пане ! — злебедів Стефан.

— Чого вам треба ?

— Я мушу до начальної команди ! В якій справі ?

— Я маю доручення від команданта касарні Фердинанда...

— Покажіть !

— Ні, устне !

— Говоріть.

— А хиба тут можна ?

— Ходіть зі мною.

Старшина повів Стефана в кімнату, в якій кількох підстаршин щось писало.

— Слухаю.

— Пане старшина ! В касарні Фердинанда нема ні хліба ні муніції ! Люде окружені з усіх боків. Коли ще нині не наспіє підмога, касарня впаде. Командант сказав, що це наш Верден. Коли він впаде, дорога до Народнього Дому стоїть отвором.

— Дорога до Народнього Дому ? — повторив старшина і якимось дивно посміхнувся.

— То є, пан командант сказав, що дорога до середини міста, а я вже від себе додав, що до Народнього Дому. Бо вибачте, але, яб вам не зичив пережити того, що я бачив у тій касарні ! Там пекло, а тут люде посміхаються з тих, що приходять з того пекла за рятунком.

Старшина поклепав Стефана по плечи :

— Успокойтеся, громадянине, я вже подбаю про те, щоб ваш труд не пішов на марне.

Простяг Стефанові руку :

— Четар Крававич.

— Стефан Ходань.

Крававич замахнувся відійти в сусідню кімнату, але щось собі пригадав і завернув :

— Гальо, гальо, паце Ходань !

— Слухаю !

— Ви маєте якийсь приділ ?

— Ні.

— То може підождете на мене ?

— Прощу дуже.

Вернув за добру хвилину з якимсь папірцем, який печаливо сховав до нагрудника.

— Готово ! Зараз відходжу до вашої касарні. Але коли ми вже познайомилися, то може зробите для мене чемність ?

— З радості душі.

— Позвольте зі мною до ратуша. Поки мої хлопці зберуться, я напишу листа й ви його кудись занесете. Добре ?

— Добре.

Проходючи крізь Вірменську, наткнулися на якогось цивільного трупа. Хтось присунув його під мур й поклав біля нього високу, поштову шапку. Сліди крові вели від трупа на середину вулиці.

— Від заблуканої кулі, — завважив Крававич.

— Трудно, такий час, — зітхнув Стефан.

Прибігли до ратуша. Крававич вбіг до своєї сотні, викликав старшого десятника й перекинувшись з ним кількома словами, побіг до сотника Мартиненка. Виходючи з його кімнати, Крававич пошпотався на порозі :

— Злий знак !

— Тільки без забобонів ! — підсміхнувся сотник Мартиненко й стиснув Крававичеві руку.

Тимчасом молодь сотні Крававича лаштувалася гамірно в дорогу. Дядьків вишкартували й вони, якось

ніяково ждали, поки молода полукомпанія вимашерує. Тут і там ішла обмінна торгівля на кріси :

— Та нащо вам такої машини, ще вистрілить !
— посміхався якийсь молодик, забираючи в дядька новенького манліхера, в заміну за свій, з розчавленим дулом.

— Нате вам мою багнечайку, — торгувався другий, забираючи в дядька сірий, матований багнет.

А Кравич стояв у куті й писав щось хемічним олівцем на свистку паперу. Скінчив, заадресував і підійшов до Стефана :

— Добродію ! Будь ласка, переспацеруйтеся до головного шпиталю й передайте це по адресі.

— А буде відповідь ?

— Чи я знаю ?... й Кравич якось так сумно усміхнувся.

— Може й буде, але ледви, чи ви її зможете мені доручити.

— Як буде, то доручу.

— Тоді, бувайте здорові, пане Ходань. Не гнівайтеся, що я вас своїми справами турбую. Може колись віддячуся.

Стефан вийшов з кімнати й зійшов на долину. Станув за кольоною ратушевого підсіння, й ждав, поки півкомпанія Кравича не вимашерує.

Колиж остання двійка вийшла з ратуша, Стефан рушив кроком у напрямі головного шпиталю.

Вже вечоріло, коли півкомпанія Кравича, збройною рукою, пробивалася до казарми Фердинанда. Прийшли до слова кріси, гандгранати, тут і там промовив своє переконуюче слово багнет. Протягом пів години південне передпілля фердинандської казарми було очищене від противника.

Побідна полукомпанія вмашерувала в широку браму казарми, тягнучи за собою новенький скоростріл.

Ще того самого вечора наспіли до казарми тачанки

з харчами, амуніцією і добрими вістями. Львівський Верден набрав повні груди свіжого повітря.

Кравич познайомився з товаришами старшинами й тереном. Люде, яких застав у касарняній залозі, бліді й виснажені, були жмутками нервів. Обличча бліді, запалі очі горіли якимсь гарячковим огнем. Він зрозумів, що тих людей треба берегти. Леда успіх доводив їх до істеричних вибухів радості, леда невдача погрожувала катастрофою панічного безголов'я. Розмістив своїх людей так, щоби кожен міг панувати над нервами двох-трьох людей старої залоги. Хвиловий зв'язок з центром міста, був наче тунель, крізь який проливалися не тільки харчі й амуніція, але й віра в остаточну перемогу.

Ніч проминула спокійно. Майже вся стара залога спала. Сторожили люде Кравича. Це мало свій благословенний наслідок. Нагальний наступ противника, що почався раннім ранком чергового дня, зустрівся з відпором, якого сила й непохитність нагадували перші бої фердинандської казарми.

Даремне кривавився противник. А коли пів вечір знову наладнався зв'язок з містом, півкомпанія Кравича вилетіла з касарні й ручними гранатами здештувала наступаючі лави противника. Ціною одного вбитого і двох ранених, досягла того, що противник затих; може усумнився в доцільності чоловічих наступів на львівський Верден?

Над Львовом похилилася тривожна, листопадова ніч. Касарняна залога відпочивала. Дехто спав стоячи, опертий на кріс. Кравич оперся обома руками на віконну фрамугу й потонув у задумі. Думки його кружляли понад шпиталем, у якому, невідомо що діялося з Вірою. Ще поки був у місті дізнався, що їй покращало. Але побачити її йому не вдалося. Йдучи до фердинандської казарми, післав їй записку. Вона її вже мусіла прочитати й дізнатися, що він розкон-

спірував її інкогніто, яке вона, невідомо чому натягнула на себе. Тепер вона знає, що він тут, на позиції, змагається з ворогом і думає про неї...

Так, вона знає, що все, на що він тільки важиться, все те діється в її ім'я, за її понукою. Бо вона його муза, його стрілецьке кохання.

Алеж був уже такий момент, у якому вони мали зустрітися, був і проминув. Хибаж не безповоротно. А може?

І друга душа Кравича почала ламати руки за моментом, який проминув...

— Пане четар! — почувся чийсь голос за плечима Кравича. Оглянувся — перед ним стояв старший десятник з якимсь папером у руці.

— Що скажете?

— Якийсь чоловік з міста приніс вам це письмо.

Кравич узяв письмо й кинувши оком на нього, пізнав знайомий почерк.

— Де той чоловік?

— На долині.

— Дякую.

З листом у руці, якого не мав відваги розпечатати, збіг на долину. В інспекційній кімнаті, на лавці, сидів Стефан. Побачивши Кравича встав і поклонився, мнуци шапку в руках.

— Здорові були, пане Ходань!

— Дякую.

— Якже я вам віддячуся за ваш труд!

— Нема защо, — відповів Стефан, але якось так дивно, що Кравич злякався.

— Маєте мені щось сказати, крім того, що в листі?

— Та що маю казати? Будь ласка, прочитайте лист.

Кравич розірвав коверту:

»Коханий, єдиний Зенчику! Не гнівайся на мене за те, що я не зівсім додержала слова. Але я прийшла,

як обіцяла — некликана й була при тобі. Припадок, дурний, нерозумний припадок хотів, що я не могла бути довше. Але мені й цього доволі. Я надивилася на тебе до того, що в моїй пам'яті закріпилася кожна черточка твого коханого обличчя. Понесу його з собою до гробу. Не турбуйся тим, що зі мною зле. Двічі вже помпували мені ропу з рани. Лікарі не ворожать мені довгого віку. Можливо, що я не переживу до хвили, в якій цей свісток дійде до твоїх рук. Але ти не турбуйся. Тепер гине стільки людей що днини; гарних людей, може кращих, цінніших, як я. Момент, за яким, ми у двох, так дуже тужили, уже за нами. Пройшов понад нами, мов соняшна повінь. Засяв, мов метеор і згас. Другого моменту вже не переживем — ні ти ні я. Люде, що як я, найдуться віч-навіч смерті, дістають очі, які дивляться глибоко в суть речей і бачуть майбутнє. Я не хочу трівожити тебе тим, що я тепер бачу. Але знай, що все, що діється, не діється даремне. Ні одна капля крові, пролита за святу Справу не змарнується. Це безцінний посів майбутнього, дарма, що дуже, дуже далекого майбутнього.

Коханий, єдиний Зенчику! Ніні-завтра я відійду від тебе. Не буде вже кому слати до тебе листів, з яких кожного слова промовляло кохання і віра — в тебе, в святість і остаточну перемогу нашої Справи. Будь мущиною так, як я ніколи не хотіла бути супроти тебе жінкою. Прощай, або — до побачення! «...

Стефан стояв і дивився, як Кравич блід і червонів, насилу дочитуючи лист до краю. Мняв шапку в руках і тривожився хвилиною, коли Кравич звернеться до нього з запитом. Але Кравич опанував себе. Зложив листок у двоє, сховав його в нагрудник і щойно по хвилі промовив:

— Ну, так.

— Так, пане четар, — процідив Стефан, сам не знаючи, що він потакує.

— Ви доручили лист до рук? — запитав нагло Крвавич.

— Ні. Відібрав якийсь доктор і запитав від кого.

— Ну?

— Я сказав від кого, а він витягнув той лист і передав.

— Той лист вже чекав на вас?

— Так.

— А що сталося з моїм листом?

— Не знаю. Той доктор нічого не казав. Пігався тільки, чи я від вас.

— Дякую вам, щиро дякую за труд.

— Нема защо.

Подав руку Стефанові, але той стояв на місці й не відходив. Нарешті щось, мов два жемчуги блиснуло в очах Стефана:

— Пане четар, я вам щось скажу.

— Слухаю.

— Може позволите, що я тут остану?

— Тут? — здивувався Крвавич. — Що ви тут будете робити? Тут молодшим від вас прикро.

— Я знаю, що несолодко. Але куди я піду? Шлявся поміж фронтами, вісти носив, служив нашим, як вмів. Стара моя жовнірам їсти варила. На ніч обоє ми злазилися до дому, говорили до півночі, здрімнули годину - дві, а рано знову йшли кожне до свого. Але передучора моя стара не вернула до дому. Рано сказали мені, що її заблукана куля забила. І тільки я її бачив. Не знаю навіть де і як стару поховали...

Старий наче схлипнув, але зараз таки протер очі й пробував випростуватися. Крвавич поклав йому руку на плече:

— То ви хочете тут свій біль вгаморити?

— Або я знаю? Вертати до дому, до пустки?

Чого? Тут люде нині живуть, завтра гниють, може й мені Бог гідну смерть пішле.

— Ну щож, оставайте!

— Дякую вам, пане четар. Я буду раз ураз до ваших послуг, куди не скажете, скрізь піду, все видаю. Карабіна то я до рук не візьму, бо не знаю як і що до чого. Хоча і то хто знає. Не святі горшки ліплять.

Кравич ще раз, співчуваюче поклепав Стефана по плечі.

VII. КОЗАЧИЙ ЗАГІН.

В кімнаті начальної команди напруження. Вожд армії, схрестивши руки на грудях, станув у віконній фрамудзі й вдивився сталевими очима перед себе. Шеф штабу, блідий і вичерпаний, порядкує розкинуті на столі мапи й оперативні шкідці. Значковий експедиє останні резервати.

Цілу ніч мозолився штаб над підготовкою концентричної атаки на північно-західні периферії міста, де вже давно затерлися межі поміж боевою стрефою противника й потайними гніздами цивільних комбатантів.

Міський пролетаріят, зорганізований в дикий загін очайдухів, всадовився на Горі Страчення. Важко було боротися з людьми, які не мали нічого до страчення. Проти них навіть безпримірне геройство дітей українського села, даремне кєрвавилось на плитах міського бруку. Нєсподівано зявлялися на тилах армії, ліквідували поменчі відділи й западалися, мов під землю. Хитрі й підступні в діланню, очайдушні в зустрічі, жорстокі для безборонних, мов ягнята в полоні.

Але сьогодні прийде вже їм остання година. Гору Страчення цернують українські відділи. Перед веде отаман козацького загону Гонти, горстки очай-

духів з Київщини, що прийшли — гинути за Львів.

Отворилися двері, значковий перейняв звідомлення з боєвої лінії: Командант одного з об'єктів на периферії міста звідомляє:

«Відділ, зложений з 28 людей козачого загону й моїх 10, кинувся на гнізда комбатантів. Отаман загону — людина львиної відваги. За ним, мов вихор женуться його козаки. Мої люде пірвані приміром братів з над Дніпра. Очищують вулицю за вулицею. Стир-ти сконфіскованої зброї, сотні полонених цивілів, приловлених зі зброєю в руці. Командант загону ранений, трьох козаків і один мій, лягло трупом. Команду над експедицією обняв черговий по старшинстві».

Не минуло пів години, як другий вістовий приніс нове звідомлення. Слав його уже наслідник раненого отамана:

«Пан отаман, ранений в ногу, звелів нам відступати. Але ми не послухали приказу. Трьох хлопців забезпечило наше праве крило, я перейшов на праве крило з скорострілом. Наш скоростріл працював завзято. Тепер замовк, бо попсувався. Післано по новий. У нас трьох ранених і чотири вбиті. Двох не вернуло з виправи по звязок, двох пішло за скорострілом. Чотирьох відійшло з транспортом бранців. Боевий стан — 18«...

Через годину нове звідомлення:

«Санітарна патруля противника, пропущена через нашу лінію, зловжила міжнародніми законами. Отворила до нас огонь ззаду. В нас трьох убитих, чотирьох ранених. Боевий стан 11«.

Нарешті під вечір наспіло останнє звідомлення:

«Нас вісьмох зайняло будинок різні. Скоростріл затинається. Амуніція на вичерпанню. За хвилю нас окружать. Звязку і амуніції!».

— Ну так, — промовив нарешті начальний вождь,

— а деж звідомлення від частин, що мусіли кооперувати з козачим загonom ?

Наче у відповідь на слова вождя отворилися двері й увійшов черговий вістовий. Значковий перейняв звідомлення :

»Оперативний звіт команди північного відтинка. Ранком перейшли наші відділи перший і другий міст у північному напрямі. До полудня ми зайняли вулиці у підніжжя Гори Страчення. Командант скорострілів тяжко ранений. Зв'язок з крилами порваний. Козачий загін загнався задалеко поза лінію фронту, не ждучи на зв'язок з нашими сотнями. Ситуація погіршилася. Відступаємо на вихідні позиції«.

— Відступають, усе відступають і тільки та горстка очайдухів загналася у ворожу гущу й домагається зв'язку і амуніції. Значковий !

— Слухаю !

— Потребую старшини, відважного, як лев, хитрого як лис, жорстокого, як тигр !

Значковий розвів безрадно руками.

— Зв'язок з різнею мусить бути негайно встановлений ! — Шеф штабу стукнув бусолею по столі.

— Так, зв'язок з різнею мусить бути встановлений. Тих вісьмох очайдухів мусимо зберегти, хочби на розплодок.

— П'ядесят жовнірів, трьох підстаршин, старшину, два скоростріли й пачка гандгранатів.

— Маю ! — вдарив себе по чолі значковий.

— Найважливіше — старшина. Маєте старшину ?

— Маю ! Четар Крвавич, тепер в казармі Фердинанда.

— Крвавич ? Пишіть приказ : »Четар Крвавич зголоситься негайно в начальній команді«.

По хвилині, коли вістовий побіг з приказом, звернувся начальний вожд до значкового :

— Пане значковий! Ви певні того, що ваш Кравич відповість завданню, яке його жде?

— Певний.

— Ви з ним добре знайомі?

— Добре, це мій товариш і приятель. Знаю його від шкільної лавки.

— Але я чув, що він поет.

— Не шкодить. Навпаки, це якраз завдання для поета.

— Але, хіба ви розумієте, що тут поетичної фантазії, замало. Тут треба ще холодного розуму й помірковання. Де не допоможе приступ, там треба підступу.

— Там треба фантазії, пане отамане. Зрештою — додав значковий по хвилині — позвольте, що поки Кравич стане перед вами, я з ним поговорю.

— Так, але ви мусите спішитися, тут кожна хвилина дорога.

— Добре булоби, якби можна ту очайдушну вісімку повідомити, що йде підмога.

— Не вадилوب, але хто на це зважиться?

— Треба знайти когось поміж цивільними. Це може зробити тільки »львівська дитина«.

Хтось постукав у двері. По хвилі увійшов дижурний старшина і зголосив, що в передпокою з'явився, на приказ, четар Кравич.

— Може панове дозволять до сусідньої кімнати, — звернувся значковий до начального вождя й шефа штабу.

— Можна, але не гайте дорогого часу!

— Прошу! — звернувся значковий до Кравича й розхилив двері.

— Здоров Зенку! Це хто з тобою?

— Мій опікунчий дух. — І Кравич дав знак Степові, щоби задержався в передпокою.

— Слухай, Зенку! Я заризикував головою й запропонував тебе на команданта відсічі для вісьмох!

недобитків з козачого загону, що зайняли сьогодні різню. Вони окружені. Завдання важке. Але старшині, що поведе відсіч не вільно ані згинуті, ані бути раненим, поки він не прорубає звязку з різнею. Начальний вожд сказав, що це мусить бути старшина не тільки відважний, але й хитрий, а як треба, то жорстокий. Ти мусиш найти в собі всі ті прикмети! Розумієш?

— Розумію! Дякую тобі за пам'ять і довіря.

— Скільки треба часу на вишкробання доброї півкомпанії?

— Годину.

— Гаразд. Але перед тим добре булоби повідомити обложених, що йде підмога. Маєш кого?

— Маю! Дядько, що прийшов зі мною, все зробить. Тільки...

— Що тільки.

— Я привів його з собою для чого іншого, я хотів його кудись післати в особистій справі.

— Куди?

— До головного шпиталю.

— Зроблено! Я пішлю котрогось з наших вістових. А тимчасом поклич того свого дядька!

Кривавич розхилив двері:

— Пане Ходань! Ходітьню сюди.

Стефан увійшов і станув біля дверей:

— Слухаю!

— Пане Ходань! Знаєте дорогу до різні?

— Знаю.

— Але вона окружена.

— Нічого, вже я до неї дістануся.

— Пан значковий дасть вам карточку. Мусите дістатися до різні й доручити карточку залозі.

— Як мус, то мус.

Значковий написав карточку, Стефан зложив її

в кільканацятєро, вложив за ковнїр сорочки, поклонився і вийшов.

— Що це за чоловяга ?

— З фаху каменичний сторож, з покликання — божевільний на пункті, що Львів мусить бути наш. Жінку вже застрілили йому біля кухні, а він ходить і шукає смерти за Україну.

— Думаєш, що він дібеться до різні.

— Хиба згине.

— Ти хотїв скомунікуватися зі шпиталем.

— Так, коли ласка, пішли когось довідатися, що діється з раненою стрількинею Вірою Зілинською...

— Вірою Зілинською. Зроблено. Заки ти розмовишся з начальним вождом, я пішлю вістового.

Значковий постукав до дверий сусідної кімнати :

— Пане отамане, четар Кравич голоснється слухняно.

— Прошу.

Кравич увійшов і станув перед старшиною, якого знав з підписів на приказах.

— Пане четар ! Не пізніше, як за годину мусите піти з півкомпанією на відсіч різні. Справа важна і негайна. От вам службовий листок, спишіть на ньому підстаршин і стрільців, яких би ви хотіли взяти зі свого відділу, решту самі доповнимо. Скоростріли, гандгранати, крісова амуніція й світляні ракети вже приготовані. Окружено горстку очайдухів з козачого загону. Мусимо їх рятувати, а позатим їхній здобуток — різня, мусить бути закріплена за нами. Сядьте собі осьтут, погляньте на ситуаційний плян й застановіться над способом, як ви це зробите.

— Приказ !

Начальний вожд і шеф штабу перейшли до великої салі, залишаючи Кравича самого. Не думаючи довго, Кравич списав людей з свого відділу, яких би хотїв мати у цій виправі — всього вісьмох — двох

підстаршин і шістьох стрільців. На їх місця запропонував других з запасного відділу в ратуші. — Відгукляючись на мапку. Не минуло п'ять хвилин, коли постукав у двері великої салі.

— Прошу! Готово?

— Готово, пане отамане. Ось список людей, яких варто взяти, а оце «ерзац» з запасного відділу.

— А як ви це зробите?

— Трохи комбіновано. Попереду нас мусить піти чутка, що йде новий козачий загін. Не зашкодить трохи маскаради. До театру недалеко. Післати когось, зареквірувати трохи козацької бутафорії. Шапки, черкески, бляшані патронташі. Може наші люде й самі повірять, що вони козаки. Кількох стрільців переодягти по цивільному. По дві гандгранати кожному, але не такі, як ми мали в фердинанській касарні. Такі, що вибухають, ранять і вбивають. Як є рум, то не зашкодить. Ніч, холод і жах, причаєний в кожній брамі. А перш за все кілька скринь відваги.

— Знамените! Нічого собі фантазія! — засміявся начальний вождь.

— Діло в тому, щоби цю фантазію зреалізувати, — обізвався начальник штабу.

— Ну, гаразд, пане четар. Коли маєте які справи до полагодження, даю вам двацять хвилин часу. За той час зберуться на горі в великій салі ваші стрільці. Решту часу зужите за обзнайомлення їх з завданням.

— Приказ!

— Ага! Як прийдете до різні й матимете хвилину вільного часу, пришите собі ще одну зірку.

— Приказ!

Крвавич витягнувся, засалютував і обернувшись на п'яті, звернувся до дверей. В дверях зударився зі значковим.

— Зажди на мене в передпокою, — попросив значковий. — Маю тобі щось закомунікувати. Заждеш?

— Добре.

Значковий ввійшов до салі.

— Ну, нічого собі ваш Крвавич, — почав начальний вожд. — Хлопець справді з фантазією.

— Скоро думає й з місця рішається, а це чогось варте, — докинув шеф штабу.

— Ну, пане значковий, покищо на вас тяжить відповідальність за вибір.

— Розумію, пане отамане, але...

— Вже »але?«.

— Перед хвилию дізнався я щось такого, що може бути не без впливу на справу.

— Слухаю.

— Крвавич просив мене скомунікуватися зі шпиталем й запитати, що діється з якоюсь Вірою Зілинською. З тону, в яким він мене про це просив, я набрав переконання, що це для нього дуже важна справа...

— Ну ?

— Перед хвилию вернув вістовий з вісткою, що вона померла на зажаження крови...

— Була ранена ?

— Так, в зустрічі з ворогом.

— І ви не знаєте, чи комунікувати про це Крвавичеві ?

— Так, пане отамане.

— Це справді ділема, — вмішався шеф штабу й вдивився перед себе.

— Справді, яб не ризикував рішення, що вам слід зробити — сказати, чи мовчати. Крвавич ваш приятель, ви його повинні знати й можете сподіватися, який вплив може мати така вістка на його психіку.

— Скажу ! — рішив значковий і вийшов твердим кроком до передпокою.

Тимчасом начальний вожд засів до підготовки експедиції Крвавича.

Значковий надяг шапку й плащ й, виходючи з Крвавичем на ганок, узяв його попід руку.

— Маєш хвилину вільного часу?

— Так, кільканацять хвилин, поки начальна команда вишкробає мені похідний гарнітур.

— Вийдім на вулицю, тут дуже глітно.

Идучи сходами, значковий обсервував, з боку, Крвавича й далі важився. Зрештою мав час. Крвавич повинен сам запитати.

Вийшли на бульвар. На фронті заспокоїлося. Зрідка обзивався скоростріл, лиш час до часу застогнала гандграната. Противники відпочивали після горячого дня.

— Ти посилав до шпиталю? — запитав несподівано Крвавич, а його товариш відчув, що він довго уже готувався до того запиту, а тепер наче злякався, кинувши його.

— Посилав.

— Відповідь маєш?

— Маю.

Крвавич заступив товаришеві дорогу:

— Не живе?

— Не живе.

Значковий пробував ухопити Крвавича під рамя.

— Та що ти думаєш, що я дитина? — ніби обурився тією уважливістю значкового, Крвавич.

— Ні, ти не дитина, ти старшина української армії.

— Так! Я старшина української армії.

Хвилину йшли мовчки. Значковий разураз нишком поглядав на Крвавича. Але обличчя цього поета в жовнярському плащі не говорило йому нічого. Почав сумніватися, чи добре зробив, що сказав про те, що сталося.

— Вертаймо! — завважив Крвавич по хвилині, — чого доброго, моя банда вже зібралася.

— Е ні, ще час. Але я справді цікавий, як ти це зробиш, — пробував заговорити Крвавича, значковий.

— Зроблю, не лякайся. Різня мусить бути наша! Але знаєш, як то булоби гарно, якби вона жила... Я вже привик до цього, що все, що робив, на що важився, робив для неї, для моєї єдиної, незнаної.

— Ви не зналися?

— Ніколи у вічі себе не бачили... То є, вона бачила мене, я бачив її, але ми не бачилися... Але ми побачимося! Ходім!

Значковий проклинав себе в душі, що впровадив Крвавича в такий неволяцький настрій... »Побачимося«. Невжеж він, замість відбивати різню, шукатиме смерті, мов самогубець?

Але обличча Крвавича не зраджувало самогубних намірів. Навпаки. Опинившись серед жовнярської глоти, Крвавич усміхався на право й ліво, а навіть пробував розбурхати посоловілих дядьків, дотепами. А коли оба ввійшли до салі, де збиралися »вишкробки« до півкомпанії Крвавича, він зразу попав у завадіяцький тон й почав оповідати про »паприку«, якої вони завадять противникові.

— Гей, козаки! — кричав Крвавич до стрільців, що шарпалися поміж собою за театральну бутафорію, — та може мені який гетьманський костюм залишите? Не шарпайте, а то підемо обідранцями на фронт.

Але хлопчиська шарпали театральну гардеробу й, з реготом переодягалися на козаків. Разураз отвіралися двері й входили нові козакомани. По гардеробі прийшла черга на гранати й ракети. Кожний навішував на пояс стільки гранат, скільки влізло; мов діти дерлися підстаршини за ракетні пістолі. Крвавич дивився на свою нову »банду« з боку й усміхався в душі, задоволено. Поглянув на годинник, — пора.

— Збірка! Підстаршини до мене! Хлопці усталилися в дві лави, трьох підстаршин прискочило до

Кравича. Усі були вже добре поінформовані про те, куди йдуть і яке перед ними завдання. Кравичеві залишилися одні тільки, тактичні подробиці. Розділив свою півкомпанію на три чети, кожній доручив окреме завдання, собі прибрав п'ятох очайдухів що найбільше силали дотепами. Жовнір, що не сміється, не заслугує на довіря. За хвилину зголосив Кравич вимарш і дав знак до походу. Сміх і гамір наповнили коридор і сходову клітку Народнього Дому. Різношерстий «козачий загін» вирушив на підбої.

До жовківської рампи йшли правильним маршем. Біля рампи, Кравич дав знак і півкомпанія сховалася за жидівською лазнею. Десь далеко проснувся ворожий скоростріл і коротка серія проскигліла понад залізничий шлях. Противник не спав.

Кравич махнув рукою своїй п'ятці. Проскочили крізь рампу, мов коти. За рампою зустріли полусонну стійку.

- Хто іде?
- Загін Гонти.
- Хто перед вами?
- Свої.

Обережно, хоч потреба цього не вимагала, для вправи чи для спорту, прокралися попід камениці. На розі Мартина обмінялися словами з черговою стійкою.

- Остання?
- Остання.
- Перед вами?
- Пішла стежа, з Підзамча, ще не вернула.
- Доки доходите?

— Перед вечером доходили до грабарні. Тепер не знаю.

Минули стійку й тепер уже з конечною обережністю посувалися вперед. Біля гарбарні залишив Кравич двох стрільців. В далині, на скруті бовваніла групка ворожої строжі. Кравич побіг бічною вулич-

кою. Біля гарбарняного паркану дав знак ; старший стрілець приляк. З коліна скочив йому на плече й ухопившись за край паркану, заглянув на подвіря. Було просторе й порожне.

— Ліземо !

Тихо й безголосно опустилися по другому боці паркану. Хвилину причаїлися за якоюсь фірою й наслухували, чи не шорохне щось підозрілого. Тиша. Пройшли кількадесят кроків попід паркан. Втім за-вмерли. Від улиці залунав міровий стукіт кількох пар коміських чобіт. Прикипіли до паркану : патруля розмовляла по польськи. Кравич нахилився одному з стрільців до уха :

— Підете вслід за ними, здовж паркану, на розі бахнете в них гандгранату !

Рівночасно вхопив другого стрільця за руку й потягнув за собою. Тепер, уже не зважаючи на обережність, бігли до другого наріжника гарбарняного подвіря. Повискакували на купу бочок при паркані й виглянули на вулицю. Ворожа стійка стояла байдуже посередині вулиці. Патруля доходила до протилежного наріжника.

Нараз, громовий гук експльозії роздер мертвецьку тишину сонної вулиці. Мов відгомін першої ревнула ручна граната, кинута рукою Кравича у ворожу стійку. Хтось кричав несамовито, хтось біг від противного наріжника. Кравич зіскочив з паркану на вулицю. На розі Мартина блиснула світляна ракета. З наріжної камениці вибігло кільканацять жовнів і побігло в напрямі уличного наріжника. Не встигли його минути, коли дві ручні гранати, одна по другій сколихнули повітрям. Крики, зойки й замішання. Хто впав, а хто побіг далі. Питьму ночі роздерла нова ракета, тепер вже біля костела ; майже рівночасно грянула крісова сальва.

Кравич приляг до паркану і ждав. З глибини

вулиці дудніли чимраз голосніше комісські чоботи його першої чети. За хвилину, чоловік рій зрівнявся з його становищем.

— Гонти! — крикнув Кравич і вийшов з укриття.

— Залізник! — відгукнулася чета й окружила Кравича.

— Хлопці! — хвилювався Кравич. — Гандграта в руки й зайняти цю наріжню каменицю. Решта, що надбіжить, обсадить гарбарню. Я поспробую навести контакт з різнею. Оскільки не вдасться, верну сюди. В найгіршому разі, над раном, випад на ворожі становища довкола різні.

З грюком і ломотом вдерлися «козак» в наріжню каменицю. Що жило, перелякане вуличною стріляниною, блідло й підіймало руки на вид театральних козаків. Гроза справжнього козацького загону, що шалів тут рано й під вечір обсадив різню, жила ще в темні кожного. Не зважаючи на наступати на різню, ждали підмоги й тішилися думкою, що живцем візьмуть задніпрянських очайдухів, про яких скільки не мали уявлення. Тепер побачили, що все втрачене. Даремним опором не хотіли дразнити ворога.

Гарбарню обсадили «козак» без одного вистрілу. Стояла пустою й противника, поверненого лицем до міста, не цікавила. Тим ціннішою була для відділу, якого завданням було прорвати ворожий перстень довкола різні.

Тимчасом Кравич наближувався до різні. Йшов обезпеченим, пластунським маршем й дивувався кожним кільком крокам, що без перепон наближували його до наміченого об'єкту.

Покинувши за собою обидві чети, Кравич почув себе якось непевно в товаристві п'яти, до вечора ще зовсім чужих йому стрільців. На формальне познання не було ні часу ні видимої потреби. Оттак, невідомо з яких сторін світу зішлись люди, й чужі

собі та незнані, мають один за другого жертвувати життям. Дивно, але хіба могло бути інакше? Раз вони тут, раз вони навипередки пірвалися йти за ним, хочби й у пекло, то мусіло бути щось сильніше, аніж звязки знайомства, а навіть приязни, щось, що з першого погляду обєднало їх в одно ціпке й сутуге тіло. Крвавич усвідомлював собі те «щось» дуже чітко і ясно, але чи мали про те якесь уявлення ті, що слідували за ним? Напевно, вони булиб у великому клопоті, якби їх хтонебудь про це спитав.

Ішли мовчки. Час до часу старший стрілець, що так бравурно виконав перший приказ Крвавича, забігав йому дорогу й говорив пошепки: Обережно, пане четар.

З його поведення виходило, що він куди краще визнавався в терені, аніж Крвавич.

— Ви львівські? — запитав Крвавич пошепки.

— Львівський.

— Знаєте різню?

— Як рідну мамуню. Я починав з різництва, але тепер, то я швець. Називаюся Паньків.

— Паньків?

Далі йшли знову мовчки. Нараз Паньків стримав Крвавича за руку й повернувшись взад, дав знак решті, щоби спинилися.

— Пане четар, в тій будці є напевне ворожа стійка. Може один, а може двох, а може тепер нема нікого, але не вадилоб перевірити. Позвольте, що я сам піду?

Крвавич завагався, але остаточно дозволив. Паньків відійшов на вспинячках. Крвавич бачив, як він наблизився до будки й заглянувши крізь віконце, одним скоком опинився в середині. Почувся придавлений крик і суматоха. Крвавич підбіг до будки. Посвітив ліхтаркою. На долівці лежав вартовий, на ньому сидів і давив колінами Паньків; одною рукою держав свою жертву за гортанку а другою силувався встромити

їй у горло рукавицю. Вартовий лежав безборонний на долівці й навіть не пробував видобутися зпід нападника.

— Хцеш жиць, — шипів до своєї жертви Паньків, — то поведз іле вас ту єст?

Вартовий показав пальцями «три».

— Гдєє решта?

Вартовий показав рукою на право.

— Слухай браце! — продовжав інквізицію Паньків — як ви сен волаце?

Вартовий показав рукою, що свищеться на пальцях і зразу дав до пізнання, що тричі.

— Ну то може бендзеш жил, — сказав Паньків і поставив свою жертву на ноги.

— Пане четар, — звернувся Паньків до Крвавича. — Захуйтеся з рештою під оцей паркан, я свисну.

Крвавич не надумуючись усунувся під паркан. Паньків вивів свого бранця з будки й трунув його в руки двом стрільцям, що причаїлися поза Крвавичем. Сам сховався у будку.

За хвилю роздався пронизливий свист. Раз і вдруге і втретє. А коли ніхто не надходив, Паньків свиснув ще тричі. Здалека почувся такийже трикратний свист і за хвилину надбігло двох ворожих жовнірів. На момент спинилися перед будкою й не бачучи нікого, оглядалися на всі боки. В тій хвилі вискочив з будки Паньків з крісом готовим до стрілу. Ззаду прискочив Крвавич і двох стрільців.

— Руки до гори!

Мов машини підняли оба до гори руки, з яких повипадали кріси.

— Ладне! — похвалив Паньків і зразу кинувся перешукувати своїм бранцям кишені.

Крвавич приступив до першого з бранців:

— Вільна дорога до різні?

— Вольна.

— Коли брешете й ми натрапимо на опір, будете в тійже хвилині розстріляні!

— Пшисенгам Богу!

— Ви два відведете бранців до наріжника, ви останете тут, а ми з вами, пане Паньків йдемо привітатися з козачим загonom.

Добувши зза поясів ручні гранати, на всякий випадок, Кравич з Паньковом пішли до різні.

Ще були далеко від брами, коли почули різкий голос:

— Стій! Хто йде?

— Гонта!

— Залізник! Підходьте.

Брама легко відхилилася й вартовий пропустив гостей на подвіря різні.

— Де командант? — запитав Кравич ділово.

— Гукни команданта! — крикнув вартовий комусь у глибині подвіря.

Увійшли в вартівню біля брами. На лаві снав сном праведних якийсь козак, біля нього сидів якийсь старший чоловік з побандажованою рукою.

— Слихом слихати, видом видати! Пане Ходань, що ви тут робите? — розбігся Паньків до старого. Кравич стрепенувся, побачивши свого старого приятеля і теж підбіг до нього:

— Живі, здорові, пане Ходань?

Стефан піднявся з лави з сяючим обличчям.

— Живий, а хоч не зівсім здоров, щасливий, що вас бачу.

— Що вам у руку? Ранені?

— Скалічили, тай то свої. Пройшов десять вулиць, перехитрив десятюх Сташків, всі повірили на слово, а свої не дали віри й пострілили, як пса.

— Від колиж то ви воюєте, пане Ходань? — пробував посміхатися Паньків.

— Ви знайомі з паном Ходаньом? — здивувався Кравич.

— Як не знайомі? Я в їх каменіці у пана Холевки в терміні був.

— А що пан Холевка? — не витримав Стефан.

— Ого! Пішов на гіммелькоманду.

Стефан перехрестився.

— Що ви не кажете? — Моя стара теж туди помандрувала.

На вартівню ввійшов командант залоги. Ставний, широкоплечий парень.

— Здорові були! — простяг Кравичеві руку.

— Четар Кравич.

— Що-ж, це вас двох тільки?

— Пів сотні, зв'язок з центром міста налаштований і забезпечений.

— Чи тільки на довго?

— Це вже від нас залежить.

— Правильно. Але ви даремне мені того старика прислали. Я й без того знав, що сиротами нас тут хіба не залишите; хліба й соли то ми собі в сусідів пошукали, від них і амуніції позичили.

— Від яких сусідів.

Командант показав рукою крізь вікно на наріжняк, недавно здобутий і обсаджений відділом Кравича.

— Там уже мої хлопці господарять.

— І правильно, якби в мене було пів сотні, то яб не йшов на позички. Забравби був їх усіх з хлібом і амуніцією, а так довелося тільки полякати й поки прочунали, забрати що треба, та назад у свою кріівку.

— То ви не сиділи тихо на місці, а ходили на «позички?»

— Та хіба годна тихо всидіти козака душа, та ще й голодна?

— А я журився, що не забрав харчів з собою.

— Тепер, то вже відома річ пошлем куди треба й позичать не доведеться.

— Як у вас зі станом?

— Нічого, добре, як було вісім, так і вісім осталось. Тільки що один штигуляє на ногу, а другий на ухо не чує. Але то пройде.

Якимсь таким невимушеним гумором віяло від того чоловіка, що Кравич поневолі пригадав собі те, що перед вечером подумав: Непобідима та армія, що сміється!

— Ну, товаришу, — звернувся командант до Кравича, — хіба підем до мене на гору й по ділу поговоримо. Добре, що прийшли, ранок недалеко, а сусіди вже хіба подбають про те, щоби ми не вилежувалися задовго. А покищо, може пішлете до наріжняка, хай який десяток хлопців прийде сюди, то може наші відпичнуть, бо не на жарт поморені. Від білого ранку до тепер, то хіба доволі з них. Тай то не переливки були.

— В такому разі вибачайте, — перепросив Кравич і підійшовши до Панькова, написав йому записку для підстаршини в наріжняку.

Коли Паньків вийшов, підійшов Кравич до Стефана:

— Пане Ходань, вибачте, ви через мене потерпіли, але я думаю, що раз ви готові були вмерти за Україну, то може та рана не така страшна, як почесна.

Стефан приязно посміхнувся:

— Не знаю, пане четар, як то за Україну вмирається. Я ще не вмирав. Але коли мене хто питає, якто болить, коли куля шкіру поскородить, то яб йому сказав, що не свербить. Але чогоб я мав на вас гніватися? Я вдячний вам за те, що післали мене в таку веселу кумпанію. Таж то якісь інші люди! Усе

ім жарти та сміхи в голові. Я бачив, як тут одному поторощеному ногу перевязували. Коби вам хоч пікнув. Сміється, а такою вже масною лайкою ворога окладає, що хоч уха стулюй. Дивний якийсь народ. Я сам між ними повеселів. Рука болить, за жінкою маркотню, життя на волоску, а я, які лиш жарти знав, то всі попригадував.

— А бачите Стефано. Покищо я вам дякую, але якби так прийшлося переспацируватися до Народного Дому, то виб не відмовили?

Стефан призадумався.

— Дорогий мій! Як-би то я міг відмовити? Але чи нема вже кого післати? Дорога вільна, крутити заулками та закамарками не треба, то може, най я вже при вас побуду? Зрештою, як скажете, так зроблю.

— Хай буде й так. Поки дорога вільна, пішло когось з хлопців. Покищо вибачайте.

Кривавич побіг сходами на гору а Стефан сів задоволений на старе місце.

За якийсь час чотирнайцятка з Кривавичевого відділу прийшла в різню й розібрала службу перетомленої залоги, що зібравшись у вартівні почала знайомитися з новим товариством. Паньків присівся до Стефана, Кривавич пішов на «хліб-сіль» до веселого команданта.

Поладнавши діло, почали розмову поза скобками службового дня.

— Так, пане товаришу, — говорив командант, закурюючи папіроску, — все у вас є: і лад і дисципліна й програма, але чогось бракує. Чи я знаю чого, може тієї степової натури, яка не мірить нічого, ані не важить, нічого не жалує й нічого не передбачує, а так просто і щиро кидається з обіймів життя в обійми смерті й тому так часто й так радісно назад до життя повертає.

Крвавич мовчав, а козацький старшина говорив:

— Дай то Боже, якнайкраще, але мені не видиться, щоб ми той проклятий Львів вдержали. Чужий він нам; не тим, що в ньому чужі люде, які інакше думають і чують як ми, а тим, що його мури чужі нам і ворожі. Як би так можна, яб збував ті мури, заорав місце й поставив тут шатра, щоб ніщо не нагадувало на століття неволі й пониження. Тодіб наша стихія виповнила ті шатра й не гнітилоб її тяжке тюремне повітря тих проклятих мурів.

— А хіба ви вважаєте, що наша власна традиція до тих мурів не приросла?

— Наша традиція? Прищадково мені не чужа історія Львова. Я цікавився нею не менче, як історією Києва. І я не бачу тут слідів нашої традиції поза тим клаптиком Руської вулиці й тою святоюрською горою. Але хіба в нас у Києві не те саме з Софією чи Печерами? Всякому відомо, куди вони своїм корінням сягають, але так уже те коріння чужим хмизом поросло, що без жалю вирвав би те коріння, щоби того клятого хмизу позбутися. Не знаю, эле чи добре, але не на княжих воях, не на варягах кріпиться наша стихія там, над Дніпром. Козаччина, вільна і буйна; оце наша традиція там. І тут мусілоб бути те саме. Нам треба дуже довго й дуже багато руйнувати, щоби можна на румовищах будувати щось своє без решти.

— Хіба я знаю, — глухо промовив Крвавич, — може ви й маєте рацію, але в нас куди інший погляд на ті справи.

— Не тільки погляд. У вас інша душа, у вас і серце бється зовсім не так, як у нас.

От ми дихаємо повними грудьми. Деколи нам бай- дуже, що це може бути наш останній віддих, ми дихаємо! А ви віддиhaєте половиною легких, другу половину залишаєте «на всякий випадок», може придасться, ко-

лись, на «чорну годину». А тим часом друга половина легких марнується, а як приходить та «чорна година», то ви переконуюетесь, що вона куди гірше зужита від тої, якою ви віддихали. Остаточню ви бачите, що ваша шпарливість нікуди не годиться, але системи не міняєте, бо проти того традиція. От чому яб найтяжчими гарматами збомбардував Львів і поставив на його місці шатра.

До кімнати увійшов підстаршина. Витягнувся мов струна біля дверей і рапортував:

— Пане четар, доношу слухняно, що перша чета перейняла службу в обекті, стара залога відпочиває. Позатим усе в порядку, нічого нового.

— Дякую, — відповів Кравич, підстаршина засадував і, обернувшись на п'яті, вийшов.

— От хочби та ваша дисципліна. Яка вона стара, яка несвоя їй до глупости нікуди негодяща. В нас усіх реготали, якби кому прийшло в голову виробляти такі комедії.

— Це зівсім не комедії, так треба їй без цього не обійдеться.

— Не обійдеться в касарні, де люде бозна щоб вигадали, аби не вмерти з нудьги, але тут, де кожної хвилини струмочок крові з його розчерепленої голови може зіллятися з струмочком, що потече з вашої, якось ніяково дивитися на такі глупости. Може від того спасається порядок, але хіба в порядку вся воєнна справа?

— Та хіба не є вашим ідеалом анархія.

— Анархія? Хто змагає до волі, той може їй мусить починати з анархії.

— З анархії виросте тільки анархія. Вона колись не дозволила козащині збудувати держави, хоча румовища чужої влади були зрівняні з землею й заорані.

— А що-ж таке держава? Держава, то ми, що її творимо нашою кров'ю й саможертвою. А хібаж не

на те ми її творимо, щоби на місце чужинецьких павуків прийшли свої.

— Правда, але ні одна держава не обходиться без влади, то є без підпорядкування волі чи забаганок одиниці загальному інтересові. Слухаючи своєї влади, миж себе слухаємо. В тому й уся ріжниця поміж своєю й чужою владою.

— Своя влада. А чим ви мене переконаєте, що тою владою не маю бути я, або ви, але хтось, кого я не знаю й не маю ані уявлення про його годящість ані довіря в його спромогу володіти?

— Але чейже, хтось вас примусив прийти сюди з далекої Київщини й наставляти груди на одному відтинку нашої майбутньої держави.

— Не хтось, а щось! Той «хтось», що донедавна був владою на Україні, робив усе можливе, щоби до цього не допустити. Ми прийшли сюди по власній волі й по власній волі готові тут вигинути до ноги. Ми — посів Волі на галицькому загумінку!

Крвавич замовк, шукаючи в думках звязку поміж тим, що говорив козацький старшина й тим, на що був у кожду хвилину приготований його очайдушний загін.

VIII. МРЯКА.

Мов сіра, осіння мряка, повисло над боевими лініями — перемиря. Тяжкою, оловяною хмарою окутало причаєні барикади, опустілі окопи й подіравлені кулями редути. Непроглядна мряка сповила все довкола, всисаючи в себе боевий запал, розпилюючи енергію й ламаючи силу видержання.

На перехрестях вулиць, на фронтових причілках, підходили до себе ворожі патрулі й одні одним видирали віру в себе й доцільність дальшого кровопроливу.

— Сташку! Кілько вас там є?

— А еден!

— А тримайтеся купи!

— Грицю! Захцяло ці сєи Львова? Хцєш трам-
ваєм єздзіць?

— Сташку! На тобі хліба!

І так далі в безпутньому круговороті кєпських дотєпів, колючок і вуличної публіцистики.

— Грицю! Ти ту сєдзіш, а там двори парцєлю-
йон! Занім вруціш до дому, вшистко роздраййон. Нацо
тобє Львова? Чєму нє пільнуєш тєго, з чєго хлєб єш?

— А ти чєго до нас пхєєшся? Малє тобі пісків
на Мазурах?

— Я львовяк з дзядя-прадзядя, а ти по тротуажє
ходзіць нє умєш! Ідзєш улїцєн і лятарнє виврацаш.

— Дамє вам по одній ліхтарні до грєбу, най вам
світїть на вєкі вєкув!..

Український фронт засновувавсє мрякою, мєв па-
вутинням, алє на польському кипїла робєта й гралї
нєрви, мєв телеграфїчні дрєти.

Раз-у-раз вилїтали ворожї літакї на захід, ждучи-
виглядаючи підмоги. Підмога барїласє, наблїжуваласє
поволї, алє йшла певно й нєвідхильно. Росло сєрцє
прєтивникє, нєрвувавсє український фронт і вижїдав
кїнцє прємиря, мєв спасєння від змор і сумнівів.

Нарєштї! Прєтивник дїждавсє підмоги, прємиря
скїнчїлєсє, на цілому фронтї розїзлилїсє скорєстрїлї,
задуднїлї мїномєтї, застугонїлї армєтї. Прєтивник по-
чєв здавнє плянований, окрілюючий настєп.

На відтинку Крєвєчє закипїло. Ворєг зловжив
мїжнародними закєнами; на довго прєд кїнцєм прє-
миря, всунувсє клином поміж рїзню й Пїдзамчє. На
залїзничєму шляху з'євиласє ворожа панцїрка. Тура-
ган гармєтнього вогнє з Замковєї Горї, зупинив її
на половинї дорогї. Крєвєчє випєв з рїзнї з двєма чє-
тєми, прєтї ворога, щє окрєжив його полукругєм.

Рівночасно третя чета, розташована в наріжнику проти різні, взяла під обстріл задн противника. Дві стрілецькі сотні з Підзамча вдарили на праве крило противника. Недобитки козачого загону й «козаки» Кравича, в театральних костюмах, мов вихор налетіли на чоло наступаючих відділів противника; скоростріл, укритий на даху наріжника пражив ворога огнем, ні разу не затинаючись. Свист куль, гаркіт скорострілу, стогін ручних гранат йшов навзаводи з боєвим криком козачого загону, зойками ранених і божевільним виском переляканого противника, що, застелюючи вулиці трупами й раненими, тікав у безладі, куди очі несли. А Замкова батарея не вгавала.

Далеко поза лініями вихідних позицій ворог зупинився. Довго приходив до себе й перелічував втрати. Багато було вбитих, багато ранених, не дочислився полонених. Ледви жевріла віра в можливість перемоги. Вже до чого очайдушні його «вовки», але той козачий загін, хіба з пекла родом. З таким накладом сил, з таким розгоном поведений наступ, заломався так ганебно, з такою втратою людей і терену.

Але до трьох разів штука. Три години втрачено на стягнення підкріплень, годину формовано новий наступ й розподіл диспозицій. Чверть години трівала чергова сутичка, й даремна суматоха противника в перехресному огні українських крісів та скорострілів. Різня та її ширіке передпілля панували неподільно над північною периферією міста.

Даремне, над вечір, повернено туди дула трьох ворожих батарей, даремне увихався ворожий літак-бомбомент над скорострільними гніздами, не допомгла одчаяна атака на багнети.

Навіяна довгим перемирям мряка сумнівів і зневіри випарувала до решти; жовнярські душі зайнялися полум'ям перемоги, серця розпирала жадова чину. Нема

грізнішого ворога для жовніра, як невдача, нема голоснішої труби, як перемога.

Над північним відтинком львівського фронту греміли золоті фанфари перемоги.

Залога цілого відтинка святкувала перемогу. На фронті заспокоїлося й хто не мав служби, розважав себе, як міг. Найбільшою сензацією були полонені, яких ще не відставили, куди слід. Сиділи одчаянні й перелякані, приготовані на найгірше. Знали, що з козачим загоном нема жартів й здригалися всякий раз, коли в їх тимчасове пристановище заходив стрілець, що змахував на козака. Про втечу не було мови. Мов вівці збивалися в купи й куняючи по кутах, в душі молилися, щоби, занім їх не відведуть до етапу, не починалася яка біда на фронті. Але на фронті було спокійно, лиш час до часу обізвався скоростріл або глухо тріскала світляна ракета.

Кравич кружляв самотний по вулицях і заулках свого відтинка. Тепер усі вже його знали й він знав ледви не кожного з обличчя. Ходив від стійки до стійки й перекидувався словами з вартовими. Всі були раді добрим днем й обіцювали собі ще краще завтра.

Від полонених знали, яку велику ставку поклав противник на карту нинішньої днини — окружити українські війська, стиснути їх залізним перстеном й примусити до безоглядної капітуляції. На те так довго ждав противник на підмогу, для цього вжив її всю, без решти. Але мабуть інакше було писано в небесних книгах. Не записали там мабуть того, що жевріло в козакому загоні. Не брали там у рахубу настороженого Усусусами Підзамча й тому остаточний рахунок випав так фатально для противника.

Правда, тут і там говорилося щось про невдачі на південному фронті. Хтось говорив про безприклад-

ну втечу команданта казарем на Петра й Павла, хтось говорив півголосом про захоплення батареї на Личаківській рогаці. Хтось оповідав про криваву оборону личаківського двірця. Трудно, на війні всяко буває, але тепер там чейже все наладнано. Може ще цієї ночі піде на zagrożені позиції козацький загін, напевне піде туди Кривавич й не заважаються піти туди усі суси з Підзамча. Але ні, цього не буде треба. Зрештою сидить на щось в Народньому Домі начальна команда й думає за всіх. Наше діло виконувати прикази. Сьогодні ми їх виконали на сто відсотків, а завтра можемо доправити.

Отакі розмови велися на стійках і редутах північного відтинка. Перемога опьянює, кидає заслону на небезпеку, заставляє вірити й змагатися.

А тимчасом у начальній команді творилося щось несамошите: приказ до відвороту на цілій лінії й опущення міста розійшовся вже по відтинках.

Даремне влітала вістка за вісткою, що Личаків держиться, що петро-павлівська казарма не піддалася, що чоловій загін противника на півдні втратив зв'язок з випадною базою, що нема нічого легчого, як узяти його в два огні й зліквідувати.

Не було уха, якеб почуло ті вісти, не було серця, якеб зважилося на чин, хочби одчайний. Страшне, гнітуче слово «відворот» налягло чорною хмарою над затрівоженою домівкою начальної команди...

Резигнація сперла чоло за столом начального вожда, зневіра обняла чорними крильми всі кімнати й коридори Народнього Дому. Паніка, мов лилик товклася понад людськими головами.

— Невже все втрачене? — запитував один другого.

— Усе пропало! — відповідав другий.

— І нема іншого виходу, крім соромної втечі?

— Нема може й вигляду на втечу...

— Але-ж фронт стоїть! Нема паніки на фронті!

— Зараз буде, хай тільки дістануть приказ про відворот...

Сідоглавий голова Народної Ради стояв блідий і зломаний перед начальним вождом:

— А може ще не все пропало?...

— Може, попробую перевірити положення, — сказав начальний вожд і подався до телефону.

— Від сходу бентежить противника невеличкий відділ добровольців.

— Може вдасться закріпити рогачку за ними? — вчипився тієї вістки сідоглавий старець.

— Можеб так роздобути щось з сильніших відтинків?

— Попробую, але то шкода.

Голова Народної Ради сів і вдивився в розтерпане обличчя начального вождя.

— А можеб попробувати з переговорами?

— Даремний труд. З побідженими не переговорюють.

Вбіг вістовий:

— Голошу слухняно, що північний відтинок в небезпеці. Люде перелякані, кидають кріси й розбігаються!

— Неправда! На північному відтинку стоять Усуси, півсотня Крвавича й козачий загін! — крикнув, не могучи себе опанувати значковий — я вас арештую!

Значковий кинувся до вістового, що збентежений вибіг з кімнати й пропав серед глоти, що розтягала магазини.

— А може справді?...

Начальний вожд подиктував письмо до противника з пропозицією... перемиря.

Відмовна відповідь згасила останню іскру надії.

— Усе пропало! Відворот, поки ще не всі шляхи загороджені!

Шеф штабу почав адресувати прикази до відтинків...

Нараз рух, крик, метушня. В кімнату впадає юрба старшин і стрільців.

— Панове! Що ви робите! Ходять чутки про відворот!

Пустка на кріслі начального вождя, з смертельним спокоєм печатає шеф штабу останні прикази.

— Де начальний вождь? Дайте його до нас, на фронт!

— Заспокойтеся, панове! — щідить крізь зуби, не відриваючись від роботи, шеф штабу.

— Пане отамане, скажіть, ради Бога, чи справді порішено кинути Львів?

Шеф штабу мовчить. Має пильну роботу...

— Значить, правда? Як вам не сором тікати? Значковий пробує щось півголосом пояснити.

— Брехня! Це ваші хорі нерви! Ходіть, погляньте на фронт, або йдіть собі геть до чортової матері, ми не дамо Львова!

— Товариші! — кричить якийсь хорунжий у сталевому шоломі — киньмо по гандгранаті в це кубло панікерів, а самі ходім на фронт! Висадім себе в повітря, але не даймо нашого імена на ганьбу. Кров наших товаришів промовить до нас більш переконуюче, аніж паперові прикази панікерів! Не даймо Львова!

— Кров наша впаде на вас і на ваші діти!

— Геть з такою командою!

— Тікайте, кому лячно! Ми останемо, а як згинемо, то з честю!

— Пане отамане! Промовте слово!

— Отаман, хай буде нашим вождом!

— Диктатором!

— Хай живе диктатор!

Ліс рук пірвався до шефа штабу й підняв його високо вгору:

— Хай живе диктатор! На фронт, на позиції!

— Позір! — не видержав шеф штабу, звільнюючись з ніякового положення.

Гамір ушух. Дехто пробував витягнутись.

— Панове! Діти ви, чи що? Військо ви, чи некарна банда? Відворот і евакуація міста порішені. Ситуація безвихідна. Коли не хочете її погіршити, вертайте негайно до своїх частин! На кожному з вас тяжить відповідальність за його частину.

— А що ж буде зі столицею краю? — обіззався хтось гробовим голосом.

— Відворот, це таке саме військове завдання, як і наступ. Коли як слід виконаємо одно, зможемо подумати про друге. Зрозумійте, що зашморгнені в наставлений міх противника, перестанемо існувати хоч би як завязок армії, що мусить здобути Львів зовні! Кого мої слова не переконали, хай голоситься до ворожого полону!

Розійтись!

З похнюпленими головами виходили роздратовані фронтовики з Народнього Дому.

— Значить, пропало...

Була 10. година ночі, коли Кржавич, обійшовши стійки й роздавши диспозиції, вернув до своєї кімнати в різні. Стефан ждав уже на нього з гарячим чаєм. Десь роздобув спиртову машинку й щасливий, як дитина, ждав на вражіння, яке викличе в Кржавича цей несподіваний прибуток.

— Що? Чай? — запитав Кржавич, приємно заскочений.

— Чай, пане четар. Давно ви вже нічого теплого в устах не мали.

— Справді давно, але якось обійшлося.

Стефан налив чаю й подав сухарі.

— А собі чому не наллете!

— Як можна... і Стефан налив собі.

Крвавич при столі, Стефан в кутку біля печі, сьорбали чай.

— Цікаво, пане четар, як там довкола нас? Щось говорять, що на Личакові попсувалося...

— Попсувалося, то направиться. На війні всяко буває. От мені цікавіше, що там у фердинандській казармі діється. Не довго там повоював, а зжився з людьми, як з рідними.

— Говорять, що поляки підступили під касарню каналами й позакладали міни. Хотіли висадити наших у повітря, але Бог беріг і міни не пошкодили касарні.

— Бачите, не дармують собачі діти. Не можна так, то вони пробують інакше. Фортелями і штучками, коли не дасться крісом і гандгранатою. Нашим бракує якраз тої помисловости.

— Що-ж, вони тут, як у своїй кишені. Де кому з наших моглоби впасти на голову, що коли не можна приступити по землі, то не вадиллоб поспробувати штуки під землею. І лізе то в канал і не питає, що смердить.

— Їм пахне перемога, а канал дурниця!

— Недочеканє їх! — вирішив Стефан і узяв від Крвавича порожню склянку.

— Може ще?

— Ні, дякую. Будьте добрі, залишіть мене самого. Можете спокійно покластися.

— Добре, пане четар, я маю леговище тут за дверми. Добраніч.

— Добраніч.

Коли Стефан вийшов, Крвавич встав і пройшовся там і назад по кімнаті. Сів при столі, витягнув нагрудник і з набожністю добув лист від Віри. Притиснув його до уст.

— Віра, Віра! — говорив полушепотом. — Відтак став прочитувати слово за словом:

«Люде, що, як я, найдуться віч-навч смерти, ді-стають очі, які дивляться глибоко в суть речий і бачуть майбутнє. Я не хочу трівожити тебе тим, що я тепер бачу. Але знай, що все, що діється, не ді-ється даремне. Ніодна капля крові, пролита за святу Справу не змарнується. Це безцінний посів майбут-нього, дарма, що дуже, дуже далекого майбутнього»...

Хтось постукав у двері. Крвавич збентежений, мов школяр, приловлений на псоті, незручним рухом сховав листок до нагрудника.

— Прошу!

В кімнату ввійшов вістовий. Подав синю коверту, засалютував і вийшов.

Крвавич стояв на середині кімнати з ковертою в руці. Невідомо чому, не спішився її розпечатувати. Поклав коверту на стіл, вийняв нагрудник, добув з нього зімнятий лист Віри, розправив і з набожністю сховав у призначену для нього перегородку.

— До побачення... шепнув наче листові й підняв коверту зі стола. Розпечатав й кинув оком на письмо. Хитнувся, протер очі й ще раз пробіг письмо очима. З першого разу відчув охоту зімняти свисток паперу й жбурнути ним у кут, з досадою. Але по хвилині опа-м'ятався.

Добув мапу й поклав її перед собою на столі. Провів олівцем по мапі. Хотів щось підкреслити, але пальці відмовили послуху й олівець покотився зі стола на землю.

Хвилину сидів за столом без руху, з очима вдив-леними в порожню. Не чув, як отворилися двері й на порозі станув Стефан.

— Пане четар!

Крвавич не чув і не обертався.

— Пане... занепокоївся Стефан і підбіг до Крва-вича, що глянув на нього неприємними очима.

— Що з вами?

Кржавич вдивився в Стефана й піднявшись з трудом, вхопив його за руки:

— Шкода нашої крові, шкода нашої муки... Вірочко моя кохана, Вірочко!...

Звалився Стефанові на груди й хлипав, як дитина.

— Пане четар, пане четар, — лебедів затрівожений Стефан, — пане четар, що з вами? Успокойтеся!

Й відрухово, сам не знаючи, що робить, почав Стефан гладити голову Кржавича.

— Пане четар, заспокойтеся...

Хто вам сказав, що вона вмерла, хто вам сказав?

Кржавич підняв голову з грудий Стефана й провівши рукою по чолі заговорив, як звичайно:

— Пане Ходань, вибачте й не кажіть того нікому, що ви бачили.

— Кому ж би я мав таке говорити?

— Ви думаєте, що я щойно тепер довідався, що Віра вмерла?

— Так, я думаю, що той лист...

— Ні, пане Ходань. Про те, що Віра вмерла дізнався я того самого вечера, в якому пробився з півкомпанією до різні...

— А я цілий час таїв це перед вами... Я знав про те від тоді, коли приніс вам лист зі шпиталю. Мені сказав тоді доктор...

— Що він вам казав?

— Казав, що небіжка перед самою смертю, коли вже не могла ні слова написати, просила його переказати вам, що вона вмирає щаслива.

— Щаслива...

— Щасливіша від вас, якого любила над усе в світі, бо хто знає, чи вам доведеться умерти в вільній Батьківщині....

— Щасливіша від мене... — повторив Кржавич, мов відгомін. — Вона так казала й чому ж ви затаїли це передімною?

— Пане четар, як я міг вам таке говорити? Хібаж я міг думати, що ви знаєте про те, що вона не живе?

— Слушно. Видно, я твердий чоловік, коли я тоді не заплакав...

— А тепер?...

— Тепер? — і очі Кравича набрали знову напівпритомного вигляду.

— Що сталося тепер, пане четар, що сталося?

Кравич підняв свисток паперу високо в гору й засміявся:

— Бачите, свисток дрантвого паперу, бачите? На ньому замарані, гектографовані кривульки. А тими кривульками написано присуд на нашу волю.

Бачите?

Кравич узяв листок на два пальці й дмухнув. Листок полетів з руки й вагаючися в повітрі, упав під стіл.

Стефан кинувся шукати за свистком.

Кравич сів тяжко на крісло.

— Лишіть, навіщо він вам здався?

Лишіть!

Стефан, всежтаки, підняв листок паперу й поклав його на столі. Кравич знову пробував його здмухнути. Обличча було в нього мертвецьки бліде, в очах займалися огники божевілля. Стефан все ще не знав, що в тому фатальному свистку паперу такого, щоби Кравич відходив від змислів.

— Пане четар, успокойтеся, дорогий мій!

— Пане Ходань. Коли я обходив стійки, то бачив стільки людської крові; нераз сам я не знав, чи то кров, чи так собі калюжа, болото. Коли хочете, то потрудіться там під міст. Було їх трьох і трьох їх там остало під мостом.

Один лежить горілиць, другий припав лицем до землі, а третій так і застиг, прицілившись з коліна.

Стефан слухав і не знав, до чого то Крвавич говорить.

— Сьогодні п'ятниця?

— Так, п'ятниця.

— Три тижні тому... ні, ви напевно забули, що було три тижні тому. Було сонце, був шум прапорів, було свято...

— Що-ж сталося, пане четар, щож сталося? — лебедів Стефан.

Крвавич стрепенувся. Глянув на Стефана й наче щось собі пригадав, витягнув годинник.

— Пів дванацятої. Пора!

Надяг на себе плащ, шапку, перевісив револьвер, заложив за пояс ручні гранати й звернувся до дверей. На самому порозі обернувся, витягнув годинник й простяг його до Стефана:

— Пане Ходань, візьміть це від мене, на пам'ятку. Я вам все обіцявав чимсь віддячитися за ваш труд...

— Пане четар, нащо мені вашого годинника? Вам самим треба....

— Візьміть, візьміть, мені не треба. — І втиснувши Стефанові годинник у руки, Крвавич вийшов з кімнати.

Стефан стояв з годинником у руці. Годинник чикав, вказівки наближувалися до дванацятої.

Крвавич постукав до кімнати козачого старшини.

— Прошу!

Крвавич увійшов, козачий старшина сидів за столом, роздягнений до половини й голився.

— Чепуритеся!

— Чепурюся, поки можна. Рано не дадуть сволочі. Крвавич подав старшині свисток паперу. Старшина

пробіг його очима, відложив бритву й вдаривши, з до-
садою, п'ястком по столі, процідив крізь зуби :

— От собачі діти !

Але за хвилю опанував себе.

— Вибачте, хвилинка.

Сів назад перед куском зеркала, кілька разів про-
тяг по лиці бритвою, попробував лице пальцями й
отворивши двері, крикнув в глибину коридору:

— Дижурний !

Поки прийшов дижурний, старшина обмився, а
витираючися рушником, говорив до дижурного:

— Товаришу ! Стягнути стійки, розбудити сон-
них і до дванадцятої приготуватися до вимаршу.

Приказано зайняти нову позицію. Я зараз буду
на долині.

Дижурний вийшов, а старшина, говорив, одяга-
ючись, до Кравича:

— Ніколи перед хлопцями не брешу, але боюся,
що якби я їм сказав про відворот, то можеб забун-
тували.

— Забунтувалиб ?... повторив Кравич, й вихо-
дячи з кімнати, кинув позад себе:

— Прощайте !

— Хіба-ж ми не разом виходимо ?

— Прощайте ! — сказав Кравич на порозі й
вийшов. Сходячи в низ, турбувався думкою про те,
як і що сказати хлопцям про відворот. Здивувався,
коли побачив усіх готових до вимаршу. Був блідий,
зрезигнований, але спокійний. Завважив, що на нікому
з його хлопців не було вже козацьких, театральних
костюмів. Усі були в сірих, австрійських плащах. Мало
в кого була на шапці кокарда.

— Підстаршини до мене ! — крикнув Кравич
приглушеним, заломаним голосом.

— Пане десятнику! Передаю вам команду над відділом. Бачу, що ви знаєте вже в чому діло...

— Знаємо.

— Вимашеруєте в сторону Збоїськ: Підете обезпеченим маршем. Колиб крізь Збоїська було трудно, завернете на Знесіння, відтіля вже прямо на схід. Чи хлопці з козачого загону знають про відворот?

— Ми їм говорили, але вони не вірять і сміються з нас. Кажуть, що нас дурять і відворотом на нові позиції заманюють.

— Заманюють?

— Так, вони кажуть, що колиб їм наказали відворот, то вониб пішли до Народнього Дому й висадили його, разом з начальною командою, в повітря.

— А ви?

— Як хто, дехто з наших рад, що вже війна кінчиться. Дехто сумує, але якби їм казали тепер наступати, то ледви чи хто з них послухавби...

— Аж так?

— Так, поки не було чутки про відворот, усі були, як перше, кожен ладився на ранок. Патронами й гандгранатами гандлювали. Але як почули про відворот, наче переінілися. Поскидали з себе козакини та шаравари, подерли легітимації, багато повідпинало кокарди...

— Так, так, — говорив глухо Кривавич сам до себе.

— А ви, пане четар, не йдете з нами?

— З вами? Геть з міста? Ні! Тут прийшли ви зі мною, але відсіля підете самі. Я остану.

— Що вам Бог дав, пане четар?

Кривавич сягнув, відрухово, по годинник, але пригадав собі, що він без годинника. Подав підстарщинам руку й сказав твердо й глухо:

— Прощайте й спішіться, бо може бути пізно. Підстаршини стояли хвилию збентежені й дивилися вслід за Кравичем, що направився до наріжного будинку різні. Вкінці старший десятник махнув рукою й вернув до відділу, що вже почав нервуватися.

Отворили браму, понурою низкою згорблених постатей, висунувся відділ на вулицю. За хвилию вимащерував за ним козачий загін. Різня опустіла.

В кімнаті Кравича світилося. Стефан сидів на лаві, біля печі, й обертав у пальцях годинник. Час до часу кривився — скалічена рука допікала. Почув кроки на сходах і стрепенувся.

В кімнату ввійшов Кравич. Стефан зрадів, глянувши на його обличчя.

Було бліде й вичерпане, але жахливі огники зникли з його блакитних, глибоких очей.

— Ви тут? — наче здивувався Кравич, побачивши Стефана.

— Тут, деж би я мав бути?

— Пане Ходань, пора вже нам розійтися.

— Для чого? злякався Стефан.

— Для того, що вже все скінчене. За кілька годин загомонять по місті побідні фанфари протівника. Саме тепер українські війська виходять зі Львова.

— Виходять зі Львова... а ви, ви чому не йдете? Боже мій, Боже!

— Я теж піду відсіля, піду. За кілька годин все одно не буде тут місця для українського жовніра. Піду... Але ви йдіть відсіля зараз. Поки час. Чуєте? Вулицями перевалюються залякані відділи, сунуть табори. Присвічують їм палаючі магазини, грають їм висаджувані в повітря склади амуніції. Ворог тремтить у своїх окопах і редуках. Думає, що це наш останній

рішаючий наступ. Ах, якби він знав, що це втеча! Але він не знає. Раннім ранком висуне залякану голову з укриття й наслухуватиме, чи не заграють скоростріли, чи не вдарить гармата. Але скрізь буде тихо і пусто й тільки криваві плями по вулицях говоритимуть про те, що ще вчора кипів тут бій, що люде тут рвалися вперед і падали окрівавлені. Позавтра вже й тих плям не буде. Дощ змие, сніг припорошить й люде ногами задопчуть.

— Боже, Боже, — йойкав Стефан, вхопивши голову руками. — Стільки людей пропало, стільки крови, стара моя в гробі і все те на марне?

— Ні, не на марне! Не на марне!

Ні одна сльоза, ні одна капля крови, пролита за святу Справу не змарнується.

— Не змарнується...

— З наших трудів, з нашої крови, з румовищ і попелу нашого щастя підійметься соняшна легенда, вічна й невміруща легенда чину й очайдушного пориву.... — говорив уже Крававич сам до себе, бо Стефан тиснув голову руками й плакав.

— Пане Ходань! — потряс Крававич Стефана за рамя, — йдіть, уже, йдіть! Вам тут не місце. Йдіть! Стефан піднявся з лави:

— А ви?

— Не турбуйтеся, йдіть.

Силою випхав Стефана за двері й довго наслухував гомону його тяжких, старечих кроків по сходах. А коли вже замовкли, сів біля стола. Довкола нього шуміла пустка. Час до часу стрясали повітрям глухі детонації, над Підзамчем багровіла кривава заграва.

Ліниво підіймалося осіннє сонце над Львовом. Легкий приморозок сціпив тонкою кригою вуличні болота

й криваві калюжі. Десь далеко, на схлонах Гори Страчання обіззався скоростріл. Тут і там застогнала армата. Але відповіді не було... Люде почали висовуватися з хат.

Міська біднота почала просмикатися попід кам'яниці, голодна й залякана оглядалася на всі сторони й бігла до жовнярських кухонь на Підзамчу. Але тут ставала, мов укопана. По кухнях осталися тільки сліди коліс на болоті. На двірці пуста, понад окурені стіни магазинів здіймався вузкою смугою дим. Тривожно, вагаючись, почала розбріватися підміська біднота по двірці. Ніде ні живого духа. Нараз хтось найшов щось у недопаленому магазині; мов на даний знак кинулося все тудою й почало шарпатися за, змішані з попелом, недогарки харчів.

Обережно навспинячках підходили ворожі стежі до чоловічих об'єктів на периферіях. Тут валявся кріс, тут ручна граната, там труп. Чимраз сміливіше посувалися стежі в глибину вулиць, все їх ставало більше й більше. Розсипалися по заулках, впадали до кам'яниць, поки всім не стало ясно, що нема чого лякатися й нема кого берегтися. Але, хто його знає, може це підступ, може засідка?

До обширних забудовань різні наближався ворожий відділ. Розпустивши розстрільну, на всякий випадок, окружив об'єкт з усіх боків. Сміливіші вскочили в браму й пустилися здовж подвіря; скрізь валялися порожні пушки з консерв й синьо-жовті кокарди. За хвилину усе подвіря виповнилося жовнірами і криком. Не було сумніву, що об'єкт порожній.

Нараз, в одному з вікон на піддашу щось блиснуло, загаркотіло, й пронизлива серія куль врзалася в юрбу жовнірів біля брами. Одчайний крик, зойк раних й безладна втеча на осліп. А скоростріл на піддашу не вгавав. Свистіли й скавуліли кулі здовж улици,

мов осі всверлювалися в стіни, мов джмелі відбивалися від тротуару.

Заляканий несподіванкою противник, крився по брамах і вуличках.

Насилу опам'ятався командант стежі:

— Телефон до батареї!

Хтось прибіг з телефоном, а за хвилину перше арматне стрільно пошуміло в напрямі зрадливого піддаша. За ним друге, третє й четверте.

Вниз полетіли віконні причілки, мов тріски розкочилися дахівки, велика чорна яма отворилася на місці, відкіля, перед хвилею гаркотів скоростріл.

— Готово! — рішив командант стежі й відложив телефонічну слухавку.

Стежа почала знову підсуватися до різні. Тепер панувала вже тут мертвецька мовчанка. Величезна діра на піддашу чорніла, мов свіжа могила. Хто шниряв по подвірю, хто трівожно пробігав глухими коридорами. Командант стежі з кількома жовнірами, побіг на піддаше. Стирта поломаних бальків, скрізь повно дахівок, скоростріл з недостріленим гуртом, але ні сліду того, хто стріляв.

— Панове! Обережно! Той, що стріляв є десь у будинку. Кріси в руки, шукаймо!

Багато часу минуло, поки, пробігши всі коридори й закапелки, натрапили на зачиннені двері. Постукали, ніхто не обзивався. Вдарили прикладами, двері розскочилися; поставали збоку, але в кімнаті ніщо не ворухнулося. Обережно, озираючись на всі боки, ввійшли в середину.

Той, кого шукали, був тут. Сидів, повернений спиною до дверей, лицем припавши до стола. З виска дзюріла по столі кров, в правій, опущеній руці курився револьвер.

ЕПІЛОГ.

На камяному виступі брами при Курковій вулиці сидів німечиний дідусь. Багряне сонце весняного вечора цілувало бароковий шолом Корняківської вежі й золотую посновою просвічувало крізь срібні кучері старця. Біля нього, опертий плечима до брами, стояв чорнявий мущина середніх літ. Було свято й оба були одягнені святочно.

— Якжеж там було на цвинтарі, пане Паньків? Багато було народу?

— Мов одно муравлище. Аж дивно, скільки то нашого брата у Львові.

— Так, так. Колись то сиділо по півниціях та сутеринах, слова по своєму промовити не важилося, а тепер, мов не ті люде. А проповідь хто мав?

— Молодий ксьондз з Преображенки. Ех, якби ви чули, що за проповідь! Слухаеш і здається тобі, що все те було вчора...

— Знаю я того ксьондза, знаю. Тепер він штигуляє й Богові служить, а тоді був простий, як свічка й служив Україні.

— Та чи він один? В самому Львові, скільки то наших старшин понадягало рясн. Ніби то ксьондз як ксьондз, але приглянься, як він колпак від чола відсуне, який в нього крок, а вже як слово скаже, то якби командував. Хоч-нехоч стаєш на «позір».

— Не дав Господь вивоювати України, то може винимлять.

— Не вимолять, ще того ніхто не вимолить.

— А що ви думаєте, оті гроби на Янівському та на Личакові, то ніщо? Поки я ще ходити здужав, то раз-у-раз туди лазив і написи на хрестах вичитував. Все мені здавалося, що всіх хрестів не вичитав й раз-у-раз починав зпочатку.

— А нашого пана Холевки таки не найшли?

— Де там! Хорунжого найшов, але ані пана Холевки, ані моєї небіжки не відшукав. Бог його знає, де вони спочивають.

— Там що крок, то хрест з написом: »Невідомий Стрілець«.

— Ото й є. На такій могилі, то можна за всіх помолитися й усіх згадати. Нераз, бувало, прийдібаю на цвинтар, клякну коло такої могили, поставлю на ній три свічки, тай кажу собі в дусі: ото за тебе Насте, а то за вас, пане Холевка, а то за вас, пане четар Кравач... Помолюся, тай так мені приємно і ясно на душі зробиться.

— Та воно гарно, що народ що року на ті стрілецькі могили гурмами ходить. Відправа, проповідь, співи, душа радується. Але от, скінчиться відправа, людиска по гробах посідають, їдять, сміються, мов на празнику...

— Не шкодить, не шкодить. Живий живе думає. Але як ідуть до дому, то несуть щось таке у серці, що їм на цілий вік вистарчить. Памятаєте, як то було перед війною? Ви не памятаєте, бо вас ще тоді у Львові не було. Ото що року ходили поляки на гроби своїх повстанців, на цвинтар. Ходили, співали, говорили промови.

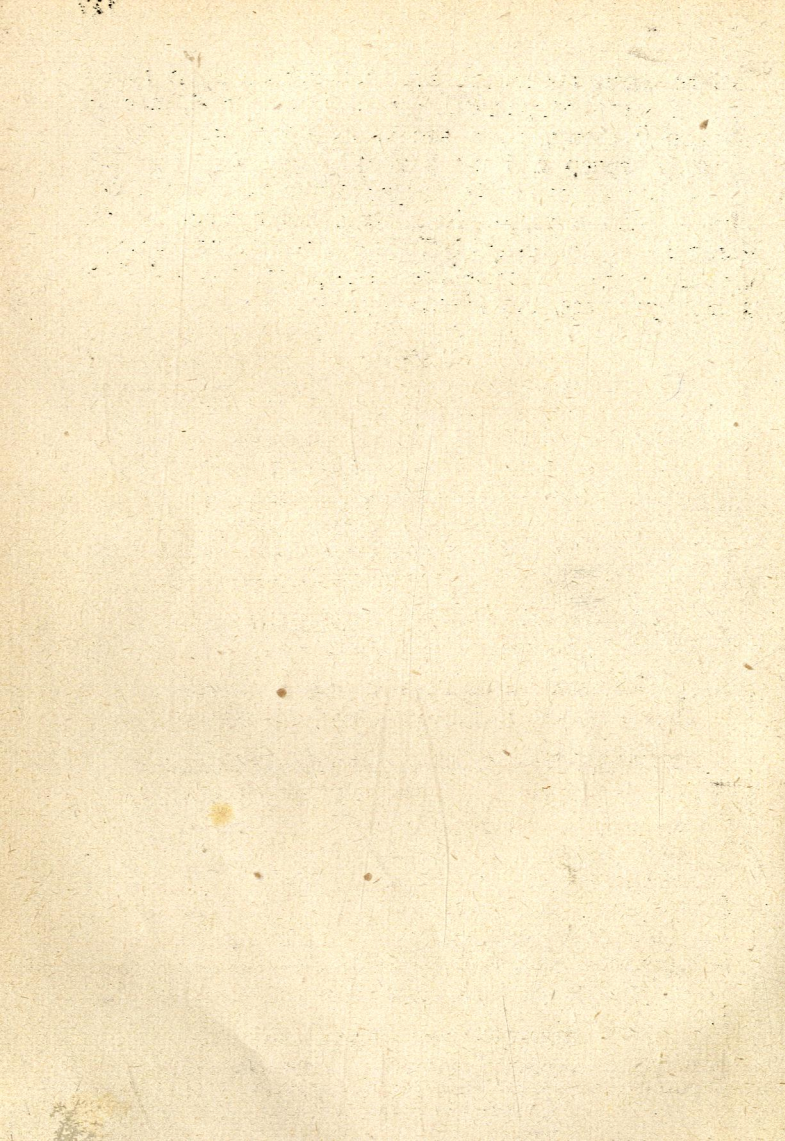
— Тай тепер ходять.

— Ходять і тепер, але тоді чого іншого ходили, а тепер чого іншого. Тепер вони мають державу, а

тоді не мали, так як ми, але вони ходили на ті гроби, сили з них набиралися. Ми пірвалися тоді, але не встояли у своєму, бо в нас таких могил не було.

— А тепер є, і що з того?

— Що з того? Як вам не лячно таке слово сказати — «що з того». То з того, що в такій кожній могилці лежить скарб! То не могила, то криниця цілющої води, то наше все найдорожче, все, що було й що буде, все, що мусить бути!

ПАВЛО СВІЙ

95
РБ
УКРАЇНА

СТЕПОВІ
ОПОВІДАННЯ

„УКРАЇНЬКА БІБЛІОТЕКА“

**Видавництво кращих творів
українського й усьвітнього
письменства**

ВИХОДИТЬ у ЛЬВОВІ НАКЛАДОМ ІВАНА ТИКОРА

кожного місяця в об'ємі 8 аркушів друку.

ПЕРЕДПЛАТА:

Місячна	0·95 зол.
Двомісячна	1·90 зол.
Чвертьрічна	2·60 зол.

Поодинокі томи „У. Б.“ можна дістати
в усіх краєвих книгарнях.

А д р е с а :

„УКРАЇНЬКА БІБЛІОТЕКА“

Львів, ул. Руська ч. 18.

Чекове Конто П.К.О. 500,277.

„УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА“

2.552

ч. 12.

Г Р У Д Е Н Ї

1933.

12.337

ПАВЛО СВІЙ
(Павлин Свенціцкий)

СТЕПОВІ ОПОВІДАННЯ

З передмовою
МИКОЛИ ГОЛУБЦЯ

*Przejrzano w Prokuraturze
S. O. w Siedlcach*

Л Ъ В І В

16 MAR. 1934

НАКЛАДОМ ІВАНА ТИКТОРА

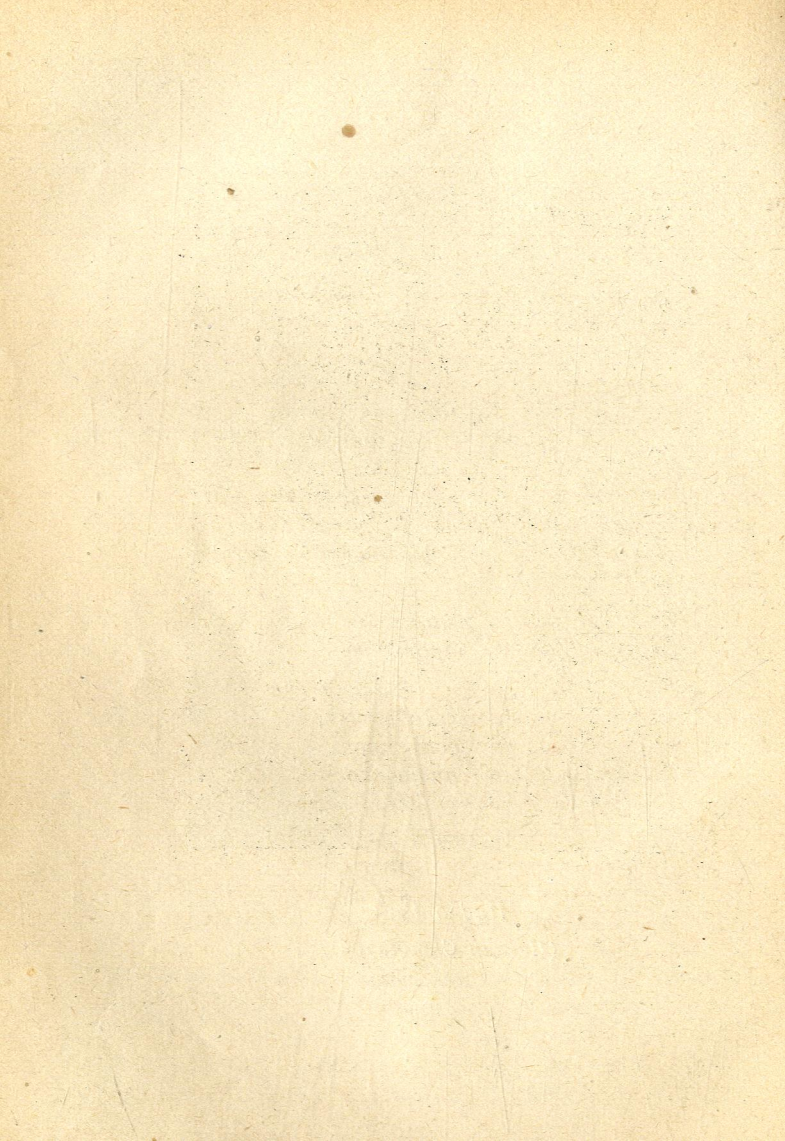
Друковано 5000 примірників.

Обгортка рисунку Едварда Козака.

Друк. З. Медицький Львів, Бляхарська 9.

Павло Свйй
(*Павлин Свєкціцкій*).

ПЕРЕДМОВА.

Сімдесять літ тому, по невдачньому польському повстанню, з'явився у Львові молодий студент київського університету — Павлин Свенціцький. Як поляк з походження й польський патріот з переконання, був Свенціцький провідником одного з повстанчих відділів, але як уроженець Київщини, виявив стільки привязання до минулого України й стільки жертвенної віри в її майбутнє, що, як драматичний артист, письменник, публіцист, педагог і громадський діяч, запевнив собі тривке місце в українському пантеоні Добре Заслужених.

Життя Павлина Свенціцького було виповнене невисипуючою працею й боротьбою.

Родився 1841. р. в с. Варшівці на Київщині, гімназію кінчив у Кам'янці Подільському, на університет записався в Києві, де крім праці в потайних школах для сільських вчителів, працював для українського театру, м. і. драматизуючи Шевченкову «Катерину».

Примушений емігрувати до Галичини (1864.) перші свої кроки звернув у напрямі театру «Руської Бесіди», працюючи в ньому, як актор й для нього, як драматург і перекладчик. З доручення піоніра українського театру в Галичині Юліяна Лаврівського, який признав Свенціцького «найкращим знавцем української мови», переклав він і приспособив для української сцени біля двадцяти п'єс.

В репертуарі Свенціцького, крім оригінальних п'єс, найшлися переклади й перерібки творів Шекспіра, Мо-

лієра, Фредра, Коженювського й інших. Дещо з перекладів і перерібок Свенціцького появилось друком у «Руській Читальні» Климковича та в пізнішому »Сьолі« самого Свенціцького, під псевдонімом Д. Лозовського.

Побувши на дошках галицького театру двома наворотами, Свенціцький покинув його остаточно в 1865. році глибоко розчарований. Для знавця й ентузіяста чистої української мови, яким був Свенціцький, не стало місця в театрі, в якого управі перемагала москвофільська орієнтація, а на сцені кацапська тарабанщина.

Рівночасно з працею в театрі й для театру, працює Свенціцький на інших ділянках української культури. Вже в 1864. р. видає львівський книгар Поремба його прекрасні, під оглядом укладу й чистоти мови «Байки», які відтак перевидала »Просвіта« ще тричі (1874, 1876, 1892.). «Байки» появились під псевдонімом «Павло Свій».

Зірвавши з театром, пробував Свенціцький видавати сатирично-гумористичний журнал «Дуля», якого завданням було вимести кацапське сміття з українського театру й літератури. Нажаль «Дуля» не встоялася. Її перше число було й останнім.

В 1865. р. пристає Свенціцький до гурту співробітників народовецького літературно-наукового журналу «Нива», видаваного Костем Горбалем. В «Ниві» почав друкувати переклад Шекспірового «Гамлета», та оригінальну повість з українського життя «Колись було». Невияснені непорозуміння примусили С. вийти з «Ниви» й залишити обі праці недокінченими.

Розписана передплата на українське видання повісти «Колись було», недописала й Свенціцький видав її в Поремби по польськи («Пшєд ляти». Повєсьць українська), підписуючися псевдонімом Павлина Стахурського.

В 1866. р. взявся Свенціцький за редагування польського журналу «Сь о л о», «збірника, посвяченого українським справам».

Фінансували видавництво львівські поляки-українофіли, які вірили в можливість польсько-української співпраці в ділянці культури.

В «Сьолі» помістив Свенціцький особний трактат-передмову про культурно-національну окремішність українського народу, а для задокументування того вмістив там передруки літопису Нестора та творів Шевченка, Федьковича, Квітки й Вовчка. Сам він надрукував тут свою комедію «Міщанка» та драматизовану «Катерину».

Четвертий і останній випуск «Сьола», був виразом чергового розчарування Свенціцького в доцільності своєї праці на прожертому москвофільством, галицькому ґрунті. Відсунувся від українського середовища й пристав до польського, але свого ентузіязму для України не визбувся до смерті.

Працюючи в польських часописах та журналах, не переставав ознайомлювати польське громадянство з кращими творами українського письменства, при чому сам писав повісти, драми й оповідання, в яких основу лягло українське минуле та сучасний побут українського простолюду. Між іншими працював він над кількома драмами з минулого княжої України, в роді «Свято-слав Ігорович», «Марта Посадниця», «Ігор» та інші.

Різночасно писав історично-мовознавчі розвідки в роді таких, як «Завваги над перекладом Літопису Нестора» (1869.) та ціла низка оцінок підручників української мови та історії для галицьких середніх шкіл. Як випробуваний мовознавець, дістав посаду вчителя української мови в академічній гімназії у Львові (1869—1875). Тут він, у зустрічі з молодю

«почав з запалом викладати українську словесність нової доби, а ті, що слухали його викладів запевняють, що ніхто не дорівняв йому в цікавості, живості й виразистості представлення річі».

В 1871. р. появилвся друком відчит Свенціцького п. з. «Вік ХІХ. в діях літератури української». Була це сповідь цього ентузіяста, а впарі з тим культурно-політична програма, якій він посвятив життя.

В 1871-3. рр. написав Свенціцький «Коротку українську мовню (граматику)» для учнів середніх шкіл, яка залишилася нажалі недрукованою та дві суто-наукові розвідки з ділянки мовознавства, що вийшли друком по польськи й по німецьки.

Про те, як сильно опанувала українська стихія Павлина Свенціцького, свідчить те, що коли він переробляв з російського оригіналу на польське відому соціялістичну повість Чернишевського «Што делать», то місце її акції переніс з Петербурга до Києва...

»Степові Оповідання«, які оце видаємо в українському перекладі, появилися в 1871. р. у Львові по польськи, при чому мова оригіналу суто перетикана українськими словами, а навіть цілими реченнями. Багато українського було теж у складні оригіналу.

Помер Павлин Свенціцький 12. вересня 1876. р. у Львові й тут був похований на личаківському цвинтарі.

Микола Голубець.

ГУЛЬНАРА.

На те Господь створив Україну, щоби вливала чар у людську душу, а українську красавицю — щоби чарувала хлопців-молодців! Зійдеш світ широкий, від моря до моря, але чи найдеш кращу, як Уляна Демянівна, оця батькова голубка, оця краса степів України?

Тож то-бо і врода у красавиці Уляни! Очі — це вечірні зорі на небі, що ясним промінням стріляють на землю, а коси, коси... степовий гайворон хибав між чорних крил позичив, а плакучі верби — довгих кучерів. А стан дівочий, як у стрункої тополі... Та що їй говорити! Відомо: красавиця Уляна, тай годі. Султан такої не бачив, сонце ще на таку не дивилося, виділяла її лиш одна Україна — як широка від краю до краю.

Кажуть люди, що як раз Уляна пристанула над Россю, то ця річка так задивилася в її красу, що зупинилася в цім місці та ще досьогодні розливається по широкому полі і тужить за чарівною появою красуні Уляни...

І пішла всім світом слава про красу Уляни Демянівної... І з господньої волі спалахнуло серце дівоче: Занудило світом, затужило за коханням, що сонечком ясним мало колись засяяти...

Чимало можних панів шле сватів по карооку Уляну, а копа хлопців-молодців змарніла у сердешній тузі за красою степів України, за славою козачої вроди... Відіздять свати з Дамянового двору з тим, що їй приїхали, відвозять пляшку нерозпочату. Не слухає красуня-Уляна благання хлопців-молодців, бо до її ді-

вочого серденька припав козак Іскра, — той самий, що на малій чайці доплив до Царгороду і такого смолоскипа засвітив султанові, що спалахнув цілий Босфор !

Тай моторний-же був козак Іскра ! Україна — не-мала, на Запоріжжю козацтва доволі, але до Прокопа Іскри ніхто ані не вмився. Удатний був парняга ! Знала Уляна, кого вибрати собі за сердешнього товариша.

Як прийшло до кохання поміж молодятами — багато-б про це говорити... Над річкою Россю бачила їх калина, соловейко слухав любої розмови, а місяць-молодик зі зоряного неба дивився на таке, чого й повік не забуде : він бачив перші обійми закоханих, оцей ключ, що небо щастя відчиняє.

Покохалися. Га, такий вже, мабуть приказ божий : козак тільки у парі з дівчиною — людина. Без неї — він безпутній бурлака, придався хіба на Січ запоріжську. А світа більше як на Чортмликү, той не диво, що Прокіп покохався з Уляною — ясноокий со-кіл з голуубкою срібнокрилою.

Та нелегко прийшло їм це кохання. На нашій Україні не так, як у вас ! Чимало води пропливе Дніпро-м, не одна травиця поросте степове поле, заки козак одружиться зі своєю красунею. А ще з такою, як Уляна !... Оком у голові була вона в рідного батенька, скарбом, дорощим за всі скарби турецького султана, над усе золотого татарського хана. Старий Дам-ян вміє свій скарб цінити і зацобудь не дасть його козакові !

Та не молодятам про це говорити ! Їм здається, що цілий світ вже їхній, коли вони обоє любляться. А як вірна душа приляже до душі, той не згадує її про розлуку !... Вони побралися за руки : у дівчини личко румянцем дівочого сорому, як вишня палає, а в козака серце бе.

Увійшли до світлиці, тай старому Дамянкові до ніг кидаються.

— Дай мені Уляну, батьку! — каже козак і в старе обличча глядить, мов у святу ікону.

— Віддай мене за Прокопа! — просить Уляна і ноги батькові цілує.

Ох ви, молодята! Чому-ж ви не подумали не погадали, що Дамян скаже? Як-же вам тепер прийдеться його мови невеселої слухати?...

Не підняв-же Дамян молодої пари, немає у нього для них благословення. По щербатому чолі недобра думка перелетіла...

— Ох та думка козацька — горе!... Глянув Дамян на молодят, тай зітхнув, важко зітхнув.

— Батьку! — аж крикнув козак та збілів, як хустина, бо з Дамянового обличча вичитав для себе лиху годину.

— Батеньку рідний! — зойкнула Уляна, і рясними сльозами батьківські коліна зливає.

А старий Дамян мовчки підводить молодят і каже їм сідати на ослоні. А як посідали, каже до козака:

— Бачиш Прокопе цей степ розлогий? Таку мені штуку щирого золота дай, а ще не мати тобі Уляни! З Київської гори зроби мені перлу-самоцвіт і посади осьтут, на подвірю, а ще її не посватаєш!... За високо ти сягнув козаче! Щоб ти сто голов мав, так втратиш!... Щоб ти чотири рази жив на божім світі — а ще не взяти тобі Уляни!

Захитався козак, мов билина в полі, а Уляна жалібно голосить:

— Голубе мій сивий, батеньку любий! Не губи-ж мене, молодої, я в тебе одна-одинока!...

Дарма, що козак — а заплакав Прокіп як мала дитина.

— Не кажи страшного слова — крикнув з розпукою, обіймаючи Дамянкові коліна — не вали безта-

лання на мою голову. Не жити мені без Уляни, без неї — нема спасіння для моєї душі!...

І обоє припадають до Дамянних ніг та сльозами їх зрошують; аж небові господньому важко від цього плачу.

Дамян мовчить і знай думу важку думає.

— Уляно — каже по хвилині дочці — лишн мене з Прокопом. Важне діло до нього маю.

Не така-ж то дочка, щоб не покорилася батьківській волі. Клониться йому низенько, та йде до ко-
мори; а сльози річкою течуть з карих оченят.

— Слухай мене, козаче! — сказав Дамян до Прокопа, коли самі залишилися. — Чимало літ живу на світі. Не знаю, чи довго ще мені животіти, тому оце розкажу тобі тайну, що важкою мукою лягла мені на груди. З тією тайною, козаче, я не можу спокійно лягти в могилу, бо опирем блукав би по землі... Я сьогодні старець нікчемний, каліка... Шаблюки у руці вже давно не вдержу, бо ворог силу забрав. О, не такий я був колись, не такий!...

— Батьку, я-ж знаю про вашу славу! — перебив Прокіп. Та Дамян говорив далше:

— Не перебивай, козаче, не гарячись... Слухай, що говоритиму. Не такий я був колись!... Нехай ворожі кости скажуть, яким був Дамян, а Дніпрові пороги хай по день Господнього Суду співають пісню про ці часи незабутні, про славу молодецьку... Минулося — не вернеться... Козаче! Схили голову до цих старечих грудей... Чуєш? Сімдесять років бе вже це серце. Слухай! — слухай добре, як воно бється, а почувеш велику скаргу і страшенний голос, що кричить: Помсти! Великої помсти!... Такої, як великим був оцей страшний злочин. Не зважай на це, що я увесь тремчу, що сльозами зайшли старечі очі... Так говоритиму, козаче, перед Судом Господнім, як стану на тім світі без довершеної помсти... — Так, козаче... Жінка була

у мене. В однім небі знають, чи краща від неї жила на світі. А я тільки знаю, що вона для мене була небом. Слава про її красу рознеслася далеко і широко... Бодай би її світ не знав, цієї слави... Почув її татарин клятий! Фазаль - Кірам, мій лютий ворог, з яким я герцював по степах широких! Та невеселі були ті танці татарським ногам!... Не забув він мені поганської неслави, спалених міст, зруйнованих замків!... Нечайно застукав мене у власному хуторі... В моїх очах... ох, ці очі! Вони дивляться ще на світ божий!... Мою жінку - голубку, мій скарб найдорожчий... Ех! На тортури мене брали, та я не чув болю, бо найстрашнішим болем було це, що я мусів дивитися на її муку... А вона — померла... Так... Напів живий доволікся я ще до її тіла... А потім — не памятаю. Як прийшов до себе, то вже виросла над нею зелена могила. А біля могили лебеділа сирітка-немовля, що лишила її свята мучениця, відходячи туди, де немає кривди, немає сліз, де ність болізни ні печали... А я, каліка нещасний, лишився на помсту. Уляну я виховав на мєсника. Козаче! Тут, перед мої очі постав Фазиля — а як я його спечу на повільному вогні, тоді Уляна твоя! Це моє останнє слово і другий раз я тобі його не скажу!

Страшне впало слово і могильним холодом повіяло від нього на козака. Крим широкий, у Фазнля яничари... Тяжко-важко буде його відшукати на світі, не то живого віддати до рук Дамянові.

— Батьку — каже Прокіп по хвилі у важкій задумі — святе твоє слово і, як кажеш, так мусить статися. Або мої кости рознесе чорне гайвороння по степу широкому, або мою молоду голову прийме сира земля — або тобі віддам живого Фазиля! Благослови, батьку, в далеку дорогу. Пращай, Уляно. Не будеш моєю, так у кращім світі зустрінемося обоє.

Дві великі сльози блиснули в Прокопових очах.

Ох, бо не легке це слово : »Прощай«, коли воно в душі брентить : »На віки«.

Дамян тихо шептав молитву... А Уляна обняла Прокопа за шию — і так, зімлілу, поклав її козак на ослоні. Поклонився образам господнім і ще раз глянув на Уляну.

— Бувайте здорові ! — і вибіг з світлиці.

Закрякало гайвороння за козаком. Блиснув на сонці сталевий спис, замаячила в траві червона китайка. Закурився порох на степовім шляху — і все зникло.

Дамян спокійним оком дивиться у небо : Може розмовляє з ясною душею своєї небіжки... Уляна прийшла до себе і ломить білі рученята.

— Соколе ти мій ! Орле пишний ! Привітаєш ти мене у сирій могилі, бо мені життя без тебе немає !...

Вибігла вона зі світлиці та впала на матусину могилу.

— Матусю, голубко, серденько моє ! Вимоли ти в Пречистої, щоби вернув мій миленький ! Щоби вперед, ніж очі закрию, хоч раз ще я його побачила !...

...Ось така-то доля дівоча була в ті часи на Україні. Солодке це коханнячко, та гірко приходилося його відкупити. Щастя — немало, а так трудно його знайти на широкому світі.

Ненько Україно ! На диво створив тебе Господь, на радість козацької душі. Високі могили на чистому полі говорять про твою славу. Чомуж так, Ненько мало хто з людей розуміє твою мову ?...

Минають дні за днями... Чимало вже їх проплило, а про Прокопа й вісточки немає. Степове море — широке ! Хто у нім поринув, той вже легко може на другім світі виринути... Може й козака пригорнула вже сіра могила, може чорна земля закрила ясні очі ?...

Старий Дамян тільки молиться до Господа милосердного... А Уляна-красуня — степових вітрів пи-

тається про долю миленького. А буйний вітер потішає Уляну, вісточку їй подає :

— Живе... живе... Не згинув... поверне...

І серденько дівоче віщує Уляні, що милий живий та здоров. Правду воно віщує : Про козака знають вже на Січі !... Знають вже в Лимані й у байраках чорноморських і на Кримі.

Та не зараз прийшло до цього ; як це сталося — недовго будемо розказувати.

Попрощавши Уляну й Дамяна, козак не їхав, а летів, мов та чорна хмара — грізний, насуплений. Важкі думи налягли на молоде чоло. Татарщина — немала, Фазиль не за одною брамою захований, а козак сам — самісінький.

І кінь вороний посумнів зі своїм паном. Не стриже буйною гривов, ні радісно не рюмає. Тільки в ряди-годи заіржить сумовито, аж луна покотиться по степу широкому...

У важкій задумі приїхав козак до січового курія. Привітав його Ілько, побратим сердечний. Бувалим козаком був побратим Ілько. Не трудно було йому пізнати Прокопове горе. Хоч у вогні гартоване, та заболіло козаке серце над недолею товариша. Став Ілько розважати Прокопову тугу.

— Не горюй, козаچه! — каже він до побратима. — Велика твоя притичина і журба немала, та ще з не-такіх приходило визволятися!... На все лихо є рада, то й на твоє найдеться, небоже. Пек йому й осина!... А ти не турбуйся, та не горюй. Гм!... Треба тобі цієї татарської собаки... Та... Татарин — дурниця, але як його з ями викурити, як сильцята заставити, щоби цілу поганську шкіру Дамянові віддати?... Невелика річ було би походом стати на вражого хана, у нас і так є з ним свої порахунки... Але що тобі по поході, як біс його неньку знає, кудою за ним вдатися... Слухай, що я тобі скажу, Прокопе! Не говори тутечки ні-

кому й слова, бо ніхто тобі в цім не допоможе. А як тобі вже так пильно — то гайда !... У двох помандруємо у Крим, вражого Фазиля шукати !... Побувавши в бісурменській неволі, навчився я їхньої поганої мови, бодай вона щезла... Переберемося оба за собачих синів-поганців, тай скоріше дещо винюхаємо. Го, го !... Змірив я цей Крим своїми ногами... Нічого й казати — широкий. Але кінець знайдеться і Фазиль попаде нам у руки, якщо нечистий не вхопив ще його чорної душі. Бо тоді — пиши, козаче : пропало ! А дасть Пречиста, що повернемося цілі й здорові — тоді гайда з хлопцями-молодцами хочби до самого Бахчисараю !... Чи по думці, пане брате, мое слово нерозумне ?...

Міцно стиснув Прокіп побратимову руку. На другий день, рано-вранці, рушили вони в божу путь. Ілько ще перехрестився тричі, як прийшлося перепливати Дніпро. А за полтавською паланкою пішло вже степом до Перекопу двох татарів : це Ілько і заханий Прокіп.

Ілько, що знав гаразд татарські звичаї, провадив Прокопа від міста до міста. Тут прикидався купцем-мінйяйлом, там старцем убогим, тут богомільним путником, а там вівчарем. І хоч не по душі була йому ця мандрівка, та він все ішов даліше, розпитуючи по всіх усюдах за Фазиль-Кірамом.

Отак по довшій блуканні довідалися козакі, що Фазиль-Кірам живе у своїй зимовій палаті на полудневім побережжі Криму і що на весну вернеться він до своїх маєтків, що межують з невірними джаврами. Так називали поганці запорізьських козаків. Цього нашим подорожним тільки було й треба. Знають вже, де застукати Фазиля. Ну, тепер пора-б зворохобити до походу славне січове товариство. Але весна ще за горами, — а тут, щоби козацтво не зледачило, то можна і на турка стати і до Царгороду заглянути. А тимчасом

наспіє весна, Фазиль стане на козацькому шляху, а тоді — ех!.. Таки правда, тай годі!

Дванацять поклонів вдарив Ілько перед святим Миколою за те, що щасливо водив християнські душі по землі бісурманській. Щей обіцяв велику свічку поставити цьому святителеві, якщо дозволить притащити всі козачі кости до січового куріння. Ех, не діждавсяби святий Микола воскової свічки, бо вже небагато бракувало, щоби нашим козакам прийшов амінь. Про це розказував Ілько своїм побратимам, як вже сидів безпечно в куріні біля кітла смашної каші, густо замащеної солониною.

— Нечиста сила так нас якось тоді водила — розповідав Ілько, п'янувши на вроки — що в Перекопі потрапили ми якраз на базар, де саме продавали не-вільниць. Ціла хмара поганців злетілася з усіх усюдів, щоби оглянути цей крам, бо — ніде правди діти — було й на що дивитися... Я й сам був не від того, щоб не подивитися на ці красуні, хоч вже здалека було видно, що жадна з них, вража дочка, не хрещена. Але я знав, що з цього може вийти халепа і тому держався близько мурів, щоби чимскоріш чкурнути з цього прокляту щого місця. Братці!.. Який там лямент був, а крик, а голосіння, що й на серці робилося моторошно... Тут дочку віднімають від матері та продають за ріки, за моря, тут чоловікові жінку беруть... Ех, надивився я на цей собачий обичай! А Прокіп аж на лиці мінівся, так радби був ці торги п'ястуком розігнати.

— Заспокійся, козаче: — шепчу йому до вуха та тягну за рукав, щоби скорше тікав з міста. Вже ось туй-туй і брама перед нами, а за нею степ широкий, як воля козацька, вже й носом, братці, чути, як повіває вітер з України. Господи тобі слава! — міркую собі в душі та чимскорше чимчикую за Прокопом. Аж тут ні з сього, ні з того, піднялося нам за спиною жіноче голосіння... Мені, братці, так і відразу душа полізла

в п'яти. Дивлюся я, а це якась молода невільниця вирвалася з рук бісурманським купцям, стрілою мчить просто до Прокопа і благає рятунку. Щож — красуня нічого собі, видно, що й не з простих, але лихо її наднесло в таку пору з обіймами... А мій Прокіп, місто відхреститися від неї руками й ногами та тікати з міста, — пригорнув її до грудей та вже п'ястуки затискає, до бійки готується. Ах, лихо-ж ти моє!.. А тут вже з усіх боків обскочили нас поганці та давай випитувати: А що, а відки?.. Ледво-не-ледво вибрався я перед собаками... А красуня заводить, аж серце крається!.. Вже її вхопили поганські душі в свої кігті, а вона ще обертається до Прокопа та зі сльозами в очах кричить — «кардаш!» — себто: «брате»!.. Видимо — припав її козак до серця. Але спасибі тобі за братерство, якби через нього прийшлося баламкати хрещеній душі ребром на гаку... А цей біснுவатий Прокіп таки насправду бувби за неї бився. Якимсь чудом виволік я його за браму. Туркиня-красуня лишилася на базарі, а ми живі та здорові притягли сюди. Ану, братці, давайте ще тої кулеші!..

Так розповідав Ілько про козацьку пригоду на базарі, в Перекопі. Прокіп цілий час мовчав у важкій задумі. Може він думає про туркиню-красуню?.. Ох, не це йому на умі! Там, на степу, в Дамяновім хуторі, ясна світлиця, а в ній тужить Уляна-кароока та вижидає свого миленького. Оце Прокопова туркиня! Про тамту забув уже козак. Тільки в ухах брентить йому ще це ім'я, що ним кликав купець туркиню: «Гульнара»... Щож — ім'я пусте, як особи немає... Може й туркині образ козака запав у молоду душу. Хто там дізнається правди!..

Чорна година прийшла на січове брацтво. Ходаки подерлися на чисто, в Січі кусника солонини немає, а іродовий жид і чарки сивухи не поборгує козакові. Зібралось товариство і йде до кошового отамана.

— Батьку отамане! — кажуть йому та кланяються в пояс. — Нізачо пропадає козацтво. Хто пристав до коша череватий, той вже зісох, як дошка. Лиш очкурі з нас висять... Трудно вижити без копійки...

Пан отаман почухався в потилицю. Га — ніде правди діти: ні одного заживного козака, самі діди, голим тілом світять...

— Щож, панове-молодці? Хіба підемо до турка пошукати червінців?

— Слава! — загуло хором січове товариство, аж Дніпрова хвиля задрожала. — І за день-два вже пливе козацтво на страшний танець — їде по харч до поганців. З козаками пливе і Прокіп. Дерев'яні колоди рвуть на Лимані турецькі ланцюхи. Сто гармат бе безупину по соснових колодах, а живе й ціле козацтво з веселою піснею на устах впливає на Чорне море. Мчаться легенькі байдаки по морських хвилях та сухим очеретом плещуть зелені води. А де пристане до берега козацька чайка, там ідуть з вітром-димом ворожі села і міста, та струєю пливе червона кров.

Погуляли у султана — той і хана кримського гріх призабути, гріх не привітати козацьким звичаєм:

— Здоров був, пане хане! Прийшли до тебе в гості хлопці-молодці!.. Давай усе добро; давай безцінні скарби, давай під козацькі шаблі голови бісурманські — прийшли ми до тебе, господарювати!..

Ой, не по душі вражому ханові козацьке господарювання! Аж за море утік, клятий, на сто замків замкнувся зі султаном у Царгороді — тай оба молять-благаять свого бородатого пророка...

А козацтво — бенкетує!.. Гуляє з туркинями-красунями, а євнухам големозі лоби стинає. Веселиться душа бурлацька — жаль тільки, що між славним товариством немає вже запоріжця Ілька... Обезглуздів, бачите, на старість: припала йому до серця чорноморська русалка і підчас одної битви пішов на морське дно до її те-

ремів... А легко прийняли його в свої обійми морські хвилі, бо в козацькому серці тяжіла олов'яна куля... Спн спокійно, побратиме Ільку, у підводних теремах!.. Відпочивай, друже — натрудився ти у своєму життю... І впала горяча Прокопова сльоза у Чорне море, а з молодой груді полинуло щире зітхання по душі вірного побратима... Га.. Дивні діла твої Господи! Інший хоч має на степу високу могилу, а Ілько вибрав собі на вічну домовину холодне море. І не скажуть йому навіть козацьким звичаєм: »Земля тобі, брате, пером«... Дивно, дуже дивно діється на світі!

Ну, та за це вбрало козацтво татарву в порядні шори! Як скошена трава в покосах, так постелилися поганські голови на полях аккерманських. О, це не вогонь кладуть хлопята на лузі, — це горять татарські села й міста! Ой, викликали ви вовка з ліса, поганські душі! Дістанеться вам за кров невинну, християнську, за ясир, за руїну. Поїли ви нас полином — покоштуютеж і самі, який в ньому смак!

Гуляє козацтво! Не дармують закривлені шабляки, мов блискавиці падають на ворожі шні. А за кожною такою блискавкою летить рясна злива — але з червоною крові. Між козацтвом красується на вороному коні Прокіп Іскра. За кожним розмахом його шабляки падають до долу татарські чалми. Де лиш ступить вороний, там зараз накивують пятами поганці перед »страшним джавром«. Так прозвали татари Прокопа Іскру. Козацтво вшанувало як слід відвагу побратима і на раді вибрало його отаманом. Навіть старшина кличе Прокопа на важливі розмови й слухає його слова. Великої поваги й честі зазнав Прокіп серед січового братства. Та молодого козака не бере це все за серце. Не слави йому треба, а клятого Фазиля, бо без нього не вертати йому на Україну, не бачити Дамянового двору, а в нім — розради козачої душі, Уляни чорнобривої,

Став Прокіп перед січовим отаманом та вклонився йому до землі.

— Батьку-отамане! Дозволь з хлопцями погуляти! В цім городі маю я дичину, та треба її викурити в чисте поле. Коби так ще друга сотня, той слави і всякого добра придбаю товариству і мені кривди не буде... Коли ваша воля, пане отамане!.. — і знов кланяється, як звичай велить.

Пан отаман добряче глянув на відважного козарлюгу. Закрутив на вухо довгий вус і ласкаво всміхнувся:

— Добре, сину! — каже. — Бери сотню і вертай здоров назад, бо поїдемо далі.

Гей! Хтож раскаже, яка радість завітала в козацьке серце! Прокіп вже має Фазиля — має рай, має небо!..

Та не кажи, козаче гол, доки не перескочиш! Не радій заздалегідь... Злидні не сплять, лихо не заснуло! Та Прокіп не думає про це. Зібрав славне товариство і рушає в похід на вражого Фазиля. З переляку перед козацтвом розсипаються в порошок турецькі мурни, а бісові яничари кладуться покотом на віковичний сон... Прокіп, мов вихор впадає до Фазилевого замку... Перебігає пишні кімнати... До гарему!.. Там напевно скрився обабілий Фазиль! Там... там!.. Остання кімната... Двері оковані залізом... Та не вдержалися сталеві завіси: з лоскотом падають двері на мраморну долівку. З палаючими очима, з вірною шаблею в руці, влетів Прокіп до кімнати і... зупинився...

Фазиля в кімнаті не було.

Козак насупив брови, шабля зм'якла йому в долоні... До його ніг припала якась жіноча постать, обняла йому коліна і тихо шепотіла незрозумілі слова.

Прокіп уважно глянув в обличчя незнакомої постаті і враз пригадав собі...

— Гульнара! — крикнув він, а його лице зашарілося від напливу крові. На це слово молода туркиня зойкнула і кинула козакові на шню.

...Від Фазилевих слуг довідався Прокіп, що Гульнару купили до Фазилевого гарему. А вона, безумна, щей покидувалася цим великим щастям!.. Кілька разів пробувала тікати, та усякий раз її ловили, гостро карали, а відтак замкнули самотню в оцій кімнаті, де найшов її Прокіп. Фазилія в замку не найшли. Ніхто з татар не знав, а може й не хотів сказати, де подівся їхній пан. Прокіп розіслав на всі сторони козацькі стежі й з тугою вичікує, яку вістку вони йому принесуть. А дні — минають...

Сумна та невесела доля невільниці в пишному гаремі... Ще дитиною вкрали Гульнару з її рідної Грузії, продавали з базару на базар, аж опинилася вона у Фазилевих руках. Та не найшов у ній Фазиль цього, за що немалу купу золота заплатив... Вона не кинулася на шию багатому татаринowi, а то ще й сказала йому, що зараз смерть собі заподіє, як він схоче її силою взяти. А в її, майже дитячому голосі пробивалася така рішучість, що Фазиль постановив не займати її, а муками та ув'язненням примусити до покори.

Багато разів оце молоде дівча хотіло вже відобрати собі життя... Багато разів смертельна отруя, що її скривала Гульнара в чорних косах, була вже в її пишних устах... Мала хвилинка — і гарна невільниця закінчилаби свою муку. Та якась таємна сила здержувала її від самогубної смерті. Якийсь таємний голос говорив їй без впини: — »Пожди, дівчино! Щей тобі всміхнеться доля«... І молода невільниця ждала цієї долі та мріяла про незнані хвилини щастя... Серед синіх гір, що верхами сягали поза хмари, в рідному батьківському наметі, ще дитиною мріяла Гульнара про чарівного лицаря, що на полум'яному коні з ясними крилами прилине до неї одної ночі, візьме її та понесе у незнані казочні краї, де вічна радість, щастя і кохання... І здавалося Гульнарі, що цей молодий татарин, якого поміч благає вона на базарі в Перекопі, має якраз

таке світле обличчя, як цей, вимріяний колись, чарівний лицар... А тепер, тепер... О, Гульнара усею душею, усім серцем відчуває, що молодий козак тому здобув Фазилів замок, щоби її визволиги з неволі! Цей ангел її дитячих снів прилинув до неї, щоби їй дати щастя!.. І молоде дівча вже самими мріями про це було дуже-дуже щасливе. Тільки, чого це її пан такий сумний-невеселий?.. Яка туга налягає йому на душу?.. І сказали Гульнарі Фазилеві слуги причину горя молодого козацького хана... Нещасне, безталанне дівча! Одним-однісіньким словом відняли їй небо!..

— Так... Він має свою голубку — шептала Гульнара, заливаючись рясними сльозами. — Вона прожене малу невільницю від козацького хана. Вона положить свою руку на його рамя, вона погляне в його очі, так, як Гульнара ніколи не буде дивитися... Вона щаслива... Безталанна Гульнaro! Ось нащо обернулися твої дитячі мрії!..

Та нараз личко Гульнари прояснилося.

— Най він буде щасливий! — крикнула радісно. — Як мій пан зрадіє своїм щастям, то й на свою слугу Гульнару може ласкавіше гляне. Хай він її має, хай він здобуде свою дівчину, щоби тільки був щасливий!..

Гульнара кличе турка-товмача та йде з ним до Прокопової кімнати. Прокіп лежить на пишній постелі та соколиним оком глядить на широкі, кримські долини. Та його думки блукають над тихими водами річки Росі й ведуть сумний розговор з долею, зі щастям, що зірницею ранньою засвітило й зникло... А чи поверне?..

Легка, як вечірний легіт, з'явилася Гульнара біля задуманого козака. Мовчки клякає перед ним і зоряними оченятами потапає в його душі... І говорить:

— Як віддих весняної днини, що охолоджує втомлене чоло, так серце мого пана огорнув туман смутку і світові сонця трудно до нього дібратися. Я знаю, що непокоїть серце мого пана. Над тихими водами,

під ясними зорями залишив мій пан свою дівчину і тепер усміху її бажає, бажає, щоб її очі глянули хоч раз у його сумне обличча. Щаслива ця дівчина!.. Мій пан мусить її мати, бо Гульнара хоче, щоби він був щасливий.

Так говорить безталанна дитина гір, своєю гарною, східною мовою. Козак слухає цих невинних слів, як журчіння потічка, що по камінцях видзвонює свою пісеньку. Як шелесту маєвого вітру, що голубить запашне квіття. Нараз. — задрожав і очі засяли дивним блиском: Гульнара говорить про Фазиля.

— Ти знаєш, де криється ця собака! — гукнув козак, аж дівча перелякалося.

— Знаю — каже Гульнара — і віддам тобі його в руки, щоби ти міг взяти свою дівчину і бути щасливим.

— Гульнаро! — крикнув Прокіп, стиснувши сильно її руки. Зворушення не дало йому дальше говорити.

— На коні, мерщій! — приказав він своїм козакам. — Гульнаро! Веди хочби й у пекло! А як добуду звідтам Фазиля, то половина Сходу буде твоєю!

І з цими словами вибіг Прокіп з кімнати... І ніхто не чув сердечного зітхання, ніхто не бачив гірких сліз, пролитих на думку про втрату єдиного щастя. Тільки Господь милосердний бачив сам, що діялося тоді в дівочому серденьку. Бідне воно, те серце... Воно всюди однакове!..

Блискавкою мчить козацький загін по широкому степу. Чорне гайвороння вже здалека зривається з сірих курганів та зловіщим кряканням віщує нових гостей. Попереду їде отаман Прокіп Іскра, а біля нього молодий провідник — невільниця Гульнара.

Настала ніч. Німа і глуха. Тільки місяць вигляне з-за хмари та зараз-же ховає ясне обличча. І йому лячно перед степовою дітворою.

Не сподіваються нічних гостей у Фазилевім замку.

Сам Фазиль дрімає любенько, а біля нього вінець жінок та невільниць... Ей, не спи, вражий сну, бо дуже легко можеш заснути на віки!

...Мов нічні привиди з'явилися козаки під замком. Ще не успів пугач на старій башті крикнути — пугу! — ще не успів буйний вітер влетіти в слід за козаками на замкове подвір'я, як вже криві шабляки точуть червону юшку з поганців.

— Алла!.. — зверещала татарва. Та не в пору кличуть вони на поміч свого бога. Тепер вже їм і чорт не допоможе. Як мухи падають один за другим від козацьких шабель та пістолів. За своїм отаманом вбігають хлопці-молодці до Фазилевого гарему. Там — в останній кімнаті!.. Там жмінка яничарів боронить свого пана. Та не обороняють!.. Як снопи кладуться бісурмани на землю... Фазилеві паде шабля зі старечої руки...

— Хлопці! — крикнув Прокіп. — В дніби цього бісового сина, бо я мушу його мати живого!..

Зойкнув татарин під залізними кайданами... Просить, молить, усіми скарбами хоче викупитися з неволі. Віддає усі стада й худобу — та дарма!.. Козаки і скарби візьмуть, і худобу, і стада, — але Фазіля також не залишать... І толкує товмач татаринові Прокопові слова.

— Ах, Дамян! — пригадав собі Фазиль, а його обличчя побіліло, як рядно. Зуби задзвонили в тривозі а коліна вгнулися до землі. В лиху годину вродився ти, Фазілю! Не поживати тобі оце ні слави, ні достатків, якщо ти попався у Прокопові руки!

— Братці! — каже радісно отаман Іскра до козаків. — Я вже не такий, як був до сьогодні!.. Я щасливий!.. Немов другий раз на світ народився...

Радіє отаман Прокіп Іскра... А забув, кому завдячує щастя...

...Гульнара сумно глядить на веселість козака. Тихі

сльози котяться по блідім личку, а серце у груди розривається на кусні.

— Най тобі Бог щастить і твоїй молодій голубці, мій дорогий пане! — шепче невільниця. — Я не стану вам на перешкоді... Тут залишуся самотна, тут, де перший раз я звеселила твою душу. Хай великий пророк провадить тебе до щастя, до рідного краю!..

Гульнара незаметно тікає з пишних покоїв до темного саду. Клякає під кедровим деревом і в німій задумі схиляє молоду голову...

У великій славі вертає козацтво з походу. Везе дорогі скарби, везе й неякогобудь невільника в залізних оковах. Ясним смолоскипом палає Фазилів замок... Гріються студені татарські трупи... Співають степову думу хлопці-молодці, іржуть вороні коні, аж луна котиться по полі.

— А деж молодий чура? — оглядаються козаки. — Деж невільниця? — питають.

— Гульнара! — пригадав собі Прокіп. — Братці, за мною!

Завернув вороного коня і мчить в сторону замку. Вслід за ним кільканацять козаків. Впали на подвір'я, застелене трупами. Прокіп оглянувся навкруги, а потім крізь горючі останки Фазилевого замку загнався до саду... Над річкою, під кедровим деревом побачив він Гульнару, що заливалася рясними сльозами. Страшна отруя, що мала їй показати шлях до кращого життя, була вже в устах нещасної невільниці...

— Гульнара! — крикнув у цій хвилині козак, а його голос так радісно відбився у дівочім серденьку, що небо щастя засяло в її очах.

— Це він! Це він! — закликала Гульнара і сховала отрую. — Ні, ні, не сьогодні... Най ще раз хоч подивлюся на нього!..

Весело кує зозуля над срібною Россю. Заскреготіла сорока-цокотуха і сіла на Дамянове подвір'я... Ба

й кіт на припічку мнється лапками... Го, го, це знак, що до старого Дамяна їдуть гості.

Але що це за гості?.. Може пани можливі їдуть з рушниками від чужостороннього князя? Може веселі подружки йдуть потішити в горю сердешню Уляну? А, нехай можним сватам поломляться колеса в возі!.. Й веселе щебетання подруг не розважить смутку Оксани... Сльози випили вже румянець з дівочого личка. Сердешня туга притьмила карі очі, зігнала погідний усміх з вишневих уст. Не для Уляни вже тепер весела доля й проміні щастя!.. Для Уляни — зелена могила в чистому полі. Два роки проминуло, а миленького як нема, так нема. Вже цілісенький рік не подає Прокіп вісточки про себе... Може згинув від татарської, гострої стріли, а може карається в турецькій неволі?

Старий Дамян день і ніч молиться до Господа милосердного. Чогож він благає? Чи спасення своєї душі, чи лютої помсти за кривду вірної дружини?.. Не знати... А Уляна з кожним днем сохне з печалі, мов та цвітка без цілющого дощу! Бачить її недолю батьківське око і кervавиться старече серце... Зразу розважав її Дамян, як міг, потішав надією... Далі побачив, що це не помагає — дав спокій та повірився господньому Провидінню.

— Да буде воля Твоя Свята — шепче старий і втирає гарячу сльозу, що пливе по віковім, шаблями пощербленім обличчу. І, схиливши сиву голову на груди, сидить Дамян на ослоні. А Уляна — як тінь ходить по світлиці. Личка бліді мов дві лелії.

— Уляно, дочко моя! — каже Дамян. — Пожалій мене старого, розвесели своє молоде личко.

— Батеньку! — падає йому Уляна до ніг, за шию обнімає та щиро глядить у батьківські очі. — Я вам тільки смутку додаю, а ви й так його досить маєте!.. Пробачте своїй дочці неслухняній, але мені так важко, так важко на серці, що вже краще булоби в могилі...

— додає шепотом і ховає лице в долоні, щобн батько не бачив її сліз.

Старий Дамян підносить очі на небо і тулить до грудей свою єдину доню.

— Не вбивай себе тугою — потішає її Дамян. — Прокіп поверне, хочби й сам... Коли вже така воля Господня, то візьме тебе без викупу...

— Батеньку! — крикнуло радісно дівча й ноги батьківські цілує. — То ви його приймете і без Фазилія?.. О, спасибі вам за це! Тепер я вірю, що мені всміхнеться золота доля! Господь дасть вам радість і щастя! Він певно не схоче кривавої помсти...

Дамян важко зітхнув. Слухає щебетання доні, щасливий, що хоч раз побачив її веселішою.

— О, ми будемо такі щасливі! — приговорює радісно Уляна. — До мене у сні прийшла ріднесенька матуся. Поблагословила мене і віддала Прокопові. Батеньку! — спитала нараз наляканим голосом. — А може це щось лихе віщує?.. Ні, ні! Це не може бути!.. Прокіп поверне і застане мене живою! Я зараз побіжу на матусину могилу і попрошу рідної нені, щобн віддала мене за Прокопа!

Тихо вийшла зі світлиці, припала до зеленої могили, сльозами її зрошує та Господа благає... Нараз глянула на степ від сходу сонця і серце її завмерло, а вогнем бліде личко спалахнуло...

...Якісь вершники зближаються до хутора... Козацькі списи... червоні китайки... Кінь вороний попереду, а на коні...

— Прокіп! — мов безумна скрикнула Уляна і стрілою біжить на привітання миленького.

— Уляно! — скочив козак з вороного копя і до серця пригортає свою милу.

І росте серце січовому товариству, бо бачуть на власні очі радісне щастя свого отамана. Але не бачуть

вони цього, що обличча молодого чури побіліло, як стіна, що Гульнара хилиться з коня...

— Вона гарна... дуже гарна!.. — шепче невірний тремтячими устами. — О, вона гідна його, вона гідна цього щастя... Нещасна Гульнаро — ти заснеш на віки в студеній могилі...

Великий сьогодні празник в Дамяновому дворі. Старий козак має вже в руках свого ворога... Довершиться помста за смерть та неславу вірної дружини... А молодят — до щастя спішно... Не довго їм і казали ждати. Сільський священик поблагословив їх на нове життя. Серед гуку пістолів та веселих окликів відпроваджує славне товариство молодят до весільної світлиці. А деж Гульнара?..

...Під вечір найшли її на степу, під могилою. Лицько мала бліде, уста посинілі... Тоді, як у церкві гомоніли весільні дзвони, нещасне днтя кавказьких гір прийняло страшну отрую — ангела смерти. Кинулись їй на рятунок. Уляна відтирає нещасну, а Прокіп несвоім голосом викликає її до життя.

Гульнара з трудом підносить повіки, останній свій погляд зупиняє на козакові... Бере в студені долоні його руку і притискає до посинілих уст... Сконала... Весілля Прокопа почалося від труни — недобра то ворожба для молодої пари.

Коли сказали Дамянові про смерть Гульнари — чоло старого козака грізно насунилось.

— Діти! — каже він до Прокопа і Уляни. — Не для вас тут місце. Ідіть в інше місце радіти своїм щастям, бо в цім хуторі вітає смерть частенько. Беріть її, Прокопе, до себе. Мене — лишіть з Фазилем...

Прокіп завіз Улянву до свого родинного хутора над Дніпром, і там живуть щасливі. А над річкою Россю знов виросла могила: Дамян сповнив свою криваву помсту. Та і сам вже довго не прожив на білому світі.

Пішов до Господа по заплату, яку собі за цілий вік заслужив. А на могилі Гульнари росте зелений барвінок і сині незабудьки. Малі діти їх зовуть: сльози Гульнари.

ПОКУТА.

Кровю зійшло сонце над Савур-могилою. Семей раз дивиться з неба на безмежний степ — семей раз бачить горстку козаків, окружених хмарою поганців. Не видно відсічі, немає рятунку — пропали молодці!

Сизий орел вилетів під небо і криче — жаль йому обложених. Скликав свої вірлята — кружляють над Савур-могилою: Жаль, ех, як жаль молодців!

Товариство сторожить за високими окопами. У вістрях козацьких спис проглядається заходяче сонце — освічує сумні козацькі обличчя й найсумніше отамана Груні. З його вини пропадає товариство, задалеко загнався у степ, не передбачив лихої долі козацтва.

Сиву голову до землі похилив: думає й думає отаман — дарма! Нівідки, нівідкого поради!

— Панове молодці! — промовив по хвилі. — Бог про нас забув, забули й люди. Тут, під Савур-могилою спіchnуть наші кістки. Або нас стріли татарські прикриють, голод переможе, або неволя жде ганебна...

— Що кому миліше — вибирайте!

І замовк, бо слів не стало. Ніхто не продовжує отаманської мови; дума молодців, дума про загладу.

Рушилося поганство. З диким криком валиться на окопи — поганство валом трупів окружило могилу... Горде товариство нахиляє голови. Стоять, як стояли, сумні, тільки з самопалів дим куриться, тепла кров спливає по вістрях козацьких шабель.

— Піддайтеся! — кричить татарський ватажок. — Голови ваші, то наші голови. Піддайтеся, собаки! —

Але голос його мовкне без відгону — мовчать козаки.

Минуло полудне. Відлетіли вірли й падкого птацтва зграї; сонце ще червоніше заходить.

»Вмерти«! — зірвався крик з одного козацького серця. — »Вмерти«! — повторили другі серця й трийцять сім уст затиснулося, трийцять сім шабель вилетіло з піхов.

Не жаль зі славою умерти! Не жаль за других гинути... Але важко вмирати, коли хто сам на себе й на других смерть накликав, коли хто сам у руки поліз ворожі. От чого тяжко козацтву.

Три дні без хліба і води, три дні в безупинному бою; і так буде аж до смерти! Вмерти — от і все, що осталося.

— Веди, отамане! — крикнули козаки. — З тобою наші голови, з тобою наші душі козацькі! Не того ждали, алеж не відмовишся.

Не тріслож серце отаманське, сльоза покотилася по обличчю — гірка сльоза, бо вже давно небачена!

— Ваша воля, ваше діло! — промовив отаман. Мені покуту прийняти треба — останну. То не жах, коли на землю грім з неба гряне; то не ляк, коли скеля на Дніпрове плесо впаде... То жах, коли об ухо одібеться слово »покута«, а цеж — отаманська покута!..

Як один припали козаки до свого батька, з сльозами благаючи, мов діти: — Не кажи страшного слова! — кличуть. — Не губи душі неповинної!

Дарма! Ніщо не заверне отаманського слова.

— Не подоба мені, панове молодці, в чесному бою, з вами лягти головою; бо на отаманській душі гріх: загуба товариства. Бог з вами, а зі мною покута!

— То й з нами! — крикнули козаки. — Без отамана не пристало й умирати товариству! Останемо з тобою.

Не промовив-же ні слова пан отаман. Добув шаблю гостру.

— За мною! — крикнув, аж далекий, степом, гомін покотився.

— Слава Богу! — відгукнулися козаки й кинулися на татарські голови.

Ніхто живим не вийшов, тільки там, в найгустішій юрбі поганців, чиясь шабля блискає. А від кожного блиску летять голови татарські; потоки крові дзюрчать від кожного блиску.

За її блиском, крізь тічну татарську, друге продирається вістря; мов крівава веселка вістря, самоцвіта-ми виблискує рукоять шаблі татарського ватажка.

Допав, змірився з ворогом, грянув. І диво! Остання козацька шабля впала з зойком на землю. З нею разом упало слово: покута! Отаман Груня віддав себе татарам у полон.

Ворог, а задумався татарський ватажок. Лицар зрозумів лицаря. — Не сама це шабля випала з козацької долоні.

— Бийся! — кличе до бранця. — Твоя шабля страшна, та не для мене.

Але отаман мовчить. На слова татарські одну має відповідь:

— Робіть зі мною, як ваш закон каже! — аж поганство дивується його словам.

Кара — вожд татарський, Кара — ненавидить невірних; Кара — невмолимий ворог козацтва... А чейже важно йому бути суддею добровільного бранця. Прочуває, що його присуд тут нічого, що винуватого осудив хтось інший і — пускає бранця на волю.

Зареготався, слізми засміявся отаман. Залишив його татарин на безлюдному степу, з братніми трупами.

— Не прийняв Господь покути — нема грішній душі змилювання...

І чорна ніч залягла в душу отамана.

Нараз тихий зойк долетів до нього здалека. То наймолодший з товариства, шаблями посічений, конає.

Нахилився над ним отаман.

— Перехрести мене — прошепотів конаточий. — По... хо...

Козацька душа полетіла за товаришками.

Отаман в уста поцілував трупа, закрив йому очі рукою.

— Поховаю вас, голови неповинні! Поховаю, тіла християнські; а моє, хай розшарпають круки та вірли степові!..

І зійшло сонце — бачило покутника, як шаблею копав могилу й зайшло, залишаючи його при роботі.

А коли знову піднялося над Савур-могилою — свіжа земля вже покрила поляглих.

Тільки один труп лежав непохоронений. Вітер степовий сиве розвівав волосся і лякав ним, падке на жир, птацтво.

То труп отамана Груні — покутника.

НА СТЕПУ.

I.

Якийже химерний український вітер!

Нагарцювавсь по степу, вистрашив риби в ставку, потряс старою вербою й приляг на кургані, — ніби заснув... де там! Побачив польові маки — й далі в танець! Як почав вививати, як почав окручувати!... аж червона намітка облетіла з квітяної головки й на стид та сором прийшлося остати маківці з лисою головою... Квіти в сміх, а свавільний віон упав поміж

трави, потряс бурянами, й посвистуючи якусь пісоньку полетів-полетів, що ледви доглянеш його в степу.

Бо й неледа робота взялася псотника й знав він, до кого має припасти з весіллям.

Там, поміж березами пливе чиста струя; вода холодна-холодна, а проглянешся в ній, наче в зеркалі, на ярмарку купленому...

У воді коли-неколи стрибне рибка, побачить щось і в ноги! оповідає товаришкам про велике диво.

А дива тут нема ніякого; тільки маленька ніжка в воді: червона, гальонами обшивана спідниця, білі, круглі рамена, румяне личко й довга руса коса з биндами — так, ніби дівчина над струмком...

В нас, на Україні співають:

Стоїть дівча над водою
В очах зі сльозою,
Приходь, приходь козаченьку,
Одружись зі мною!

Але так співають про іншу дівчину.

Ця стоїть над струмком і про ніщо не думає.

Може радаби рибок доглянути: а якеж диво, що непрошені з'являються у воді: личко, коса з биндами, намисто й таки ціла дівчина?.... а така вже, що й русалки не треба!

Ну й диво-ж бо з дівчиною, там у воді! Чого-ж бо в неї уста, наче з коралю, око синє-синє, як то небо, що то і в воді і ген там, високо, а коса то аж поза коліна сягає, наче купатися хоче... Брови, мов дві дуги, личко румяне, а як уста отворить, то зуби, наче білі жемчуги... О! — отворила усточка.

А вітер давно вже дивився на неї з боку: прийшла йому охота й дмухнув на воду: ай-ай! Зморщилося личко, усточка скривилися... Хібаж така русалка?

Присіла на колоді, під березою; якось так дивно дівчині...

Зітхнула глибоко-глибоко, десь аж зпід серця, сліз-

ка закрутилася в оці... й ані знає, що вже тужна пісенька пливе з її грудей, кудись ген за струмочком, в степ...

На Україні не кличеш, сама думка припитається, напасна.

Аж і вітер заслухався в дівочу пісню — стільки в ній краси й смутку сердечного! Кинув сваволити й розносить по степу тужливу пісню:

Буйний вітер в полі
Поспитай у долі
Чи гаразд буде?
Чи мій сокіл сивий,
Козак чорнобривий,
Та до нас зайде!

— Ось і він, мое серденько! — гукнув у цюж хвилину дзвінкий, мужеський голос, аж усім тілом здригнулася Гандзя й крикнула «Лишенько!», як побачила перед собою молодого козака на коні.

— І я до сподобу! — припав у тійже хвилині другий козак на спіненому коні. Як зіпід землі, двох їх виросло серед степу й дивляться на дівчину.

А Гандзі так якось дивно, так ніяково! Й лякатися, то нема чого й соромитися нема кого, а чейже серце так бється... Одною рукою закрила ясні оченята, другою з узористою биндою грається.

Та відкіляж вони два взялися?... думає собі дівчина.

І козакам, не всмак, якось їх компанія; зіпід лоба міряє один другого поглядом.... а не добро їм глядить з ока й ніби питає: Якого біса стоїш тут на заваді?

— Як тебе зовуть, дівчино? — запитав перший козак й заки ще Гандзя надумалася, що йому відповісти, а тут другий з коня зсідає й до неї.

— Зась! — крикнув перший, аж Гандзя злякалася. — Я тут перший, я кращий! — і конем наступає.

Другий козак брови нахмарив й сягнув до лівого боку... але поміркувався, і сказав спокійно до супірника:

— Геть, своєю дорогою!

— Не конче!

Кроїлося щось недобре, бо шаблі самі тиснулися в козачі руки.

— Стійте! — крикнула дівчина, стаючи поміж обома супірниками. — Яке вам право до мене?

— Мені з тобою, перепеличко, жити й умірати! — сказав козак, що зіскочив з коня.

— Й мені те саме! — відповів другий.

— А ну, вибирай дівчино!

— Вибирай!

Гандзя станула спаленіла, мов та калина в осені. Що їй робити, коли вона вперше в життю сама поміж двома козаками... та хочби котрого перед тим на очі бачила! От, напирала собі біду, степовою піснею!

Глянула. Та й козакиж бо то козаки! У сні такі не присняться! Той русявий, мов явір молодий! А той чорнявий, стрункий, мов сосна. І зібралось їх двох, на лихо...

— Якже буде, дівчино! — питають оба.

Щож їм, ради Бога, відповісти?

— Та чого ви хочете від мене? — питається нарешті заклопотана.

— Вибирай, котрий до сподобу!

— Якже мені вибирати, коли я ні одного з вас, на очі не бачила...

— Тепер бачиш — відповідають напасники.

От лишенько дівчині.

— Є в мене батько сивенький — відповідає по хвилині — він думає про Гандзю, а мені не пристойть заходитись з вами. Прощайте!

Чорнявий зупинив дівчину.

— Стій дівчино! — каже. — Одному з нас судилася доля — не дармо ми в двох зустрілися в степу: я тобі поможу вибрати.

Хто душий, той кращий. Скачи з коня козаче! Підемо, попробуємося.

Повалиш ти мене — твоє щастя; я тебе — не показується на очі!

— Згода — відповідає русявий і зіскакує з коня.

Як злякалася дівчина, тяжко оповісти! Вони мають дужатися, один з них може не підійметься з землі, а може й оба поживуть смерті... Лешенько!

Привязали коні до берези над струмком; один, другий, пробує жилавої руки; станули. Віддають собі лицарський привіт й наближуються поволи.

Серце Гандзі бється, наче вискочити хоче; з переляку приплющує очі — отвирає їх по хвилині.

Мов два вихри, взялися попід сили: гнуться, вигинають, а один другого зломати не всілі! Аж земля стогне від їх натуги й розступається їм зпід ніг, що далі-далі, вкопаються по пояс. Дарма. Оба рівні!

— Ану! По лицарськи! — говорить чорнявий.

І вже оба на конях.

Розіхалися степом; летять стрілами проти себе, а списи передом! Спряглися, мов дві тучі — списи на тріски посипалися й шаблі нінащо не придалися!

— Був я на замку найдушшим і щойно в степу найшов собі рівню!

— І мені — каже другий — першина, що моїй силі хтось не скорився.

— Не порадити нам, хіба, що на пістолі!

— Стійте! — крикнула Гандзя. — Мені смерті вашої не треба. Жадного з вас не хочу!

— Не на вітер ми кидали слова — говорить чорнявий. — Один з нас твій. Ставай козаче!

— Не хочу смерті! — крикнула дівчина. Гетьте пістолі! Не хочете волі батенька, то послухайте моєї. Є, ген за морем, поганська країна бісурманів, а в їх царівен такі плаhti, що сонце, місяць і зорі вбирає в себе матерія — чула я від батька — а зветься вона

термолама. Хто мені таку плахту привезе зза моря, той візьме Гандзю яснооку за свою. От вам, панове козаки, моє останнє слово.

— Прощай дівчино! Вберу тебе в термоламу — кликнув русявий.

— А я тобі, на додаток, копу царівен привезу — додав чорнявий, сідаючи на коня.

— Згадуї дівчино Дмитра!

— А мене кличуть Гнатом. Бувай здорова!

— Козаче! — сказав Дмитро до Гната — степ широкий, світ іще ширший, а нам двом тісно — не ставай-же ти на моїй дорозі! То моє останнє слово.

— І я другого не скажу! — відповів Гнат козакові.

Поклонились дівчині і гинуть в далекому степу.

Гандзя довго стоїть над потоком: то за одним, то за другим козаком гляне.

Снилося, чи що? Виросли, мов зпід землі й мов під землею провалилися... Дива в тому степу, тай годі!

Пішла дівчина до хати. Чи сказала, чи не сказала батькові про стрічу з козаками, а там і забула про неї. Молода — що їй думати про вітрогонів, тай термоламу вигадала, аби їх тільки позбутися. Що іншого в Гандзі на думці!

II.

На тьмавому тлі степової ночі жариться в далині багаття й освічує собою дикі, степові постаті.

З будяків і степових бурянів розіпняте шатро, зраджувало домівку степовиків. Засіли довкола багаття, а полум'я озарює їх обгорілі, вусаті обличчя, відслонені, волосом покриті груди й гераклеві форми тіла. Страшна це для багатьох козацька голота. Що й казати про бісурмен; але в руках цих обірванців лягла доля найбільших козачих достойників. Коли чернь закричить на раді, то ніби листок з дерева, за подувом

вітру, летить зі шиї голова кошового, хоча тремтів перед ним і Крим і Царгород. Нелегко догодити степовій голоті.

Коли на Запоріжжі тихо й старшина чаркою забавляється, а святий Михайло не виглядає своїм ясним обличчям зпоза своєї заслони — половина коша виходить у степ на роздобуток: ловлять рибу, тровлять дичину, комонником ходять у близькі татарські степи й хапають коні та худобу; інші в Черкасах ведуть вільну торгівлю, а то й до Києва доходять; ще інші гуляють на хуторах, женихаються з козачками, молодечаться з шляхтою вельможною. От як звичайно буває на степу, коли не знаєш: що робити з головою, коли її не виставиш на ворожі стріли...

Притих гамір довкола багаття; увага степовиків повернулася на гостя, що натрапивши на степовий курінь, дороги до Січі питає.

Голота, нерадо якимось поглядає на гостя: кінць у нього добрий, гостра шабля й списа; але якимось з панська одягнений: кунтуш з вільотами, шлик не з простої матерії й усе, якимось не по козацьки...

Гість запитав у друге:

— Куди дорога на Січ?

— На Січ? — пробубнів велитенський козак, мабуть старший поміж степовиками. — Гм!... Дорога на Січ з вітром і травою степовою, а як коли, то й зорі ведуть до коша. А що вам треба на Січі?

— Це вже моє діло — відповів гість. — А за добру дорогу, вартоб вам спину пошмагати... Та жаль, з волоцюгами, моя шабля не звикла знайомитися!

Старший нахмарив брови.

— Вельможному панові — сказав — не лицює завдаватися з голотою, а в нас ці справи зівсім інакше стоять! Хлопці! — кивнув на своїх — а ну погляньте, яка там спина у вельможних!

Ще козак не оглянувся, а тут вже зсадила його

голота з коня й узяла в залізні руки, мов у кліщі. — Погано !

— Тепер би не завадило випити чарку, бо то скобоче — сказав старший. — Здоров, пане вельможний !

— Я не вельможний — відповів гість, якого обскочила голота. — Якби мені тепер волі, то яб вам, розбійники, показав, як воювати зрадою...

— Не вельможний — бурмотів старший, держучи чарку в жилавій долоні. — А хтож ти, коли воля...

— Козак, — відповів гість.

— Гм ! Хиба панський ?

— А панський.

— Тим ти й дурень, що козацьких не знаєш зви-
чайв. Пустіть його до біса !

Блиснула шабля в освободженій руці.

— А тепер, хочби цілою ватагою ! Зміряйтесь з ко-
заком, кому голова заважає !

Заграва блиснула на хороброму обличчі гостя, а іскри багаття були нічим при іскрах, що сипались з його очий.

Старший, видимо задоволений, дивився на козака.

— Бравий на око ! Ану Бурлаче, попробуйсь з тим
зайдиголовою !

Величезний парубіка висунувся з шаблею-різаком; зложились при світлі лучива: пустив Бурлак з гори, попробував здолу, в хрест, шабля брязнула й степовик роззявив рота з подиву — був без шаблі.

Пороззявлювала роти решта голоти... Старший під-
нявся з землі.

— На Запоріжжа — сказав — тобі дорога молодче
з нами, завтра досвіта. Миром з козаками ! Хліб-сіль
для тебе в куріню. Багато вас там таких на панських
покоях, то можеб і не гидь мені до них на службу...
А як хрестили ?

— Гнатом, — відповів козак.

— Гнат-хват! От тобі моя рука й козаче побратимство. Витай друже!

Решта степовиків обступила Гната, дружачися з молодцем.

Козак дивився на них з недовірям.

— А щож ви за одні? — запитав по хвилині.

— Бурлаки, степова голота козаче! Січові гості на степу. Чи не до сподоби? — запитав старший, сильно потрясаючи рукою гостя.

— Вільні, божі птиці, а не чийсь там слуги — говорив далі. — І тобі, друже, таким остатися. Геть те панське лахміття! — Шматочок контуша остався в руці старшого й на очах Гната згорів, кинутий у багаття. — Козака у степу, от як нас, молодче, роса вмиває, а сонце сушить. Панська краса, не для січового брацтва. Хай тебе степовий вітер завудить, а сам чорт не вгризе козака! Випий чарку за брацтво!

Гнат був слухняний; а хоч зразу не всмак йому були слова старшого, по чарці й другій якось не здавалися такими дивними.

— Ваша правда! — каже. — Панська служба, собача служба, раз можна бути без неї вільним, мов душі в степу! Маю тут старостинські листи — в огонь з ним! Тай у тому одязі нема мені чим гордувати. От я вам такий, як і ви дрантигуз! — додав, рвучи контуш. — А тепер, коби скорше світало!

Старший вхопив козака в обійми.

— Гнате! Чортова дитино! — крикнув розчулений. — Бог тебе створив на козака! Нема в нас дьогтю, аби тебе помазати. Молодці, справте йому степові хрестини.

Ще Гнат не подумав думки до краю, а вже вхопили його степовики, а з їхніх рук вийшла наче не та людина: з контуша осталися тільки трияпки, в буйній чуприні сміття й пісок, обличча осмалене, груди нагі — відбув степові хрестини!

Але в хвилині, коли голота взяла поміж себе козака, надіхав до багаття другий козак, й бачучи, що ціла ватага термосить одного, довго не думаючи, кинувся поміж голоту.

— Розбишаки! — крикнув. — Усі на одного! Гетьте, бо вас усіх на мак зітру!

— А то що? — зверещали степовики. — Хто це гукає по степу? — І кинулися на нового гостя.

Гнат пізнав у гостю Дмитра.

Кров закипіла в козацькому серцю. Вхопив шаблю й кинувся поміж голоту.

— Знову тебе чорт надносить! — крикнув на гостя. — Злази враже, а ви гетьте на боки! Тепер тебе вже й дідько не спасе!

Голос того, що так викрикував, здався козакові знайомим; але темінь ночі й переміна, яка трапилася з Гнатом, не дали йому пізнати супірника. Але послухний визовові, зіскочив з коня й добув шаблі.

— Дам я тобі степ і дівчину! — кричав Гнат, розігрітий кількома чарками горівки. — Покушаєш сирій землі, заки доїдеш до Гандзі.

— А, це ти! — щойно тепер пізнав Дмитро Гната. — Знову тебе чорт наслав? Пропадь! — і замахнувся шаблею.

Гнат відбив тяжкий удар й відмахнув зліва — шабля попала на шаблю, рясно посипалися іскри й освітили борців. Противники з розмаху наступали на себе. Густі удари шабель розізлилися. Так і видно було, що хто з них промахнеться, той ляже трупом.

Степовики підхопили лучива й присвічували борцям.

Давно вже таких двох не мірялося з собою! Нема музики, милішої козакому серцю, ніяка в світі бандура не розпалить душе козачої крові, як музика шабель. Кровю набігають очі глядачів, з грудий поневолі добуваються оклики.

— Краще! так! ще раз, а чортова дитина! — кли-

чуть степовики, упоєні боротьбою. Мигаюче світло лучива паде на обличчя борців.

Рясний піт покрив чола змагунів, попріли й глядачі, удари слабнуть, мякнуть шаблі в руках, чимраз рідше блискають шаблі, аж опускаються, стомлені, додолу.

— Оба молодці! — крикнула голота, хапаючи знеможених противників на руки. Поздоров Боже лицарів, що їх нам чорт на потіху надніс! Подайте собі руки на побратимство!

Дмитро і Гнат відступили один від другого.

— Скорше степ скальними горами покрийється, аніж поміж нами дійде до побратимства! — закликав Дмитро.

— З ворогом тільки бій на смерть або життя! — наче відгомін сказав Гнат, люто глянувши на противника.

Степовики замовкли...

— Важне слово — обізвався старший. — Не наше діло годити те, що дружити не може. Йди своїм шляхом, молодче — додав, повертаючися до Дмитра — поміж нами немає для тебе місця.

— Першеб ви мене запитали — гордо обізвався Дмитро — чи мені цікаво оставати з вами... Не по серцю мені бурлачка. Мій шлях на Запоріжжа.

— То ми там зустрінемося в добрий час. Степом дорога. Здоров!

— Неконче! Тут мені з вами краще, аніж нічку блукати чагарами. Вороний притомився, а тут, бачу, чарка, то: ворогам на безголова. — І вихилив мірку.

Голота дивиться на гостя й дивується.

— І вам дорога на Запоріжжа — говорив далі Дмитро, закурюючи люльку. — Не мое діло, з чим іде валка й пішовби з вами, якби не той тяжкий ворог, — показав на Гната — що його мені чорт вже вдруге в степу надносить. Ех, пожалій голови, бо кінця

тобі доїду! Ну, а їсти в вас нема чого? Ложка в мене є — і витягнув ложку зза холяви.

— Господар! — буркнув старший, нахмарюючи брови. — Вмієш господарити в чужій хаті, то певне всьому даш порядок. От тут нас мало не двацять, а кожен голоден. Нагодуєш — твоя слава й підеш з валкою; не нагодуєш, буде погано. Попробуй!

— По німецьки підходиш — пуття не доводиш — змірив його поглядом Дмитро. — Не з такими справлявся й для вас розуму стане. Є в калитці червінець — доволі, щоби нагодувати голоту. Ходім-те в коршму!

— Піти в коршму не завадить. Покушаємо твого хліба; але доставай його штукаю, а червінець у калитці, хай кращої години дожидає. Інакше поглянемо, в яку шкуру вшили твої кости.

— Не діждете собачі діти! Хочете штуки, піде штука. Тільки хай мені той гольтіпака поганим словом у дорогу не влазить, бо інакше, чорт вас побори з вашими душами!

— Гнат не перешкаджатиме твоїй штуці. Ходи, молодче, до коршми. Або штука, або наука!

— Здоров шинкарю і шинкарко! — прийшло в гості козацтво — сказав старший, входячи на чолі голоти, в коршму.

— Раді гостям? — запитав, моргнувши на гладку шинкарку.

Шинкар хитався над книжкою за шинквасом і тільки зпід лоба поглядав на гостей.

— Є в вас гроші, то виточу сивухи — сухо сказала Хайка.

— Бог заплатить, шинкарко. Ми тут з іншим прийшли.

Арендар відірвав очі від бублі й глянув на гостей:

— Є жовніри — сказав значуче.

— А хай здорові будуть; ми тут по добрій волі.

— Ну, бо вони скоро справу зроблять — докинув коршмар, повертаючи до книжки.

— Зачинай молодче! Вже тобі й казан принесли.

— Герсте! А що то буде з казаном? — неспокійно запитав шинкар, пристанувши біля жінки, що станула за шинквасом.

— Варитимем тріску — сказав Дмитро, ставлючи казан. — Ви хіба огню не пожалієте?

— Чого жалувати! Але що ви зробите з тріскою?

— Зваримо.

— Кіксте? Як це варять тріску?

— От побачите, хай тільки вода закипить.

Присутні пороззявляли роти. Дмитро справді кинув тріску в казан.

Старший покручував довгого вуса; шинкар і Хайвпалили очі в казан.

— Ну, то простий патик — сказав коршмар, дивлючись на тріску, що плавала в казані.

— Що воно з того буде? — цікавилася Хайка. — Я ще такого не бачила...

— Неодного і я ще в життю не бачив — сказав Дмитро — а прийшлося побувати за морем, надивився на таке, що при ньому ця тріска — ніщо.

— А що ви робитимете з тріскою? — запитався арендар знову.

— Зімо, та й вас почаствуємо, пане арендар, от уже й кипить.

— Я вже сама рада бачити таке диво — докинула Хайка й вдивлялася в тріску, що плавала собі по воді.

— От смаковина! Дайте тільки шинкарко з пів кварта соли, а я тут скажу три слова турецькі а чотири еспанські...

Дмитро почав щось шопотіти під носом й дивно вимахувати руками над казаном.

Приявні мовчки приглядалися церемонії. Хайка всипала в казан пів кварта соли.

— Тріска, сама по собі — говорив Дмитро — найзвичайніша страва в Іспанії! Але як ми у Франції цілий місяць харчувалися камінням, от було!

Козаки перехрестилися здива.

— Вусидус? Якто, простим камінням? — запитали орендарі!

— Ні! На те є німецький камінь.

От вам шматок. Твердий, а звариш, як медяник.

— Можеби ви й той камінь зварили!

— До того треба багато заходу.... А найбільше, то гречаних круп, отак з гарнець...

— Ну, я вам дам і два — вихопилася Хайка — найби тільки побачити зварену таку диковину, як німецький камінь. — І не оглянулися приявні, як два гарци круп були вже в казані.

Дмитро кинув камінь до середини й договорював далі.

— В Іспанії, так нам раз тяжко прийшлося, що де був тільки який корч, то ми все до чиста поїли! А раз, як нестало дерева...

— Слухайте, козаче! — перебила йому Хайка — а може та тріска вже зварилася?

— Тріска, то може вже, але німецький камінь хай щераз закипить. — Підложіть тільки під казан!... А тепер тільки мені десять китайських слів сказати й уже німецький камінь буде готовий.

І знову щось шопотів й обходив казан довкола.

Козаки дивилися мовчки, старший покручував довгого вуса, арендар і арендарка тремтіли з нетерплячки.
ПЛЯЧКИ.

— Вже готово — сказав Дмитро.

— Ану! — усі підійшли до казана.

Дмитро зачер варехою з казана й подаючи старшому, запитав:

— В смак ?

— Чортів ти син, козаче! — засміявся старший. — Зварив кашу, як годиться. Ото нам, старим дурням показав штуку !

— Герсте ? Яка штука ! А що з тріскою і каменем ?

— Тріску — сказав Дмитро — викинемо з казана, а камінь заховайте собі на добру памятку про нас. А ви, голото, беріться за ложки та давайте арендарям.

Щойно тепер зрозуміли козаки в чому діло.

— Ну й штука ! — І реготові не було ні кінця ні краю.

— Вусидус ? Розбій ! — закричав арендар. — Моя сіль, мої крупи, я не позволю !

— Хтось-би тебе питався ! — гукнула голота, обсідаючи казан довкола.

— Відро сивухи ! — закликав старший. — Справляйся шинкарко ! От тобі гроші.

Не було ради. Обманув гой жидів і показав штуку.

Требаж то було бачити козацьку радість, що такий парняга припитався до них у степу ! Всякий взивав Дмитра братом, обіймав його й цілував; тільки Гнат бокував. А коли сивуха дібралася до козачого чуба, а каша пропала з казана, якби її й не було — вилізла на верх козака натура: одна й друга бренькнула бандура, а голота в присюди ! Вигукує, а пятами стелі досягає. Арендар якось заспокоївся й булоби все гаразд, якби не те, що підхмелена голота пірвала Хайку поміж себе й далі з нею тропака вибивати ! А Хайка дарма, що жидівка, танцювати рада, наче вродилася козачкою, крутиться з козаками, аж коршма дрожить. Арендар верещить, а Хайка сміється з чоловіка й з Дмитром витанцьовує, аж любо. Спасибіг їй, нагодувала козацтво, а тепер кумпанії дотримує.

Козаки пили-пили сивуху, аж гідь. Бандуристам струни, а танцюристам закаблуки обривалися. Рясний

пiт ллється з Хайки, а коршмар кричить за шинквасом й пейси рве на собі.

Докричався жидисько. Забагато було голоті жидівського крику.

Поки одні пили й гуляли, другі зняли з бантів волову шкіру й зашили в неї жидиська.

І було там сміху! Арендар з волової шкіри носа наставляв, а козацтво випило й зіло в коршмі все, що було, на гулялося до сита й заплатило, чим могло. Скоро ранок подалися на запоріжжя, залишаючи в коршмі Хайку й жида в воловій шкірі.

Оттак то бувало на степу. Проливало козацтво кров, як воду, а як прийшлося погуляти, ні гортанок, ні ніг не жаліло. Добре було колись на Україні!

III.

Ой Січ-Мати, ой Січ-Мати,
Чим тебе вітати?

Так співали колись козаки про свою оселю. А ну, ходім і ми в Січ!

На степу свободи, за ними дніпрові води, а тут Січ козацька.

Попереду тягнуться крами — цілий базар, а цілий жидівський!

Знала душа козацька, що жид її на погибіль веде, а чейже без жида й козак не порадить. Чортове насіння! Так уже вміє вкрутитися, таке вже підлесливе, а як пявка присється до чоловіка, кров не сердечну, а ти не знаєш, як від неї визволитися.

Торгують жида з козацтвом. Що то ріжного майна перейшло до їх рук нечистих, за ніщо, часом за квартиру сивухи... Козак не цінив золота, майно було для нього нічим. Вернув з виправи — нуж гуляти! Віддав срібло-золото, віддав добути на бісурманах клей-

ноти, самоцвітами саджені сідла й чапрази, здійняв з себе адамашковий контуш і злотолитий пояс, остався тільки з шаблею, а пробудився в шаравах та просмолений сорочці. Все прогуляв, все жидам віддав.

Жадібне золота племя! І знає, що за будь-що чорти візьмуть його погану душу, знає, що для козаків змести його з лиця землі — то раз плюнути, а пхається під сам Кіш, й за червінця горло наставляє. Сказано — поганий народ.

Деревляні крамики, нужденні, з медом, сивухою, яблочниками, а в бочках стоять кислі огірки.

Неодин козак дасть пригорщу червінців за кухоль огіркової юшки. Хто перебрав мірку в горлі, той не має її в руці: вийме пригорщу й кине жидові в лице. Золото — жидівська лакомина, а козакам, аби воля, та походи на бісурманів. Там усе знайдеться пожива для козацтва.

Громадами розсипалося козацтво поміж крами. Одні люльки курять, другі пють; той оповідає, а тамтой голосно викрикує; інший лежить серед дороги й смачно хропе сердега, а ще інші взяли жиди поміж себе: ложками бють по казанах, ніби грають, а з жиди піймуться — танцює, бо мусить, бо інакше чорти його візьмуть, разом з золотом, що його від козаків вимантив.

В добрий час ми трапили. От, з далека надзідять козаки, зі співами, з музикою, з танцем. А який танець! Поза Січею вже не знають такого!

Сьогодні в останнє гуляє Семен Чопорій.

Багато далося про нього розказати. Таких, як він, було тільки двох на Запоріжжю: Сенько Комаха і Артим Гриня. Молодці на всю Україну й ще далі. До танцю, то з них кожен, якби мав чорта в ногах! А яка де була молодиця на хуторах, то не минула трьох гольтіпаків. А горівку відрами пили! Але й у походах їм чорт не дорівняв. Де бувало найтрудніше,

чи вдертися на мури, чи льохом пройти, чорти їх там завсігди винесли й не було ворогам помилювання. А так усі три любилися, як рідні браття; усі три були побратимами.

Жити без себе не могли! А всежтаки прийшло їм на погибіль.

Якось підчас біганини за татариним по степу, заніс чорт козаків до коршми на розстайній дорозі. А шинкарка там була — чорт не шинкарка! Чорні очі, мов терен, а коси по саму землю. І привелаж вона лихо на козаків!

Тяжкий гріх, а бенкетували в неї три дні й три ночі; випили чарок не рахуючи, тай попилися, вперше в життю. Загубила їх чарівниця, хоч правда, не відпросилася від гостини козаків, що от, може по п'яному вбили її чоловіка.

Пробудився Семен — ой лихо! Поганців повна коршма, а коршмарка їм провід дає й кричить з розпаленими очима:

— Загубили мене молоду, хайже самі пропадають!

Гукнув Семен на побратимів — сплять; звечора залились медом, а тепер їх тепла кров залила. Семен зойкнув й упав без пам'яті....

Згодом оповіли йому козаки, що сталося в коршмі: наскочили на татар саме тоді, коли Семен упав зомлілий, тай потовкли їх, як годиться. Та диво з гою чорноокою шинкаркою! Крикнула: «Загубили мене молоду, забрали мені все моє щастя!» — й вхопила головою з печі й кинула під стріху. Вітер був великий, коршма спалахнула, мов віхоть соломи — ледви з душею вирвалися козаки. А шинкарка з трупами осталася.

Пізнав Семен, що тяжкий гріх узяв на свою душу, що горівка загубила його побратимів, загубила людські душі і заприсяг, що два роки не візьме її до уст за гріхи, чотири роки за гріхи побратимів,

один рік на будуче пити за життя шинкаря й шинкарки, а по сімох роках упеться на смерть, щобн його, як і його побратимів загубила сивуха.

І дотримав слова. Сім літ, мов одна година, не взяв до уст ні каплі. Відпокутував побратимів, а тепер остання кара.

За сім років, назбирав козак чимало золота, буде защо тепер справити козацькі похорони.

Горював сіромаха сім літ, як сім довгих віків по втраті своїх побратимів, тепер пора з ними зійтися, де скажуть.

Поклонився Семен старшині й козацтву, багато-багато золота дав Богородиці, що стереже козаків у кошовій церкві; що було зі зброї чи лаштунків роздав товаришам; коня-сокола призначив найсміливішому з січових їздців, а чия воля, запросив на свій похорон.

В саетах, одягнений мов воєвода, станув перед бочкою сивухи. Біля нього двох чурів, несуть мішки з золотом. Що було музик у Січі, всі стоять поблизу; тут, що найкращі танцюристи, а там уже решта козацтва.

Перехрестився Семен тричі, налив кварту сивухи й випив. Заграли музики, хто живий, кинувся до бочки й почався похоронний хорівід.

Музики грають веселої, барила точуть за походом. Семен пе й других запрошує; пригорщами сипле золото на оба боки й з іншими вигукує, а далі пустився в танок. За ним, що живе пішло в присюди! Перед смертю не вадить зажити весілля; а хто на Січі заборонить козакові, коли йому забажалося вмірати?

В хвилині, коли Семен входив з музикою й танцями на базар, з противного боку надіхали степовики, а з ними Гнат і Дмитро.

Чотири дні й чотири ночі гуляв Семен, а вмерти не міг з перемогою. Від коша до базару, мало не що

крок лежав хтось полуживий з похмілля, а старий козак ще тримався на ногах. Правда, двох його руками підтримує, людей вже Семен не пізнає, але ще чарку наставляє й до губ несе. Врешті впав.

Не по нутру було новоприбувшим. Якось їм то не влад, щоби людина такою смертю гинула; та не їм радити, хто сам собі ради не найшов.

Лежить Семен у саєтах, наче до шлюбу; обличча поблідло й посумніло, око час до часу отвориться й гляне зпід повіки, з грудий вирветься зітхання... догоряє.

Грובהа запанувала тиша, важка тиша — душа козацька переставлюється.

— Сконав! — сказав один з тверезих козаків. — Закінчив своє. Вічная йому память.

Смутком повіяло довкола.

Підняли небіщика, поклали на мари. А домагався того покійник, щоби на більшу кару за гріх і згубу побратимів, не хоронили його трупа в землі, але щоби кинули його у воду, риbam на страву.

Не погодилися на таке козаки.

— Гріх — кричали — аби свята земля не покрила такого козака, як Семен! Доволі з него покути, годі карати по смерті!

Але воля вмираючого, свята. Старші вияснили козацтву, що гріх її не сповнити, а переконали всіх, питаючи: хто візьме те на душу, коли похоронений козак опирем блукатиме по світу, поки вини не відпокутує?

— Правда, правда! — крикнули переконані. — Пошануймо волю небіщика.

В святочному поході подалися козаки над беріг Дніпра. Тричі крикнули «Вічная память», кожен перехрестив трупа й опустили його в воду. Вир пірвав небіщика й загуло по козаку Семені.

Похоронний хорівід мовчки відійшов від берега

Понад Дніпром залишилися молоді пришельці; обидва задумані, та старший степовик, що дивився на обох збоку.

— Щож, по серцю вам козацький звичай? — запитав по хвилині.

— Дивно! — відповіли молоді.

— Такого дива надивитися тут доволі. Ходім-те в Кіш.

— — — — —
За базаром — Кіш. Сорок довгих курінів лягло на рівнині; по середині церква Богородиці, на валах залізнi гармати; але сторожі нема ніякої: в Січі всі свої, навіщо даром вартувати?

Перед одним з курінів стоїть гурт старших козаків й про щось розмовляє. Перед ними зупинився степовик з молодими товаришами.

— Поклін товариству й вам, пане отамане — сказав, злегка торкаючи шапку. — Зі степу, в добрий час, до Коша. Я тут двох молодців приводжу. Чи зволите поспробувати?

Отаман глянув на пришельців.

— На око, нічого собі. Та не з леда, заліза кована шабля й не всякому місце в Коші, в кого є черево й губа.

— Є й рука дужа, внада до козацтва й щира охота. Правда, молодці?

— Сказано — відповіли молодці.

— Хрещений? — запитав один зі старшин.

— Обидва — відповів степовик. — А нам би тепер у куми до іншого хресту!

— Ану, бо й ждати нема чого. Побачимо їх молодецтво на очі. До Дніпра їх з поклоном!

— І в пору, перед заходом сонця. Ходім молодці, купатися!

Не багато тут доводиться говорити, бо нема про що. Бісові діти! Один за другим проплив пороги,

один і другий вийшов живим з небезпечної купелі.

Тепер інша проба, коли перша вдалася; є кінь по Семені — орел! Забрав його небіщик зпід султанського везира. Не тільки на Січі, а може й у цілому світі нема вже такого! Цілий — ніби найстрункіша панна; огонь так і сиплеться з ніздрів. Важний собі коник, а дістанеться, як заповів небіщик, найкращому з вершників.

— Ставайте, хлопці, до змагу! — сказав отаман до молодих козаків. — Побачимо, що потрафите в чистому полі!

А їм у це грай! Тільки один другого зпід лоба міряє, доскакуючи коней.

На широкому оболоні зо дві сотні вершників. В кожного на думці, не так Семенів кінь, як слава найкращого їздця в Січі.

В козацтві натура незпроста; кожен хоче бути першим, а тут, як не старайся, а першим може бути тільки один.

Важко буде молодим міряться з січовиками, але міряться треба!

Врешті надійшов і кошовий зі старшиною і писар з каламарем: судитимуть, хто кращий.

Визначено мету, розкинуто перешкоди, вибрано найтрудніший спосіб змагання. Січовий панотець поблагословив, рушили з копита.

Господи! Світ скінчиться, а другої такої їзди на світі не буде. В очах міниться, в голові крутиться, забуваєш про все. Дві сотні молодців — двіста вихрів і лискавок! Летять. Земля їм зпід ніг тікає, сонце ховається за хмару, перелякане. Жах!

Їздець наскакує на їздця, що десятий каліка, а й смерти пожив не один...

А кому то в голові? Цілий Кіш дивиться на тих, що гонять попереду. Небо й земля, сивий Дніпро й дике птацтво — все задивилося на їздців!

Щораз менше попереду, щораз більше пристає... Вже тільки десятиох. Ого! Упав один і другий, тільки вже п'ятиох гонить. І тих уже немає, лежать на степу. Двох добігає до мети, двох мов чорти втілені! Решта лежить покотом, або поприставала збоку.

Не так гуде хмара, коли зустрінеється з другою; не так скрегоче крига на Дніпрі, як гуде й скрегоче, огнем пече й кригою стинає в душі тих двох, що добігають до мети.

Гонять останками сил. Перед метою глянули на себе.

«Ти!» — виривається з грудей обох, а страшний крик, мов списа, бе в груди противника:

— Гинь! Пропадай!

Знову чорт звів разом, на лиху годину, Дмитра і Гната...

Не вбив один другого словом, як хотів — летять.

Гей, пішлиж бо по чортовому!

На самій меті попадали оба коні. Рівно на мірі. Двох козаків простяглося на землі.

Чорт узяв Семенового коня. На двоє його не розріжеш.

Піднялися козаки з землі; але коні не підіймаються, а жаль вірного друга — наче брата рідного!

Славно скінчили, але скінчили! Сумні-невеселі поставали козаки, над замученими кінями. В одного й другого сльоза закрутилася в оці.

Щойно голосні крики й стріли, вивели їх з задуми. Сам кошовий обняв обох молодців й поцілував від серця; а що-ж доперва другі? Ті вже їх мало не розірвали!

Велика честь, немала слава — але як обох погодити? Коня не розділиш, козаків до купи не зложиш.

А від чого-ж розум старшини й кошового!

Не для них Семенів кінь; але вже ніхто інший на нього не сяде. Нехай і сто літ стоїть на вівсі, поки

своєю смертю не згине — не буде належати до нікого.

Вибрали двом молодцям найкращі коні зі січової стаднини, дали кожному по турецькій янчарці та по парі сріблом набиваних пістолів. А там, питають обох:

— Чого ще хочете?

Перший відповів Гнат:

— Коли вже мене чорт звів з моїм тяжким ворогом, а ріки й моря розділити нас не можуть, нехай нас ділить курінь. Не йому їсти зі мною з одного казана й з одної чарки пити.

— А ти, молодче? — питає кошовий Дмитра.

— По його слові! — відповів запитаний — і пропадь ти і згинь, щоб я тебе, поганця на очі не бачив!

— Ваша воля! — обізвався кошовий, а коли ласка, то скажіть, якого чорта один на другого бісом дивитися?

— Таким двом тільки побратимство запити! — докинули інші.

— Гнате! Дмитре!

Але один і другий перечить головою.

— Вороги ми досмертні!

— Пожалій голови й не влазь мені в дорогу!

Завзятий народ! Що-ж порадиш? На милування нема силування. А шкода, їм би тільки задружити!

IV.

Козакують Дмитро і Гнат: їдять кашу, курять люльку й нудьгують, що жах бере! Їм би в чисте поле, на татарина, на турчина, щоб було простору доволі для душі козачої, а тут, мов лихий попутав! В замку було собаче життя, на панських послугах; пристав до Коша, думав — до раю попав, а тут довелось лежнем лежати й черево відгодовувати. А нікуди правди діти — отам серед степу веться струмочок

срібний, а в ньому Гандзя синьоока проглядається й на... термоламу жде.

— Гей, братя! Поможіть дістати тієї чортової матерії, щоби хоч раз у життю справжнього закушати раю! — кличе то один, то другий й тужливим оком дивиться в широкий степ. Термолама не дає спати козацьким душам. Сниться їм Чорне море, сняться золочені, султанські палати. Та ба! Сама термолама до Січі не прийде, а старшина з кошовим залежались, мов поснули, ніхто й не думає про похід.

Де там не думає! Тільки не всякому знати, над чим мозоляться голови старшинські. А тимчасом і султан не спав. Не всмак було йому сусідство січового брацтва!

«Болячкою — каже — засіли мені на порогах!» й післав до короля свою султанську грамоту:

«Царю лядської землі, Магометів слуго, коли не рад повиснути тут у мене на гаку, порозганяй на чотири вітри козацтво! Аби мені його духом не пахло на степу, бо з військом прийду, землю до тла знищу, а з тобою зроблю, як уже зробив не з одним!»

Так розіндичився крівняк Магомета.

А король що? Думає: яке мені діло морочити собі голову козаками? Хай самі про себе радять! — і прислав султанську грамоту на Січ.

Доперваж то було гамору! Пан писар ще грамоти не дочитав, а тут уся старшина скочила, як один муж, а кошовий, як не крикне:

— А ти сяка-така собако поганська! То ти з своєї буди смієш погрожувати козацтву?

Панове старшини й ви панове отамани! Покажемо тому загвождженому любові, що Січ може. Хоче він нас дусити в Коші, то ми йому раньше присмалимо боків у Царгороді! Згода?

— Згода! Згода! — крикнули отамани й старшина.

Пан писар замочив у каламарі велике перо й пише, під диктатом кошового:

«Погана собако, нехристе голомозий, дідчий сину султане турецький, Магомете! Дійшло до відома славної на цілий світ Січі Запоріжської, що ти собако нехрещена, зі своєї турецької буди осмілюєшся брехати на преславне козацтво, на отаманів, старшину й кошового та зазіхаєш на згубу славного на весь світ Коша, в якому тобі й цілій твоїй державі не бути навіть купою гною. Знай-же про те, чортів тобі триста й усім твоїм башам, що славне Запоріжжа не хоче навіть плюнути на тебе простоволосий чубе й на усе твоє військо плюгаве, що неварта торби січки й здохлої коняки, коли її зі шкіри обідруть. Ми, старшина, отамани й кошовий преславного війська запоріжського заповідаємо тобі бовване, що небаром прийдемо до твоєї буди в Стамбулі й таку тобі парню справимо, що всі чорти з пекла й твій пророк тобі не допоможуть. А як раз твою паршиву шкуру вигарбуємо, то всі язики твоїх підданих не вилижуть тебе за стільки літ, скільки волосся маєш у твоїй бороді, на яку, цілим кошем, чхаємо. Так говорить тобі, в імені славного Коша Запоріжського, старшина й кошовий, а підписує писар славного війська запоріжського Матвій Гирия»....

Слава-ж тобі Господи! Не пропаде марно козацтво. А то було вже, що хоч у воду скачи з досади. Тепер хіба покажемо, що вміють запоріжці.

Важко тобі прийдеться султаночку, бо на два шляхи пустилося козацтво. — Кошовий веде молодців по суші, а друга ватага січовиків чайками, до моря, пробивається. З двох боків заберуться до півмісяця!

Нарешті раз розділила доля двох досмертних ворогів, Гнат поплив чайкою, а Дмитро басує на коні, тут-же біля кошового, що любуючись, дивиться на молодця й покручує довгого вуса.

Тож-бо то молодецька та січова дружина! Хлопці один в одного, як мальовані, а з конем, то ніби зрісся. В козака і в коня його вороного — одна душа, одно бється серце, а як уже любляться, як розуміє один одного!

А там на синьому морі — чортові діти! Чайка, мов орішина стрибає по хвилях: то вгору здійметься, мало неба не досягне, то знов летить стрімголов у водяну безодню, хвилька й сліду з неї не остане. Де там! Вигулькнула наверх й мчиться стрілою, тільки шаблі та янчарки козацькі виблискують до сонця, а на отаманській чайці, розіпняв золоті крила на прапорі сріблом шитий архистратиг Михайло!

Пішлож козацтво Туреччиною! А який шмат землі загорнуло, затямлять вражі бісурмани й унукам перекажуть! Чайки нишком до берега підпливуть, зашиються в плавні й цить. А за яку хвилину, мов зіпід землі виростає козацтво.

— «Гура-га!» — крикне козацтво й струмки ворожої посоки поллються, запалають ворожі палати, затремтять замки та фортеці. Нараз — гульк на воду й пливуть собі далі водою, так ніби для жартів висіли на людний беріг....

Важко приходиться бісурменським собакам з хобриб козацтвом. Самі собі біду накликали, а тепер платять головами за обиду козацького лицарства.

І бісові-ж то діти — самі характерники! Де їх найменче ждуть, там вони вродяться, побють, знищать, спалять і знову, мов під землю провалюються. Шукайже вітру в полі! Аж чуєш, проплили шмат дороги — там знищили обоз, там вирізали залогу, там султанських скарбів допали. Тягнуть військо з усіх усюдів. Вже окружили січовиків, вже певні побіди, дякують Аллахові, що загнав їм козацтво в матню, а козацтво, замість просити помилювання в колі ворогів, паде на їхні спини й так їх періщить, що один з другим баша

ледви в Очакові чи Андріяполі пристане, на бігу, відсапнути.

Де лиш прийшло до діла з бісурменом, Гнат і Дмитро зараз розпитують: «А є тут термолама?» А туркам це в голові, коли козацтво їм чуби чеше, аж кривавий піт виступає, а голова, мов маківка, летить зі шиї, разом з турбаном. Нема чортової термолами. Чи не зашуткувала собі з них степова дівчина? Але правда, вона казала, що термоламуносять тільки султанські царівни... Скоріш до султана!

Стало по їх думці. Кошовий з військом пересівся на чайки й поплив до Царгороду. Знову звів чорт Гната з Дмитром в одній чайці!

Душно козакам. Як-же такий тяжкий ворог поруч, а тут відомо, що пливе по термоламу, й скоро її тільки дістане, зараз чмихне у степ до красуні, дівочого меду покушати...

— Не діждеш! — думав один.

— Згинеш і голову зламиш! — відповідає йому, думками, другий. Мірить лихим оком один другого, мало не зідять себе очима. Але підчас походу всяка сварка заборонена: мовчати й слухати приказу, оце козака повинність, а за будьщо — камінь до шиї і в воду!

Султан прочитав козацьку грамоту. Мов хріном закрутило йому в носі. Козацька гостина — немила гостина. А що кошовий слова не зламає, то як Аллаг один, а Магомет його пророк... Де яке було військо, звелів йому султан виступати в поле й загородити козакам дорогу до Стамбулу.

Даремна праця! Сто тисяч їх пильнує султана в полі, а кошовий чайками підбирається до султанської столиці й погладжує довгі вуса — а це знак, що все йде по його мисли!

Неконче!

Скіндир-баша проворна штука! Пронюхав, що ко-

зацтво морем підпливе й вислав галеру назустріч. Ніч темна, хоч око виколи; турок з галери, не то чайки, а самого чорта не побачить і от, може зостраху, випалив з гармати. Бісова куля мала добрі очі. Саме потрапила поміж козацькі байдаки. Ані не оглянулись молодці, як довелося в морю скупатися. Пішов і Дмитро під воду.

Ріжно думав козак, але що риб буде годувати собою, не думав. А козацтво! А Гандзя! Як не метнеться вправо, вліво, в щось лобом ударив — дивиться: чайка, вскочив у ню, мов вюн. Відсапнув, наслухує: щось поруч хлюпоче — козак. Жаль душі християнської — бах, скочив нараз у воду. Вхопив потапаючого за чуб, доплив до чайки, сам виліз і потопільника висадив. Термосить ним, до пам'яті привертає. Місяць виплив зза хмари й освітив срібним промінням обличчя потопільника: Ах, згинь ти пропади! Не кого іншого, а клятого ворога, Гната вирятував Дмитро!

Ну й щастя! Сорок їх гулькнуло в воду, а той собі ворога витягнув з морської безодні!

Та й Гнатові не до шмиги! Якже то дякувати ворогові, що спас від загибелі?

— Хто тебе просив? — крикнув і зірвався на рівні ноги... а тут його хтось по спині веслом потяг. Дивиться, а то кошовий.

— Цить, цуценья, а то турків накличеш. Поодно! — залунав приказ й чайки розбрилися по морю. Тепер їм уже сам чорт нічого не вдіє!

Не було великого лиха: турецька куля вивернула чайку, молодці покушали солоної води, але всі живі та здорові, знову позлазилися до човна. Тепер принишкли, бо кошовий приказав спокій.

Сива голова, а розуму в ній за цілий Кіш, коли не більше! Міркує тепер: якби то втяти поганцям штуку, але на правду по козацьки!

— Га, є добрий спосіб, але чорт його знає, як

його зробити? Галера на гарматній стріл, можнаб її припекти боки, якби найшовся очайдух, що напхавби її табаки, в сам ніс.

— А якби це зробити? — несміливо запитав Гнат, що вже прийшов до себе й чув, як говорив кошовий, ніби сам до себе.

— Не твоїм розумом — відповів нерадо кошовий.

— А якби моїм?

— А підпливеш під галеру?

— Підпливу.

— Не бреши!

— Попробую, батьку. Покажеться.

— Побачимо. От тут шнур, зачепи його за ніс галери, так, щоби поганці не помітили й вертай з ним назад. Але чортові поганці тебе до галери не допустять. Дороги шмат, а треба плисти попід воду.

— Попробую! Хіба мені життя з тяжким ворогом на одній дошці? Краще вже самому по морю поплавати. Бувайте здорові!

Видивилися козаки, а по Гнаті тільки бульки та шнур сунеться — знак, що пливе козачисько.

— Чортова дитина! — обізвався кошовий. — Козак, коли докаже штуки. Шнур іде, козак!

З увагою слідкує кошовий за шнуром й дивиться в напрямі галери, наче міряє простір очима...

— Поминайте душу! — сказав по хвилині. — Шнур затих; чорт ухопив козака, а шкода.

Дмитро поневолі перехрестився. Гріх, а легче йому на серці стало, що позбувся ворога.

— Рухається, рухається! — крикнув в цюж хвилину кошовий. — Та хіба його сам чорт тягне, бо чогоб то козакові так довго під водою відпочивати. Або пало, або пропало. Тут його вже ніхто не відгадає. — І знову замовк.

Минуло кілька добрих хвиль: живий Гнат, чи неживий!

Дмитро цікаво виглянув з чайки.

— Хіба його чорт обереже, на моє безголова! Хайби-ж... Тьфу, через цього гольтіпаку гріх на душу беру! Во ім'я Отця і Сина...

— Амінь! — відповів йому голос з близька... Гнат, живий і здоров вскочив до чайки кошового.

Всі пороззявляли роти.

— Молодче! Рідний сину! — крикнув, на радощах, кошовий, — і чорт тебе не взяв? А де шнур?

— От вам другий кінець...

— А що це за кров у тебе на чолі?

— Дурниця! Здрімався бусурменський сторож. Я злякав його й він мене кінджалом драгнув. Але за поганцем забулькотіло!

Але кошовий не мав часу на розговори. До кінця шнура прив'язав якесь барило й пустив його на воду. Рівночасно крикнув на гребців: «Пильно!» Гребці вдарили в весла, тягнучи шнур з усієї сили. За кілька хвилин щось бахнуло біля самого носа турецької галери й в туж мить полум'я обняло цілий її перед.

Отто й була та «бісова табака», якою, при допомозі Гната, почастував кошовий ворога. В мить станула галера в полум'ю, турки потратили голови. Не знають — чи тушити огонь на кораблі, чи оборонятися перед козаками, що, на приказ кошового, з усіх боків окружили галеру на своїх чайках. Ще мить і козацтво вже на галері — січе й рубає без жалю. Одні ховаються в корабель, другі в воду, з переляку скачуть.

Скоро скінчили справу з галерою. Бавитися з нею було непорадно. Висікли поганців і кинулися грабити галеру, поки решта турків отямиться, що галера пропала.

Хто бере золото, хто зброю, хто дорогоцінні паволоки, а Дмитро, сердега, кинувся по магазинах і шукає... термолами.

— В чайки! — крикнув кошовий — огонь до порохів доходить!

Хто живий, не дав собі того двічі говорити. З порохом нема жартів! Опустіла враз галера, відбилися від неї козацькі чайки.

Один тільки Дмитро не вспів іще вийти з магазинів. Гнат бачить, що пропаде ворог на аминь. Алеж він йому винен життя. Кинувся Гнат шукати свого ворога. Допав його десь на темних сходах з оберемком різної матерії на плечах. Хто його знає, може в тому оберемку є й та клята термолема?

Висадив Гнат Дмитра на поміст, а з помосту трунув у запізнену чайку. Сам гулькнув у воду в хвилину, коли роздався страшний гук і галера, мов лушпайка стрілила собою під хмари. Летять у низ дошки і бальки з розбитої галери, але козацькі чайки далеко й їх уже ніщо не досягне.

Кошовий покручує вуса, радий, що йому вдалася штука, а хлопці питають один в другого, чи ще далеко до Царгороду?

Дехто співає:

Чорне море, синє море —
Козацьке море,
Чи на радість зачорніло,
Чи на наше горе...

Кошовий знає, що вже недалеко.

Рад темній ночі, укладає плян нападу й покручує вуса. До чайки кошового вскочило двох курінних: Таранець, коли знаєте і Швидкий, прийшли на пораду.

Рішили: в плавнях на березі заховати човни, просидіти доночі, а з першою зорею кинутися на турків ззаду та припекти їм боків.

Вісімдесятьох молодців берегтиме човнів, сотня вантажитиме здобич, а решта, під проводом кошового й двох отаманів, кинеться на Скутару.

В гробовій тиші підпливають чайки до берега.

Чайка отамана Таранця, вислана попереду, не змилить дороги. А там, мов зграя качок, впали козацькі чайки поміж плавні й сліду по них не остало. Вірне море! Не даром і козацьким зветься: завсігди стає козакам у пригоді.

Гнат і Дмитро весь час тремтіли, чи не прикаже їм старшина чайок пильнувати. Але Бог милував. Призначив кошовий, спасибіг йому, до тих, що перші мали наскочити на турків. От уже певно буде термолама.

Ну, й почався танець. З криком кинулося козацтво на сонне місто, ледви одна турецька гармата вспіла бахнути на сполох.

— Смерть поганцям! — крикнули козаки, наскочивши на палату Решида-баші.

— Живого мені башу в руки дістаньте! — кричить кошовий.

Але баша не з тих, щоби живим здатися козакам, яких знав не від нині. Поки міг, щербив шаблю на козацьких чубах, а тепер взявся до янчарок, що одну випалить, то другу подають йому слуги. Куля за кулею свище по палатних кімнатах й невідомо в кого ціляє — в своїх чи в козаків.

Не ждав Дмитро, щоби кошовий у друге повторив приказ про живого башу. Сам один пробіг уже десятки кімнат. З шаблею в одній, пістолею в другій руці, з острим ятаганом у зубах, шукає Решида.

Загледів світло. Трунув плечима двері й зацікавився від дива — попав у гарем. І булаб пропала козацька душа в гаремі, якби в пору не подумав Дмитро, що йому Решида треба й термолами для Гандзі.

Вибіг з гарему й побіг далі, підсінями та ганками, мов стріла з козацького лука.

А тимчасом з турками чимраз гірше. Мов залякані вівці збилися до купи й ледви-ледви відбиваються. Навіть Решид-баша вже не стріляє, а дивиться, кудиб

то тікати. Поміг козакам архистратиг Михайло, та січова Богородиця!

Біжить Дмитро по коридорах та ганках, що їм ні міри, ні кінця немає, баші шукає, але баші нема, а він відбився геть від своїх, навіть голосів їхніх не чує. Нараз, щось мов запалося йому під ногами й полетів козак стрімголов, наче в само пекло. Летів так добру хвилину, поки не впав на щось м'яжке. Попробував руками — солома. Бог милував, що кісток у тій западні не поламав. Наслухує, наче хтось дзвонить ланцюхами. Підвівся, темно. Холод довкола й вогкість. Повів руками по стінах, попав на якісь двері, залізом ковані, а в дверях ключ. Покрутив ключем, насилу отворив двері й зжахнувся: перед ним довжезний коридор, освічений скутим півничним світлом. Здовж попід стінами куняють не люди, а тіні людські на ланцюгах...

— Хто ви люди добрі? — крикнув Дмитро.

— Господи! — крикнули тіни й брязнули ланцюгами.

Дмитро не гаяв часу. Кинувся до нещасних бранців й розковував одного за другим. Були це козаки, давним давно в неволю взяті. Колись такі молодці й очайдухи, як Дмитро, сьогодні старці дебели, хіба до одної ліри та жебрачої торби придатні. Але думка про волю придала їм сили. Кинулися за Дмитром на омацки. Куди йдуть — ніхто не знає, ні Дмитро ні бранці. Раз вони без ланцюхів, озброєні в палиці й залізні, тюремні штаби, то десь таки дійдуть і може хоч вмірати доведеться на волі, в рідному краю.

Враз почули гомін кроків. Хтось біжить у їхній бік. Заперли віддих, Дмитро приляг до стіни — ждуть.

Якась постать зі смолоскипом у руці біжить підземним ходом — турок! За ним! На закруті смолоскип освітив обличча втікача...

— Баша! — пізнали свого ката бранці.

— Решид? — запитав, на радощах, Дмитро, що аж турок зупинився на бігу й хвилину наслухував. За ним! Дмитро вже за спиною баші. Вбити його? Не вільно! Кошовий казав його припровадити живого!

Біжить Решид, допадає до важких, залізних дверей й пропадає в іще глибшому підземеллю. Знають бранці, куди подався баша. Мороз пройшов по них — баша подався до порохівні, нераз у ній працювали бранці й пізнали вхід і двері до неї. Що буде, коли баша кине туди смолоскип й разом з ним і з палатою доведеться летіти попід хмари?

Баша зупинився при вході й наслухує. Почув щось і в тійже хвилині жбурнув смолоскипом в темне нутро порохівні. Але не вспів смолоскип долетіти до ціли. Перехопив його, на лету, один з розкованих бранців — Артим, а Дмитро, мов тигр, кинувся на Решида, що не счувся, як опинився в ланцюгах...

Присвітив Артим баші смолоскипом й запитав:

— А що? Пізнаєш нас, гостей твоїх непростених?

Затремтів Решид. Не добром йому запахло.

— Не ждав такого кінця баша трибуньчужний? — насміхався далі Артим. — Що-ж, на світі всяко буває. Ти нас не жалів, не пожаліємо й тебе, собако!

— Годі час гаяти! — перебив йому Дмитро. — Пора вертати до своїх, а то залишимося тут, разом з тим поганцем! — А звертаючись до баші й погрожуючи йому кіндалом, сказав: — Виводь нас, собако на світ. Виводь!

Баша понурився й пішов попереду, мов собака на ланцюху.

Тимчасом козачий загін добре вже втомився, гуляючи по турецькому місті. Що могли, то перерізали, решту повязали, чайки здобичею навантажили й веселяться. Один тільки кошовий невдоволений — нема Решида-баші!

— Деж то, в біса, той клятий баша? Нема його між трупами, нема й поміж бранцями! Характерник він, що в землю провалився? — лаявся один старшина.

— От Мороз козак не з тіста. Всю палату перетряс, а з баші ні сліду.

— А деж дівся Гнат? — запитав котрийсь з отаманів.

— Нічого, галері він табаки напхав у ніс, напруцювався доволі, а тепер, коби здоров, туркинь у гаремі розважає.

— Молодець! А де-ж той його «побратим» чи пак «ворог» Дмитро?

— Напевно дуба дав. Погнався за башею тай пропав. Забагато нас той баша коштує.

Втім козак Мороз перебив розмову старшин:

— Ну, й чи-ж варт я нюха табаки? Бувби голову дав, що Решид під землю провалився, а тут вам отой головус веде його, мов барана.

Всі глянули в бік дверей. На порозі стояв Дмитро з башею на ланцюху, а довкола нього винужділі постаті звільнених бранців.

— Свят, свят! — протер очі кошовий і кинувся пізнавати бранців. До Решида було йому тепер не спішно. До бранців кинулася й решта старшини. Пізнали, всіх пізнали, коли не з постави, не з обличча, то хоч з імени. Дякувати Богові й зате.

Щойно по хвилині пригадав собі кошовий Дмитра, що далі тримав башу, мов медведя на ланцюху.

— Дмитре, козаچه! Чимже-ж тобі заплатити за твое молодечтво? Не те, що цю собаку живого привів, а й стільки рідного брата з кайдан довічних визволив!

— Робив я, що звелено, а помагала Пречиста. — І Дмитро перехрестився. — От вам, пане кошовий, гостинець. — І передав Решида кошовому.

— — — — —
Не довго барилися козаки в Скутарі. Погуляли,

люльки до пожарів прикурили, до чайок навантажених всяким добром допали й гайда до дому.

Гнат сидить у чайці, а по голові туркині скачуть. От славні, хоч нехрещені, згадує свою гостину в гаремі Гнат. Жаль, що часу не було козацької душі розрадувати.

Дмитро теж сидить маркотний. Стільки муки, а термолами таки не найшов. Навіть не вспів подумати про ту клятву термоламу.

Тут і Гнат пригадав собі термоламу, аж за голову вхопився. Кляті туркині вибили йому з голови і Гандзю і термоламу.

Чайки вже в Лимані, а тут уже, як у Бога за пазухою. Нема чого налягати на весла. Висипало козацтво на беріг й пішло сухоходом.

А там на Січі знають уже з чим козацтво з походу вертає. Панотець у ризах, благословить товариство іконою Пречистої. А товариство, як один чоловік попадало навколішки й дякує Пречистій за перемогу й віддає в її опіку душі погібших. Вічная пам'ять небіжчикам, лицарям славетним, і многая літа живим та здоровим !

А як Служба в кошовій церкві закінчилася й почали паювати добич, прийшла черга на Дмитра та Гната.

Не хочуть вражі діти ні срібла ні золота, ні янчарок, ні сріблом кованих риштунків. Як один так другий якоїсь термолами просить.

Догадався кошовий, що це напевне якась дорога матерія, та вибрав найдорощу й розділивши шаблею на дві половини, кинув її козакам.

— От вам термолама. Пошійте собі запаски тай годі.

Сміється січове братство і з термолами і з козаків, що хоч які молодці повдавалися, а за шматок матерії, чогось душу наважились віддати.

Під вечір і Гнат і Дмитро, мов у воду впали. Пропали з Січи, наче їх тут і зроду не було...

V.

Не така то вже мала принада сповила степову красуню, коли це ми, помандрувавши по Запоріжжю й Туреччині, таки вертаємо в степ — дізнатися, що діється з нашою синьоокою Гандзею.

Чимало води проплило в Дністрі, нераз міняв степовий луг свою узористу шату, весна за зимою, кілька їх, промайнуло над світом, а красуня, як була, так і осталася однакова; на те вже вона вдалася, щоби чарувати людей своєю красою.

А кого причарувала Гандзя?

Чи одного! А вже найдуще Охримового Василя, з неблизького хутора, бо аж зпоза Росі. Зівсім втратив парень голову!

Оповім, як це притрапилося.

Минув може й рік без малого, коли то біля потоку зустріли Гандзю козаки, що ледви від них термоламою визволилася. Ще тепер сміх її збирає, на саму згадку. Цілий той рік прожила Гандзя в батьківській хаті, мов у Бога за пазухою, ані знає, що таке жура та горе. Весела, щебече, мов пташечка, радує батьківську старість й тільки час до часу набіжить хмарка на дівоче личко, зітхання вирветься з грудей... але це тільки часом. Обізветься пташка в гаю, поклониться Гандзі квітка й знову дівчина радісна та весела.

Гандзя вже не маленька. Вже не та, що була давніше. О, ні! Неодин парень говорив, що її любить, що любитиме до віку! Вона добре чула, як говорили, що Гандзя гарна. А ті козаки! Хіба то ніщо? Але яке їй діло до них? Не цікавить її ніхто на світі. Але часами, стає дівчині так нудно, так трудно, що аж плаче, але сама не знає чому...

А я знаю! Бо то вже прийшов свій час на дівчину. Таки прийшов.

Якось, чи не перед місяцем, коли Гандзя гуляла над улюбленим потоком, допитався до хати старого Клима, Гандзиного батька, молодий парубок Василь; за ділом якимсь забрив до хутора. Входить у світлицю — ну й зайшов, бодай чи не на лихо собі...

— Помагайбі!

— Дай Боже! Просимо до хати.

Розбалакався Василь зі старим Климом. Вже-б йому й до дому час, збирається. Враз почув звінкий, срібний голосок. Так йому якось дивно стало на душі...

Легка, ніби божа пташка, замаена польовими квітками, вбігла до світлиці дівчина — сонічко ясне! Й їдається старому на шию.

Бував-же Василь у світі, різні видав, а така красуня й у сні йому не приснилася! Побілів, мов рядно, то знов спаленів, мов мак. Серце забилося живіше, ноги затремтіли... Може бувби і впав, якби не стіна, а очий так і не відірве від дівчини. Зразу його причапувала!

Лишенько! — подумала Гандзя в душі: якраз такий сам парень нераз уже її снівся... І вже не сміється, очі опустила додолу, а на личко такий виступив румянець, що рожа в косах поблідла від нього!

От і пригода трапилася молодим! Аж старий Клим підсміхнувся під вусом, бачучи, як то зніяковіли молодята...

Й ні руш Василеві до путя прийти. Заговорив щось про плуг, а на цвітах закінчив. Гандзя, замість на стіл борщу подати, принесла сито від молока; поправилася й подає вишиваний рантук, а далі бачить, що не дасть собі ради, кинулася батькові на шию й сховала розпалену головку на батьківській груді. Але зпід ока таки глянула на гостя...

Старий цілує доню, усміхається до Василя, (а

батька його добре знає!) й питає: чи бачив у степу кращу квітку від Гандзі?

Дівчина ще душе паленіє, а парневі робиться так душно, що аж через вікно вихилив голову, щоб повітря набрати в груди.

Диво, тай годі.

Ледви-неледви скінчили обід, а то й Клим помагав наливати, бо Гандзі - небозі все щось плуталося. Що не візьме до рук, на що не гляне, звідусіль той русавий парубок дивиться на неї. Аж дивно!

По обіді старий задрімав на лаві, а молоді вийшли в садок.

Щойно там перед ними світ отворився! Небо ясніше, трава зеленіша, квітки, мов живі, а такі гарні, такі привабливі! Скінчилося на тому, що Василь забавив на хуторі до пізнього вечора, а вже як мав відходити, то ноги, наче до землі приросли. Попрощався, але додому таки не пішов. Всю ніч довкола Гандзиної хати проблукав. Тай Гандзі не спалося: всю ніч про Василя думала.

Можеб то й не говорити багато, як щиро покохалися молодята — сокіл сизий з голубкою. Тільки дивувався сам собі Василь, що так далеко виріс від Климового хутора й про Гандзю синьооку зачував, а так пізно довелося йому зустрітися з нею.

А Гандзя собі дивується, що нераз бачила в снах Василя, а щойно тепер побачила свого орла пишного на яві.

Припало серце до серця, душа до душі промовила, а про уста вже не питай! Завмірає серце щастям п'яне, світ крутиться, земля зпід ніг тікає. Гей, хто його не знає, того степового кохання, той не тямить, що таке щастя!

Скоро порозумілися молоді, тай старі не марудили.

— Покохалися діти.

— А покохали!

- То хай побіраються !
- З Богом, в час добрий.
- Василю !
- Гандзю !

Молоді припали батькам до ніг; всі на radoщах поплакались й стало на тому, що давним звичаєм, Василь сватів пришло, а сам іще з валкою до Київа піде.

А знати-б нам слід, що Василь чумакував. В козаки не пустив його старий Охрим, бо чотирьох синів дав на Запоріжжя й сам ходив з ними на Крим... Не пощастило. Головами поплатились козаки за сміливість. Власними очима дивився Охрим на смерть синів, що конали на залізному гаку. Сам, лицар хоробрий, глушив у дитині воєнне завзяття, чорними фарбами малював перед сином війну й життя на Січі, до плуга його та до тихої, хліборобської праці заправляючи. Доказав свого. Василь виріс на парубка, а про козакування й не подумав; цілим серцем покохав степ і лани, тиху хату на хуторі й життя повне праці й поту. А коли густо розсіяні могили наводили смуток на молоду душу, брав теорбан до рук і виспівував тужливі думи, яких йому не забракло ніколи.

Музикою й співом причаровував до себе людські серця, виглядом і поставою чарував дівчат, а як далеко й широко знали хутір Охрима, скрізь славили добрість і лагідність його сина Василя.

Час до часу посилав його батько з валкою до Київа й інших городів, аби світа побачив та не здичів у степу. Але Василеві було добре тільки в батьківському хуторі, де теорбаном та співом розвивав смуток та радував батьківське серце. А коли побачив Гандзю й покохав її усім своїм серцем, то так тяжко було йому, вперше в життю, послухати батьківської волі, й, хочби на коротко, розстатись з коханою...

Серце, серце ! Яке ти у всіх однакове !

— Василю ! говорила Гандзя крізь сльози. — Правда то, що ти мене покинеш? На довго...

Зітхнув Василь тяженько.

— Чого-б нам розлучатися, коли серце мое одної днини без тебе не може переждати...

— Зоре моя ясна ! — кличе парубок, пригортаючи милу до серця — не пораджу я на те нічого, коли така батьківська воля. Але я верну, скоро верну. Бог мені вкоротить дороги, а тоді вже не розстанемося ніколи.

— Ніколи ? — питає дівчина й дивиться йому в очі.

— Ніколи ! — відповідає Василь з запалом, а душа до душі промовляє, що їхнє кохання вічне.

Пішов Василь до Київа, мов на той світ. Залишив Гандзю чуть живу, бо нема життя для неї, без милого.

Віки проминули в чорній тузі; сліз висталоб на море, зітхань на степовий вихор. Віки цілі молодим сонце не світить, цвіти не радують, пташки не щебечуть... Аж прийшла довго ждана хвилина...

Небо отворилося над дівчиною, ангели з нього на землю зіступили, а поміж ними один найбільш світляний — Василь яснволосий !

Кинулася йому на шию, оплела рученятами. Чи є рай, чи є небо понад таке привітання ?

— Ти вже вернув, Василю ! Тепер ти вже мій, на віки мій !

— Твій, навіки твій !

Знаєте ви, що таке сватання на Україні ?

Старий Клим тямить про означений день. Одягнувся, як у свято, в світлиці чисто й прибрано, як у зеркалі. Стіл накритий білою скатертю, а на ньому хліб. Перед богами горять свічки посвячувані.

Гандзя щебече, мов пташка божя. Прибирає світ-

лицю, руки в неї тремтять від нетерплячки, час до часу гляне крізь вікно, чи ще не йдуть.

В старого Клима бистрі очі. Серце йому в грудях товчеться як колись, коли сам слав сватів. Пригорнув би до серця щасливу доню, але звичай велить зберегти батьківську строгість і повагу. Старий мовиться, як велить звичай, у таку важну хвилину.

Раз іще кинула Гандзя оком на подвіря й стала, мов укопана. Ледви-ледви змогла прошепотіти: «Тату!» — показуючи очима на подвіря, — а сама спаленіла, мов вишня.

Старому ще душе серце затовклося. Бо й є чого: сьогодні, його єдина дитина, його рай і розрада старости, вибирає собі досмертного товариша. Велика то хвилина!

— Йди, доню, до комори, — говорить батько, тричі хрестячись, — і не виходь скорше, аж покличуть.

Лячно булоб Гандзі в тій хвилині, бо ніколи ще не бачила батька таким суворим та поважним; але на подвірі побачила Василя... Чого-ж їй тепер лякатися?

Ледви примкнула двері від комори, як тричі постукали до дверей хати.

Як рибка в саку, затріпотіло серце Гандзі; виглядає крізь щілину, що то буде в світлиці.

Клим мовчить, не чує стукання.

Стук, стук, стук! — щераз.

Нема відповіді.

Втретє застукали свати. Щойно тоді обіззався старий:

— Коли добрі люди, то просимо до хати, — а сам кладе на собі хрест святий.

Входять свати. Двох їх, люди поважні; за ними Василь, іде, мов на заріз, ніби непевний свого щастя.

Увійшли, поклонилися богам і господі; а Клим питає:

— Що ви за одні, люди добрі?

Свати найперше віддають хліб, що його принесли з собою, а коли Клим поцілував святий хліб і попросив їх сідати, перший сват почав:

— Ми люди породи німецької, а йдемо з землі турецької. Полювали, нічого не вполювали, тай от того князя спіткали.

(Тут Василь піднявся й поклонився, бо це про нього мова).

Князя ми не минули, тай таке від нього слово вчули: «Був я на ловах у великих борах; випала на мене куниця, гарна дівиця. Їсти й пити б я не хотів, аби я тільки її зловив. Ви ловці-молодці, мені куницю доставайте, а собі, якої воля, нагороди вимагайте. Десять міст дам за неї, то ще дешево!»

Ми то почули, в бори шмигнули, куниці-дівиці довго шукали, тай сюди приблукали. Не пішла-ж вона в бір, а в ваш ясний двір. Дарма не ховайте, тай нам її, для князя, давайте. Скажіть — дасьте, чи хай іще підросте?

— Що-ж це за напасть така? — ніби гніваючись, відповідає Клим. — Доню, а ходино, скажи слово!

Вийшла Гандзя з комори, мов та рожа. Оченята опустила вниз, одна рука перебирає коси, а друга мне запаску. Станула біля печі й ніби колупає в печі.

— От біди наробили — говорить Клим до сватів — мене злякали, дитину засоромили, що далі то піч розвалить. Що-ж його робити? Аби-ж ви не гадали, що ми вам лиха бажали, то от що ми зробимо: хліб святий приймаємо, а вас тут пов'яжемо, поклін віддамо а далі то вже послухаємо. Гандзю! А винеси чим пов'язати ловців-молодців!

Гандзя мовчить, бо так звичай велить.

— От тобі на! — каже Клим — може й не маєш чим ловців пов'язати? Таких літ дожила, а нічого не

робила. Пошукай-но в коморі, похвалися перед людьми заморськими.

Виходить Гандзя до комори, виносить рушники узористі, що їх сама вишивала.

Повязала ними сватів, а хустиною червоною Василя, а там уже пішло все по стародавньому звичаю...

Висів Гнат з лодки, вискочив і Дмитро з човна. Один тут, другий там, ніщо про себе не відаючи. Але одному й другому козакові одна думка не дає спокою: якого бісового батька кинув Січ, чого це розбивався за тим куском клятої термолами, та нащо йому дівчина здалася? Ледви закушав козацької вольниці, а тут, хіба клади голову під євангеліє. Справді, нащо козакові жінка? Але не в тому діло, а от, що буде, коли її забере клятий супірник? Не в дівчині козакові діло, а в тому, щоб другий над ним не насміхався! А в тім, де взялося поміж ними те ворогування? Усе через ту Гандзю! Гнат не забуде того, хто його півживого з води витяг, а Дмитро не забув, що якби не Гнат, то летівби був з галерою під небо. Лихо надало з тою степовою дівчиною! Без неї, то певне не булоб у світі вірніших побратимів, а ніж вони вдвох. Та хай робить, що хоче — думає один про другого. — Хай собі їде з термоламою до клятої дівчини, а мені пора заглянути до своїх. Там десь батько й мати тужать і побиваються за мною. Дівчат по світу, як маку, а отець-ненька одні тільки.

Так собі думали й так себе розважали Гнат та Дмитро, один далеко від другого, один про другого не відаючи. Спогадали сімю, обминули степовий хутір з Гандзею тай до рідні майнули. Але-ж така вже була їхня доля, що з різних боків їдучи, таки на річці Бозі зустрілися.

А вже як зустрілися, як зміряли себе очима, так і ожило давнє супірництво й обом у голову назад Гандзя вскочила. Й розіздилися на два шляхи з думкою — коби швидше до Гандзі, коби скорше піднести її ту кляту термоламу.

А тимчасом на степовому хуторі — весілля. Молода пара щойно вернула з церкви, дружки ще своїх пісень не доспівали. Посадили молодят за стіл.

Світ зідеш, а такої другої пари не найдеш!

Ніхто з весільних гостей не оглянувся, як перед хатою залунали копита й два коні ворожі, мов дві чорні хмари, зударилися лобами біля воріт.

— Що тут діється? — крикнув один і другий, а оба побіліли, мов рядна, дарма, що козаки, та ще й бувалі.

— Весілля! — відповів староста і вклонившись, як звичай велить, додав: Милости просимо не минайте.

— Весілля? — заревів Гнат — а я?

— А я? — крикнув Дмитро.

Пізнала Гандзя козаків і мов злякана голубка припала до Василя.

Глянув Дмитро на Гната, а Гнат на термоламу. Що було робити? Пропала дівчина, як пропав для них кінь Семенів. Були рівні молодечтвом та й ціле щастя, що дівчину взяв третій. А їм що? Січ мати, а Великий Луг батько!

— Дай руку Гнате!

— Давай Дмитре!

— На віки?

— На віки!

І поїхали й весілля не турбували.

ПОДОЛЯНКА.

БІБЛІОТЕКА

Др-а С. Федака

Буйно-гучно пливе Дністер поміж скелями, грається з гранітними зламами, наче у веселий танок запрошує й біжить сміючися, ген, далеко, аж у сине море.

Сотні зірок розсіялися по небі, мов діти моргають з небесної блакиті й купують свої ясні личка в Дністровому плесі, ваблючи з нього русалок на стрімкий беріг.

Чого-ж ти блідолиций місяченьку сховався за чорну хмару, що одна-одинокa залягла на погідному небі? Чому не глянеш веселим оком довкола, чому не придаш чару тій неземній красі Поділля? Чи може, знаючи, що буде, думаєш про сльози, що попливуть по цьому чарівному закутку?

Мовчить блідолиций і за чорну хмару ховається.

На замку, що високо, до хмар піднявся, та мов орел дивиться у степ широкий, гучно! Каштелян Славомирський, пан з панів, що то йому рівні далеко шукати, видає сьогодні свою дочку Ганну за хороброго сотника Спису, що хоч молодий, а вже славний, що й неодному сивоголовому заздро.

Але-ж бо то й гарна молода пара! Вона: білолиця, румяна, мов рожа в розквіті; коли гляне карим оком, то ген, аж до душі сягає й хочеш чи ні, мусиш тремтіти увесь, не можеш опертися чарові красуні, що на все Поділля вдалася, на потіху батькові, що рад би їй неба прихилити, а як треба, то й життя не пожалувати за улюблену доню.

А сотник, то-ж то козарлюга! Стан високий, в оці молодеча сила, що якого хочеш ворога злякає. З шаблею зрісся, з шаблею поріднився. От і тепер: пригортає, вже свою жінку, улюблену Ганну, а каре око

що хвилини паде на вірну шаблю, що аж проситься до його лицарського боку й дужої долоні.

Щасливий Богдан! — шепчуть поміж собою гості, ливлючися на дружину сотника, що вся потонула в очах коханого.

— Гарна пара! — говорять старші, пригадуючи свої молоді літа, що минули, мов сон; а були такі гарні... Й кожному станула в думках його Ганна, що то колись... Ех! І топлять марудну думку в кухлях столітнього меду.

Музики грають веселої. Молодь гуляє й залицяється до дівчат. Старші ведуть статочні розговори й чарок пильнують. Кожному весело, кожному радісно, а вже найвеселіше молодій парі. Чого-ж її більше бажати? Тай де ще у світі можна найти більше щастя, аніж те, якого вони досягли? Кохання — щастя й нема щастя без кохання.

— Здоровля молодой пари! — підняв чарку весільний староста.

— Сто літ! — Гукнули гості сотнею голосів й сотня повних кухлів у мить просохла.

— Хай живе ясновельможний каштелян! — І знову перлється вино, і знову мід пливе з налитих кухлів.

А музики грають. Голосно сурмлять сурми, ще голосніше гудуть барабани й кітли, гук рушниць і стогін гармат трясє замком до основ. Радість, вино, музика й кров скоріше пливе в жилах.

— За козачу долю, та за нашу волю! — гукнув сотник Списа з повної груди.

Затряслися замкові стіни від крику й не кухлями, а вже ведрами потекло вино й мід. І якже його не пити? Таж це за долю й золоту волю! А хіба є що дорожче на світі, як воля?

Де охота, там міри не питай. Куриться з шляхотських чуприн і з козацьких чубів; не статкують

ноги й земля крутиться. Все гуляє, все радується, чогож земля має стояти на місці?

І не один, де стояв, там і повалився сердега.

Гей! Що то за гомін, що за тупіт, що аж земля вгинається і стогне?

Дикий свист й ще більше дикий крик струсонував повітрям.

Замкова сторожа чує щось, мов крізь сон, але сьогодні весілля, й мід та вино не минули сторожі. Хміль куриться з голов. Ніхто не думає про небезпеку.

В тім, на дорозі до замку з'явився вершник. Добіг до мостових ретязів, приклав долоні до уст і з усеї сили крикнув: »Татари!«.

»Татари!« — повторили замкові вали. »Татари« зойкнули замкові стіни.

— Татари! Хто живий, за мною! — крикнув Списа й вірна шаблюка, мов гадина блиснула в козацькій долоні.

— Татари... — тихо зойкнула молода й омліла осунулася на долівку.

Але Списа не дивиться, що діється з жінкою. Є кому зайнятися омлілою. Тепер не час, не пора.

— За мною! — кричить Списа й вибігає на замкове подвір'я, а за ним гості, що протверезили від переляку.

Чималу силу притяг на Поділля брат татарського хана, хоробрий Магомет, що вже не одну ріку крові невірних пролив. А знає він, що для орди найдеться тут немала добич — нема то, як неждані гості на бучному весіллі.

На карому коні увихається скрізь хоробрий Магомет, де тільки татарська шабля наскочить на перешкоду. Його шабля завжди вирішує перемогу й орда,

з диким криком »Аллах!«, валить юрбою на замкові мури.

Не встояться нападєні перед нежданими, ворожим наскоком! Ані війська, ані зброї, а вже найгірше то переляк, що охопив похмелєні серця весільних гостей.

Паде замкова брама, юрба татарви вливається на замкове подвір'я.

— Все втраченє! — кричить хтось серед замішання, а на високій башті замаяла зелена хоругов пророка.

— Аллах! Аллах! — кричать оп'янені побїдою татари й чимраз душим перстєнем стискають замок.

В найгустїшій глотї, де ворожа сила нїнащо не придається, поруч каштеляна, станув, мов мур, сотник Списа. Його шабляка сїяла смерть за кожним своїм блиском, нї один стрїл сотника Списи не впав даремно. Але все надармо, ворогів бїльше а їхнї шаблї теж не дармують...

Звернувся до каштеляна:

— Тату! Обороняйте Ганну; я полечу стрїлою й, дасть Бїг, може визволю вас з нещастя.

— Йди — сказав старець спокїйно. — Хїба по мойому трупї вони досягнуть Ганну.

Сотник скочив на коня й мов вихор проскочив крізь юрбу татар, шаблею рївнаючи собі дорогу.

Сто стрїл свиснуло, неодна куля зїрвалася в погоню за очайдухом, але нїщо не спинило козака, що пропав у туманї.

На замку бенкетують татари. Дикї, побїдні, крики, раняють душі конаючих, що лягли під татарськими шабляками.

Кров пливе там, де перед хвилиною перлилося вино й шумів мід.

З одної тїльки башти лунають стрїли. Одна тїльки не піддалася поганцям.

Магомет кинувся до залїзних дверей башти.

— Геть двері! — й татарські бердиші заломотили. З брязком і стогоном упали двері на кам'яний поміст. Магомет побачив картину: над омлілою дочкою стояв сивоголовий пан замку, готовий змірятися з ворогом. Пістоль куриться по останньому вистрілі, що поклав трупом татарина, який ламав залізну крату в вікні. Нема вже набоїв, але грізна постава старця говорить вимовно, що тільки по його трупі переступить ворог до його дочки одиначки!

Першим до башти ввійшов Магомет. Перший побачив старця й омлілу красуню.

Чогож то сміливе серце в нього затремтіло, чому його обличчя обняло полум'я?

— Старче, кинь шаблю — говорить — клянуся, що волос з твоєї сивої голови не спаде!

— Геть відси, собако поганська! Не затроюй повітря твоїм огидним віддихом! — крикнув пан замку й підняв шаблю старечою рукою.

— Джавр! — зверещали татари. Розюшені обидою свого пана, кинулися на старця й заки Магомет вспів зупинити п'яну гнівом юрбу, вже труп Славомирського лежав біля ніг Ганни, мов заступаючи до неї дорогу ворогові.

Ганна очутилася. Доволі було одного погляду, щоб зрозуміти грозу свого положення. Не вагаючись, вхопила батьківську шаблюку й, мов левниця, кинулася на Магомета.

— »Гинь поганче!« — крикнула люто, але вістря шаблі відбилося від сталевого, татарського панцира.

Забракло Ганні сили для другого удару. Підняла руку й в туж хвилину омліла знову. Магомет вхопив її в обійми і з подивом вдивився в прекрасне, бліде, личко, одчаяної Подолянки.

В широкому степу, над Дніпром, розкинувся козачий табір.

Здадека пізнаємо вільних синів України. Гамір, вселі оклики, брязк чарок і шабель, гомін бандур й степової думи — все те злилося в гармонію козацької вольниці, що то мов степ широка, мов Дніпро пишна!

Тільки старий Тиміш сидить невеселий біля багаття, й бурмоче щось під вусом.

— Щож так задумався, пане брате? — запитав один з козаків. — Випий чарку, не завадить на смуток.

Тиміш випив чарку, але не повеселів.

— Ех, братця! — Тимоша вже чарка не гріє. Випив, ніби воду й ще дуще посоловів.

— Що йому горівка? От занудьгував старший козак без діла. Давно вже слухав музики татарських стріл та шабель.

— Правда, панове! Та не в тому діло. А так видиться мені, що ми тут барашкуємо в степу, а там десь наші села горять. Так ніби серце мені підказує.

— Та то й може бути правда, що татарський чамбул проминув нашу заставу — докинув хтось збоку.

Враз усі заметушилися. До табору надлетів на спіненому коні сотник Списа.

— Панове братця! Ви тут лежнями лежите, а татарин села пліндрує.

— Я не казав? — промовив Тиміш і скочив на рівні ноги.

З шатра вийшов отаман. Списа поклонився йому, й каже:

— Панове молодці й ти батьку отамане! Татарин поганець зрадою всовгнувся в наші села й містечка. Палить, грабить, ясир бере, замок мого тестя заняв, мою жінку... Поможіть ради Бога, хоч відомстити кривду, коли рятувати пізно!...

Розмова була коротка й нарада недовга. За годину не стало серед степу й місця по козацькому таборі. Козаки, мов буря, погналися на перестріч татарам. А попереду сотник Списа.

У Криму панує хан і його брат Магомет. Решта це слуги й невільники. Сонце й місяць: хан і його брат присвічують Тавриді, великі своєю славою, грізні своєю хоробрістю.

Чарівна палата Магомета, ще чарівніші терени в ньому, а мов сон кімнати гарему. Мрамор, золото і самоцвіти скрізь, а в повітрі запах рож і жасменів.

Невесело живеться пташкам у золотій клітці Магомета. З усього світа зібрав він цвіт дівочого племені. Але цвіт ние і вяне. Невільниці Магомета живуть у тузі, не згадують минулого й лякаються майбутнього.

Але в дівочому квітнику Магомета найкраща бранка це сумна подолянка, що її ханський брат привіз з останнього походу.

В найкращій з кімнат гарему Магомет і подолянка. Він кориться перед її красою, вона поглядом держить його здалека від себе.

Щож сталося з Магометом? Ніколи ще його воля не стрічала спротиву.

— Ганно! — говорить татарин пошепки — мені не сором, що я корюся перед твоєю красою й не думаю про те, щоби зломати тебе силою, як безборонну квітку. Я не соромлюся слухати твоїх приказів. Прикажуй, але хоч глянь на мене, як на друга. Я син дикого степу, дикий, як і він, алеж і в степу сяє сонце, в татарських грудях бється людське серце.

— Серце? Коли в тебе є серце, — відповіла Ганна — то верни мені волю.

— Волю? Ти вільна, ти пані могого серця! — сказав Магомет й пробував доторкнути краю її одягу.

— Дай мені волю, Магомете, відішли мене до мого чоловіка милого, а повірю, що й у татарських грудях бється людське серце.

— До чоловіка? Ні, ніколи! Вели мені пройти походом пів світа! Повязаних князів і королів кину

тобі до ніг. Все зроблю, але другому віддам хіба твого трупа.

Ганна піднялася й глянула на татарина з погордою.

— Ганно! Не думай, що проти тебе я посмівби вжити сили! Умру з одчаю, як пес сконаю біля твоїх ніг, але нікому в світі тебе не віддам. Нікому!

Ганна сховала обличчя в долоні й заридала.

— Не плач, Ганно! Не рани мого серця! Іди вже геть, до своїх покоїв! Я не всилі дивитися на твої сльози, йди!

Ганна вийшла, а Магомет ухопив голову в руки й заходив по кімнаті.

— Магомете, Магомете, що з тобою сталося? — говорив сам до себе й не находив відповіді.

Минає година за годиною. Промінь заходячого сонця глянув татаринові в очі, крізь затиснуті на чолі пальці й пробудив з задуми. Плеснув у руки. Старий євнух виріс перед ним, мов зпід землі.

— Що робить Ганна?

— Плаче.

Магомет махнув одчажно рукою. Євнух вийшов.

В кімнаті, що її оздоб не всилі описати людська мова, лежить на златолитій парчі нещасна Ганна. Затопила сумні очі в безкрай степ Криму; там за обрієм залишилося її щастя, її рай.

Вона не знає, але серцем чує, що хоч замок в руїнах, хоч батько ляг трупом в його обороні, то її щастя, її сокіл сизий живе й рветься до неї. Жіноче серце ніколи не обманює.

Сто невільниць жде на прикази прекрасної, сумної бранки. Схилила стомлену головку, заснула.

Їй щось таке ясне, таке соняшне сниться...

Сон, чи ява? То ти Богдане? Й кидається в обійми милого, в душу його радаб свою душу перелити.

— Любий мій, любий мій, Богдане! Я так тужила!

Але це минуло! Минуло! Ти знову біля мене! Мій ти соколе сизий!...

Нараз проснулася... Чомуж не заснула на віки?

Протирає перелякані очі:

— Він? Магомет? Тут! Боже! — закам'яніла з болю.

— Ні, це сон, страшний сон! То не я, то не він, то не Магомет!

Ні, це не сон! Це правда, страшна правда! Біля неї Магомет, ворог, прислонив рукою очі а другою її обіймає...

Ганна скочила. Божевільний погляд впилила в кінджал при боці Магомета. Вирвала його з люттю й заки Магомет вспів розкрити очі, втопила в ньому вістря, по рукоять.

— Ха, ха, ха! — засміялася й дивилася, як Магомет схопився на рівні ноги, плюнув кровю й упав на мраморну долівку.

До Магометового замку просмикається невеличкий гурток озброєних людей. Йдуть так тихо, наче не люди, а тіни. Станули.

— Коли зрадиш, — прошепотів той, що був на чолі громадки, до татарина — то знай, що скорше від мене полетиш на само дно пекла.

— Отамане! — прошепотів той, кому грозили. — Двацять літ я тут ждав на вас. Я не зраджу. Жадоба пімсти серце в мене вижерла. Колись я теж був... не питай ким. Тепер я поганець, чортові запродав душу. Але я пімщуся за мое горе, за мій гріх. Само пекло зжахнеться! Ходіть за мною. Тим підземним ходом дійдемо до середини палати. Не вспіє Магомет утечи з теплого ложа!

Сотник Списа, бо то він був на чолі громадки озброєних, затремтів на згадку про Магомета. Мовчки пішли всі за провідником.

За кілька хвилин цілий замок отікав татарською

кровю. Не дали поганцям і крикнути, козаки.

Тільки старий євнух Магомета впору прокинувся зі сну й кинувся ратувати пана. Але сам напнувся на шаблю сотника Списи.

— Ганно! — крикнув Списа й закам'янів, побачивши нещасну дружину з кінджалом у руці й блисками божевілля в очах.

— Цить! Не бачиш? Спить брат хана, а я сторожу його сну й сторожитиму до смерти... Бачиш, як йому приємно спиться?

— Ганно! — крикнув удруге сотник Списа.

— Ганно? Ні, я не Ганна; Ганна вмерла, я любовниця ханського брата Магомета. Вінже заснув у моїх обіймах... Чого ви так дивитеся на мене? Чого?

Не вспів Списа, прискочити, як кінджал блиснув у руці Ганни й потонув у її грудях...

Заграва пожежі високо піднялася над палатою ханського брата Магомета. Вертає козаچه брацтво до дому з добиччу немалою. Але не співає не гомонить.

На одній з козацьких маж, вертає до дому два групи — сотника й сотникової...

МОГИЛА ОТАМАНА.

Летить степом сизий орел і кряче; на могилі, український вітер сушить старі кістки, а під могилою сів сліпий кобзар і співає думу квітам та бур'янам степовим.

Гей, бо й нута це Боянова! Ніби царівна степів, пливе розділлям, бур'янів і трав степових, могил високих чіпаючись, а там летить уже в небо сине-блакитне.

Кряче орел у хмарах, квилить чайка над рудою, стогне земля, аж буйний табун степових коней непокоїться й стриже ухами на всі сторони.

Блиснули з поміж трав гострі списи, замаяли червоні

верхи козачих шапок. Козаки йдуть! Куди? Бог один знає і пан отаман. І не знати, чи їх пережене хмара, чи вони хмару. Де, де! Осталася хмара позаду й заплакала дощем, що придушив порох, знятий копитами козацьких коній.

Пан отаман попереду, їме, аж любо глянути. За ним дружина вірна. Час до часу шабля брязне, кінь заїржить, козак слово кине, що чорт ворогів не надносить, аби їх на капусту посічи. Летять. Повис орел у повітрі, дивиться на козаків і думає: вірлине плем'я, дарма, що крил не має!

Біля могили зупинив пан отаман коника карого. Почув гомін теорбану, вловив ухом думу сумовиту. Не послухати думи — гріх, багато в ній такого, без чого душа козацька, мов пуста.

— Панове молодці! Пристанемо тут на часок, кобзаря старого послухаємо!

— Пристанемо, батьку, не вадить послухати старого.

— Здоров, діду! — привитався пан отаман з кобзарем. — Заспівай нам; а до калитки влетить тобі щонебудь.

— Якийже ти скорий платити за пісню! — обізвався кобзар. — В мене нема пісень на продаж. Пісня, як сонце — усякому даром світить а зайде, то й дукарами не заманиш.

— Гнівливий старий! — завважив отаман. — А яж не зі злого серця. Коли даром готов співати, співай, бо може не один з нас в останнє думи послухає.

— Твоя правда отамане! — заспокоївся дід і почав строїти теорбан.

Перебіг пальцями по струнах, струни тихо згаморилися, а далі залунав спів, як степ широкий:

Гей, зазуля кує в гаю, аж далеко чуто

Загулявся пан отаман з дружиною бутно.

В білій хаті отамана весело і тихо,

І не знає пан отаман, що скоїлось лихо.
 Як широка Україна від краю до краю,
 Налетіли вражі турки, аж степи палають,
 Загулявся пан отаман з дружиною в хаті
 А тимчасом вражі турки яри трупом гатять.

Погладив сиву бороду кобзар й втишив струни
 рукою. Пан отаман засумував, дивиться на кобзаря
 і слухає далі:

Підіхали козаченьки під земляний шанець,
 Виходь, виходь, отамане з турками на танець!
 Покинь в хаті милу жінку і малу дитину,
 Попливемо вниз рікою, до турків в гостину.
 Сів на коня пан отаман, жінка з жалю мліє,
 «Не плач серце, я поверну, май в Бозі надію!»
 «Ой не кидай жінки дома, пане отамане,
 Хоч повернеш, ти живою мене не застанеш»...

— Діду! — крикнув отаман, та ти про мене цю
 пісню співаєш...

Не відповідає кобзар, тільки далі співає:

Повертає пан отаман із війни додому,
 Ніхто його не вітає, бо вийти нікому...
 Летить вихром до хутора, до жінки-небоги:
 «Що то братя за могила свіжа, край дороги?»

Отаман побілів, мов рядно; а кобзар доспівав трем-
 тючим голосом:

«Дожив-же ти, отамане, лихої години —
 Це могила твого сина й вірної дружини»...

— Годі! — крикнув отаман й зірвався з могили.
 — Хай тобі, діду, ворон решту сліпих очий виклює,
 за твою думу невеселу! На коні, хлопці Там моя дру-
 жина й син-одинак!

Мов зграя соколів, зірвалися козаки вслід за ота-
 маном. Й тільки трави степові захвилювали, кудою
 козаки прошуміли.

Сумно схилив кобзар сиву голову на груди. Сльоза
 покотилася по старечому обличчю.

— Гей доле лукава! — промовив сам до себе. — Зрадила мене ти! Хтож у сліпому кобзарі пізнає Швайку, козацького ватажка, якому вражий турок випалив очі, на царгородському базарі?

Зітхнув, перевісив теорбан через плечі й піпов бурянами.

І виворожив кобзар лиху долю отаманові.

Не застав отаман свого хутора, добрі люди показали йому свіжу могилу сина і дружини. Слово в слово, як співав вражий кобзар. Та не було в тій пісні кінця, не сказано було, що як припав отаман до свіжої могили, що вже не піднявся з неї.

І стоїть серед степу могила отамана. Загулявся в білій хаті й пізно вийшов ворогові назустріч. От і заплатив за свою ледачість. Не в бою згинув і без слави козацької його й поховали.

ЧОРТОВА ГОРА.

На скельному березі ріки Ущиці стоїть оборонний замок. Біля його ніг лягло село — лани й лани без краю, ліс і вінок могил, що без них і земля ця не земля, а пустка.

Замок цей належить до славного роду Корецьких. Не тим славних, що князі з діда-прадіда, що в них золоті засіки. А тим, що нема на них сльози людської, що кривда не сплямила славного роду. А як далеко тямкою сягти, то не на пухових ложах, але на побоєвищах гинули князі Корецькі, в боротьбі з ворогами батьківщини. До княжого скарбу плило золото, але в скарбі не залежувалося.

Душа-Богові, серце й голова Батьківщині, а майно для тих, що його потребують. От як бувало в славному роді Корецьких. А вже ніхто так не вславився

тими чеснотами роду, як князь Остафій, останній з тої лінії, що не сиділа на Корці волинському.

Великий мав мир поміж лицарством, князь Остафій. Друг-приятель Сагайдачного, з ним разом жив по воєнних обозах, з ним разом змагався з бісурманами. Ліву руку лишив на побоевищі, праву обезсилила куля до того, що ледви може хрест святий покласти на собі. Не двигне вже нею шаблі князь Остафій і тільки сумно дивиться на свою вірну подругу в стільки боях, у стільки потребах.

Сумне булоби життя князя, якби не шана, якої зазнавав від людей, не заслуги лицарські та не дочка-одиначка, що її йому Бог зберіг на розраду. Трьох синів віддав Батьківщині й тільки було в нього, що та дочка єдина.

А княгиня, то певно десь дочку в любистку купала а від місяця-молодика краси для неї позичила, бо далеко-далеко лунала слава про чарівну княжну Олену.

Ще була дитиною, а хто її тільки побачив, ставав і німів з подиву. Була мов ангел — не тільки личком своїм ясным але й серцем своїм промінним. Душа в неї, була, мов вода подільських потоків, мов небо безхмарне, в ніч ясними зорями засіяне, в день сонцем осяяне.

Велике то було щастя, що часи тоді були неспокійні й що тільки було з молоді, все по обозах та на побоевищах час травило. А то потратилиб голови молоді лицарі, до княжни Олени залицяючися.

А хоч як ворог тиснув, якою чорною хмарою повис на східньому обрію, всежтаки слава про красу Олени лунала далеко-далеко й до воєнних обозів доходила.

Знав про це молодий козакий сотник Прокіп Джурило, син побратима князя Остафія. Виріс Прокіп на княжому дворі й що днини дивився в обличча княжни Олени, мов у святу ікону.

І козак був з Прокопа! Як вус підкрутить, чорною бровою зведе, то яка лиш дівчина на нього не гляне, так і гине-пропадає за козаком. Не було веселішого в забаві, сміливішого в бою й розумнішого на раді.

Але не один тільки Прокіп молився, в душі, до Олени. Був ще хтось, хто нишком пас її очима й хмарився, як тільки княжна до кого іншого усміхнулася.

На захід від княжого замку, ще перед двадцяти роками зложив собі оселю німецький мандрівний лицар Ганс фон Роткірхен.

За якісь заслуги надав йому король добра на Поділля. Роткірхен збудував собі замок, окопав його валом і забезпечив залогою. Сам, рідко жив у замку, частіше літом як зимою, все на якихсь далеких мандрівках перебуваючи.

Ріжно там говорилося про нового сусіда Корецьких та про його сина-одинака. Чужинець, по чужинецьки одягався, говорив незрозумілою мовою, залогу мав чужинецьку, то й не диво, що місцевий народ не дуже то сердечно до нього ставився, а не обійшлося без того, що посуджували люди старого німця у взаєминах з... нечистим. Одні другим оповідали нишком, що в опівночі щось несамовите діється на замку. Гомонять там якісь зловісні крики, а в наріжній вежі горять там якісь таємні вогні.

»Чортовою горою« назвав нарід оселю графа Роткірхена й оминав його замок здалека, хрестячись.

Тай князеві не дуже то подобався сусід. Знайомства з ним не бажав, в гості до сусіда не ходив. А коли княгиня, перелякана таємними вогнями в наріжній башті замку Роткірхена й затрівожена вістями про звязки сусіда з нечистим, занедужала, князь велів засадити гору від заходу лісом, щоб не видно було Роткірхенового замку з його вікон.

З того часу заспокоїлася княгиня й рідко коли в домі Корецьких впало яке слово про сусіда, та про його непривітний замок.

Було це якось перед великою війною з поганцем. Шляхта викрикувала на соймиках, козацтво нудьгувало без діла, але Сагайдачний не рухався. А коли Сагайдачний мовчить, то й козацтву не пора походів за-тівати.

В замковому саду, над рвучкою річкою, щось шепче. Може береза з калиною розмовляє? Ні, це пан Джурило веде тихий розговор з одиначкою князя Остафія.

— Олено, зоре моя! — говорить козак — коли верну з походу, чи привітаєш мене словом сердечним?

Замість відповіді, дівчина схилила головку на ра-мя коханого й так солодко дивиться йому в очі... ска-залаби щось, але слова завмирають на устах.

Враз грянув стріл, а зпоза скелі висунулася якась страхітлива примара й зеленими очима вдивилася в за-кохану пару.

Дівчина крикнула перелякана й пригорнулася до козака, що поневолі сягнув рукою до шаблі.

— Вибачте, гарна сусідко — промовила примара, кланяючись — я вбив крегульця, що засівся на голубку; не терплю крегульців! А ви перелякалися... — додав і засміявся так злобно.

Сотник пірвався до примари:

— Хто ти, чортова потворо? — крикнув. Зелено-ока постать глянула на нього з погордою.

— До побачення, гарна сусідко! Ха, ха, ха! — й відгомін того сміху лопотів по деревах довго ще потім, як примара зникла.

— Що це таке? — крикнув козак. — В білий день чорти волочаються по світу!

— Вертаймо до замку! — сказала княжна, затрі-вожена.

— Вертаймо! Пора, вже сотня до походу вирядилася.

— Але ти вернеш, Прокопе? — тихо, ледви чути, промовила дівчина, йдучи.

— Верну, зоре моя, голубко моя сизокрила! — відповів козак.

За малу хвилину сотник поклонився всім, на вороному сидючи, ще раз глянув на дівчину, підняв шапку в гору й сотня рушила з копита.

Довго дивилися з замку вслід за козаками.

А княжна, то і в сні й на яві все бачила тільки молодого сотника Прокопа, що невідомо пощо забрав з собою в похід серце княжни.

Не їсться, не спиться княжні.

— Що тобі, голубко? — питає батько.

— Що тобі доню кохана? — питає стурбована мати.

— Нічого, батеньку. Так собі — ніби сама себе розважаючи, говорить княжна. Але ані її смутку заїти, ані її слізки спинити, що сама, навісна, тиснеться до ока.

Не трудно було князеві та княгині дізнатися, що скоїлося з їх дочкою-одиначкою.

— Цить дитино, — заспокоювала мати. — Не хоче Господь твоєї недолі. Він верне.

А коли князь Остафій остався в двох з дружиною, така поміж ними завелася розмова:

— Лишенько з нашою донею-одиначкою — говорила княгиня.

— Такий уже вік у неї, що без лиха не обходиться — казав князь. — Чогож то ви, пані-матко, не пильнували, щоб той сокіл не підкрався до нашої голубки?

— А хтож того сокола поспіл з голубкою в одній клітці ховав, як не ви, панотче? — ціби докоряючи, говорила княгиня.

— Вжеж то нікуди правди діти, що я. Але хіба

поганий з нього козак? От і тепер пише мені отаман, що тільки дивись як вирубається на полковника. Нездаром син могого друга-приятеля!

— То можеби... — й не договорила княгиня, дивлючися в сиві очі чоловіка.

— Та воноб то, для нашої голубки, й король не завадив, але... коли вже любить...

— Олено! — закликала княгиня. Що там уже було, коли старі покликали дочку на розмову, того й пером не списати. Хто зазнав щастя такого, сам здоров знає, а хто не зазнав, той не повірить.

Весело, коли сонце сяє, радісно, коли пташки співають, та нема більшої радості ні веселости, як два серця найдуться й ніхто їм на дорозі не стане й ніхто їхнього щастя не скаламутить.

Заграли труби, загомоніли барабани перед замковою брамою. Сторожа хрестом святим хреститься, бо поки життя, ще такого дива не бачила.

Ідуть райтари з галябардами, з кінськими гривами на шеломах, в тигрові шкури одягнені. На конях широкобоких, в мідь блескучу заковані, велити якісь, не люди. А поміж ними коляса, ціла з бронзи золоченої і скла, а в ній, що за нечиста сила? Мов сич якийсь надутий старець, весь в оксамітах та самоцвітах — біля нього, теж так пишно одягнений молодший. Так і видно, що це батько й син, оба руді, оба зеленоокі й оба, як ніч погані.

— Граф Ганс фон Роткірхен! Граф Фріц фон Роткірхен! — зверещали галябардники, наблизившись до замкових воріт.

Дивне диво! — Стільки літ ніхто тут графа не бачив, аж оце неждано-несподівано приїздить до княжого замку в гостину.

Нема то гірше, як непрошені гості!

Здивувався князь Остафій непомалу, але звелів просити гостей на покої.

Княгиня, почувши про гостину непривітного сусіда, замкнулася, з дочкою, в найдалших замкових кімнатах й молилася, лиха лякаючись, якого ждала по цій гостині.

Не довго гостювали сусіди.

За нецілу годину виходили з замку гнівні та люті. Іскри сипалися їм з очей разом з проклинами, яких ніхто не розумів.

Князь Остафій, чуть живий від обурення, сидить у кріслі й скаліченою рукою шарпає золотий пояс.

— Як він смів, як смів той латинський куховар, підняти падке око, на замок князів Корецьких?

Небаром усі в замку знали, що граф Роткірхен приїздив на замок в свати до княжни Олени, але відїхав з гарбузом.

Потім усе на замку заспокоїлося. Забули про не-прошених гостей, а від пана сотника Джурила наспів лист, що похід кінчиться щасливо, та що він нині-завтра з привітом до ніг княжни припаде.

Але лихо не спало. На сім вихрів сіло й буревієм на замок Корецьких гнало.

Ох і судний то день шалів на замку Роткірхенів, коли батько з сином до дому з гарбузом вернули. Гамір, крик, проклони! Старий граф пиниться, молодий збожеволів і з люті, собаки й коні стріляє, еслужбі понад голови кулями посвистує, все що жити раде, ховається перед оком розлюченого графа.

До пізної ночі тривала нарада на замку Роткірхенів. Не то боліло графа, що княжни для сина не добув, але те, що князь Остафій посмів насміхатися над його вірою та над його родовим деревом, мовляв нестаре воно тай непевне, а вже нікуди йому до родового дерева Корецьких. Щось про куховарство говорив князь і про фальшування монети...

Товк п'ястуком по столі старший граф, а коли ранок заглянув до замкових вікон, запала постанова пімсти на Корецьких.

На дворі золотилася осінь. Шелестіло пожовкле листя під ногами, раз-у-раз зривався холодний вітер.

Княжна Олена вбігла до саду. Квітки посхиляли потомлені головки, сонце продиралося насилу крізь мряку. Не стямилася княжна, коли спинилася задумана над річкою на місці, де востаннє розмовляла з Прокопом.

— Пробіг! — крикнула перелякана, побачивши жіночу постать, що вхопила її за руку.

— Не лякайся рибонько, не бійся, ясна панночко! — промовила старуха. — Дай ручку, хай поворожу, щастя-долі тобі накличу.

Охолола княжна з переляку; тремтить іде, але не перемогти їй дівочої цікавості. Простягла білу ручку ворожці.

— Судилося тобі щастя, панночко, вік довгий і панування...

— Щож далі? А він, чи верне?

— Верне, верне! Але крук чорний голубку задавить й сокіл сизий зі смутком відлетить. Не питай більше, не питай. Скоро вже скоро зайде сонічко твого щастя, недовго вже твого панування. — говорила старуха, наче чорний ворон, кричучи.

— Не вір старій відьмі, княжно! — обізвався чийсь голос зпоза скелі, а за хвилину, мов виріс з землі перед княжною, молодий граф Роткірхен.

— Плете відьма, мов на муках! Вам судилося щастя. Щастя у двох зі мною, княжно. Є в мене золоті міхи, а де золото, там і щастя... — говорив далі Роткірхен й вдивився зеленими очима в княжну.

Ворожка пропала, наче її й не було. А Роткірхен далі не вмовкає:

— Батько ваш пожалів вашої руки для мене. Але ви будете моєю, так, як я граф Роткірхен.

— Ніколи в світі! — крикнула перелякана дівчина й кинулася тікати до замку.

— Не втечеш від мене, не втечеш! — залунав голос графа вслід за княжною.

Ледви жива прибігла княжна Олена до замку. Цілий день пробула в горячці, батьки затрівожилися й не могли допитатися в дочки, що це їй приключилося.

Була ніч темна, коли, закована в бронзові панцирі, залога замку Роткірхенів, вдерлася до замку Корецьких. Хто ставив опір, наложив головою, хто не підняв руки на напасника, з переляку, той опинився в холоді замкових льохів.

— Здоров був, князю Корецький! — промовив старий граф Роткірхен, станувши перед князем Остафієм у замковій салі.

— Не всмак тобі була моя перша, сусідська гостина. Де моя невістка? Не дав ти її моєму синові по волі, заберемо її поневолі.

Не видержав старий князь наруги. Немічною рукою-калікою натиснув курок пістолі й старий граф Роткірхен, як довгий, прослався на мраморній долівці.

Не обійшлося й князеві Остафієві. Кинулися графські райтарі й чотирма списами прокололи нещасного князя.

В тій самій хвилині винесли графські жовніри омлілу княжну з замкових покоїв.

Що було робити? З трупом старого графа й омлілою княжною вийшли графські жовніри з замку Корецьких.

Минув місяць. Не місяць, а вік для нещасної Олени. Замкнена в найдужчій башті замку Роткірхенів, где-дожидає страшної хвилини, коли скінчиться

жалоба по смерті старого графа й молодий Роткірхен поведе її, мов бранку до вівтаря.

— Олено, чого плачеш? — насміхається Роткірхен. — Поки ти гарна, я готов одружитися з тобою. А як, від плачу споганієш, віддам тебе моїм райтарам.

— Діяволе! — плює йому в лице княжна.

— От такою тебе люблю — не бентежиться Роткірхен. — Не плач тільки, бо красу свою переплачеш. Ніхто тебе не вирятує, ніхто тобі не допоможе. Не я, а батько мій небіщик, заїхав ваш замок. Кара його вже не досягне. А коли вже раз нас пов'яжуть перед вівтарем, то й чорт нас не розв'яже. Хай тільки промине жалоба.

Граф уклонився й вийшов, замикаючи за собою залізні двері.

Стрілою летить пан сотник Джурило, а за ним козацтво вірне. На зустріч їм летить мов гайворон, страшна вістка про те, що скоїлося на замку князів Корецьких.

— За мною, хлопці! — крикнув одчайний сотник і блиснув очима та шаблею, мов срібною гадюкою.

А на замку Роткірхенів вибила остання година для нещасної Олени. Занепокоєний граф дістав якісь листи зза границі й звелів службі готуватися до виїзду. Ніколи їм уже сюди не вертати.

Мабудь сам Бог призабув на нещасну Олену.

Насилу привели її до замкової каплиці. Священик жде вже на високих ступінях вівтаря. Граф сміється й подає руку княжні. Прочитали слова подружньої присяги над омлілою. А коли грімкий оклик графської прислуги привів її до притомности, Олена, мов кітка скочила до замкового вікна й заки хто вспів отямитися, кинулася, стрімголов, на замкове подвіря.

В тій самій хвилині злопотіли стріли, а в замко-

вих воротах станув, мов страшний ангел помсти сотник Джурило. Трупамі заслав дорогу до замкової каплиці, але наткнувшись на трупа Олени, станув, мов укопаний. Дарма, що козак, дарма, що сотник, заплакав, мов дитина й шабля-гадюка випала йому з руки.

Нахилився над Оленою й тихо-тихо промовив:

— Олено! Чуєш, я вернувся. Глянь на мене, Олено! Але ніхто вже не розбудить Олени.

— — — — —

Мов свічка запалав замок графів Роткірхенів. До сьогодні стоять над Ушицею його румовища. Чортовою Горою зове народ горбок з руїнами над рікою й нема смільчака, що зваживбися прийти сюди в опівніч. Страшне щось тоді коїться в румовищах. Чутно крики, зойки й стогони, а під Івана таке полум'я огортає замчище, що дзвони в далеких церквах б'ють на тривогу...

СОПІЛКА.

(Уривок)

I.

Було це на Україні. Де? Вам нецікаво, тай мені байдуже. Доволі сказати, що була там наша земля свята, що то, як світ широкий, другої такої не найдеш; було небо, що його блакить так чарівно промовляє до наших серць і душ; було й те повітря рідне, що дає нам силу й міць, а без нього жити не можна; бо якжеж жити без свого, без рідного повітря? А коли вам ще й цього мало, то скажу, що було це гарне сільце над берегом іще кращої річки, яку люди якраз Россю назвали, то вже того імени, якби на святому хресті даного, відмінити не можна! Гей, бож і гарна ця річка, гарна! Як то вона увихається поміж

гранітними берегами, як плесом виблискує і примилується до зірок, що тільки в ній проглядаються й до неї тільки всміхаються. Славна наша річка Рось, багато їх таких на нашій Україні й тільки Дніпро-Славути для них і пан і батько.

Ото й було це якось вечером, а саме в неділю, коли все, що живе, відпочиває по праці, бо так Бог приказав і такий то вже обичай у нас з давен-давніх, що не тямиш від коли, а напевне так і було з самого початку.

Вечір був такий гарний, що пари йому хіба в пісні пошукати. Може ви кашу молошну за припічком їли, а мене біда носила по чужині, а чейже такого вечора, я ще ніде на світі не бачив. Бо то вже коли небо, то небо! Карбованця тобі за клаптик хмарки, якщо його на всьому небі найдеш, а в повітрі, то наче арфи небесні гомонять. Та чи-ж є таке слово, чи є така фарба, якоюб можна змалювати красу українського вечора?

Над самим берегом Росії, тутже над водою, стоїть статочне господарство. Це хата старого Федора, якого всі в селі поважають, панотець за стіл саджає, а жид, хочби і в шабас, ярмулку перед ним скине.

Будинки у Федора, як сказано, статочні. Хата на зруб, віконця чистенькі, стріха мов кожух, хліба достаток, а чотири плуги під шопою це знак, що й поля у Федора чималю. Не знає він про біду, хіба що зі слухів. Бо так то вже на світі буває: кому щастя а кому горе, одному й другому, мов з рукава сипле.

Перед хатою Федора, на призьбі, сидить кілька поважних господарів; перед ними стіл, чистою скатертю покритий, на ньому пляшка й закуска.

— До вас, куме Матвію — припивав Федір — аби від серця відстало.

— Дай Боже! — відповів кум і вихилив чарку.

— Не завадить випити, але й не допоможе.

— Та чого вам, Матвію? Чи один ваш Осип козакує? Заживає слави й розуму набірається, як другі. Побачите, що коли не отаманом, то хоч сотником верне.

— На Січі інший лад — обізвався третій. — Там не питають роду тай не дивляться на вроду. Коли голова розумна, а рука дужа, то й пошана слухна найдеться.

— На здоровля Осипа! — підняв чарку Федір.

— Хай йому там, вражому синові, здорово ікнеться!

— Спасибі вам, що Осипа згадали. Хлопець собі нічого, може й вийде в люди, колиб тільки татарська стріла шляху не перегородила...

— Тай то, коли трапиться, божя воля.

— Божя воля, козача доля...

Розійшлися добрі сусіди й залишили господарів самих.

— Бариться десь наш Іван — завважила Федориха, прибіраючи зі столу.

— Справді забарився, — відповів Федір, якого дальшу мову приглушив гомін близької сопілки.

— То він... — шепнула Федориха заспокоєна.

— І хто його такого навчив? — ніби сам до себе промовив Федір. Сопілка втихла й перед затривоженими батьками з'явився їх п'ятнадцятилітній син-одинак.

Гарне русяве волосся, звиваючись химерними кучерями, сповило його молоде чоло. Обличчя в нього було гарне, але бліде, а очі повні смутку. Сховав сопілку за пазуху, зняв бриль і глянув на зоряне небо, по якому саме пролетів метеор. Хлопець здригнувся й сказав, ніби сам до себе:

— Кажуть, що коли зоря паде з неба, то це гасне зоря чийогось життя. Хто його знає, як воно справді?

— Деж ти був, сину, так довго? — запитала маги.

— Був у лісі й дивувався, чому в ньому дерева такі криві. Чому вони не ростуть собі, мов свічки в гору? Слухав, як пташки співають і пробував підтягати за ними на сопілці. Але нема такої сопілки, щоби так, як пташка защебетала. Був я і в полі. Скільки там метеликів, жучків, пільних коників! Усе скаче, грається, співає і радіє життям. Я ще не чув, щоби щось у лісі чи в полі плакало. Це тільки люди плачуть. Скільки ходжу по лісах, по полях, скрізь бачу життя і радість. Я ще ні разу не бачив у лісі ні пташки, ні якої звірини неживої. В лісі, в полі, немає смерти. Смерть є тільки там, де є чоловік. Тільки чоловік несе з собою і плач і біль і смерть у лісі й поля.

— Що ти говориш? — питала Івана мати, не розуміючи, про що й до чого то він говорить.

Іван сховав сопілку за пазуху й пішов у садок слухати соловів.

II.

Діти — благодать божя! Так говорять у нас з давен-давніх. Не могли діждатися цього благословенства Федори, довгими роками свого подружжя. Скільки в них сліз пролито, скільки даремних молитов прошептано! Дав Бог достатки, а нікому їх переказати ніким душі, на старість потішити. Нарешті вислухав Бог молитов і дав Федорам наслідника. Пізно, бо на самому порозі старости, але дав. Івасем охрестили хлопчину, бо під Івана прийшов на світ. Ріс він під пільним оком батька, серед пестоців матері. Ріс, у сили вбивався, але не такий удався, як інші діти. Кволий якийсь і завсігди задуманий, одно в нього, що сопілка, а коли яке слово скаже, то всі дивом дивуються...

Біда чоловікові, коли виродиться від інших й не

так дивиться на світ і не так його розуміє, як інші. Люди все вибачать, все зрозуміють, але мов круки кидаються на того, що не подібний до них.

Біда тому, що не йде битим гостинцем, що нові дороги хоче прорубувати крізь терня. Терня ноги сколе, даремна натуга з сил вибе й дороги не прорубає і сам згине, марно пропаде. Гей, соколе буйний! Навіщо тобі крила, навіщо зір соколинний? Чи не краще землі держатися й бути, як всі, що нічим не турбуються, в ніщо не вірять, як тільки в хліб насущний?

Стоїть Іванко, о скалу оперся; довкола поля й ліси, потік по камінню видзвонює, гарно довкола. Знає про те хлопець, до землі тілом приріс, а очима в хмарах блукає. Сімнадцятий уже йому рік від роду. Вус під носом засіявся, часом йому кінь і шабля присяться й двоє карих очей в душу гляне...

Ровесники Івана вже парубочать. Той з валкою в Крим пішов, той за майстерство взявся, той батька на ріллі виручає й тільки Іванка ніяка робота не береться. Поле, ліс, потік і небо блакитне, в руках сопілка...

По той бік яру тягнеться старостинський сад. Ліс рідшає й луг пестрим килимом по землі стелиться. А там, в тіні столітнього дуба сидить староста й Федір, розмовою забавляються. Ллється в них слово за словом, мов вода, бо й знайомі вони не від нині, з часів, як ще Федір козакував, поки карі очі Насті не висадили його з козацької кульбаки.

По садку бігає з ровесницями тринадцятилітня старостянка. Дивиться староста на внучку й ніби до себе говорить:

— От, не пожалів Бог мені розради на старість. Діти померли, але хоч онуку по собі залишили...

— Добрий був жовнір, син ваш, пане старосто — обізвався Федір. — Тай дружина його, небіжка, поспішилася кидати усе добро й достатки цього світа.

— Затужила за чоловіком тай сироти не пожаліла.
— сказав староста сумовито й струсонув тяжку сльозу з сивого вуса.

Тимчасом дівчинка побігла за метеликом, над яр. Дивиться на неї Іванко з противного боку. Мов рожева хмарка блиснула її повійна суконка над безоднею. Тьохнуло щось в серці Іванка, коли побачив її перехилену на самому краєчку яру, підбіг стрілою і саме в хвилину, коли дівчина втратила рівновагу та з простягнуною, за метеликом, рукою летіла стрімголов, Іван розняв руки й ухопив у них старостянку, Сам не видержав тягару, хитнувся і з усього розмаху вдарився головою в прибережний камінь.

Староста й Федір почули крик і збігли в яр, Над самим потоком лежав з окривавленою головою Іванко, над ним ломала руки смертельно затрівожена старостянка.

— Забився, забився! — кричала несвоїм голосом.

Федір підбіг до сина. Підняв йому голову, глянув досвідним оком на рану:

— Боже мій, моя дитина!

— Жие! — крикнув староста й ухопивши хлопця дужими руками, побіг з ними до хати.

— Боже, Боже! — зойкав Федір і біг, за старостою, непритомний.

В старостинському демі найшовся прибічний фельчер; затамував кров, перев'язав рану й запевнив усіх, що небезпеки нема.

— Жие й буде жити.

— Загоїться, нім весілля скоїться, — додав розрадуваний староста й глянув докірливо на внучку.

Припадкового спасителя своєї унуки огорнув староста батьківською печаливістю. Мало йому було прибічного фельчера, аж з Білої Церкви спровадив лікаря,

що довго порався біля пораненого хлопця. Мати не відступала від сина ні на хвилину.

В кімнату, в якій лежав полупритомний Іванко, ввійшла, мов подих леготу старостянка. Іванкова мати дрімала знеможена довгим висиджуванням біля синового ліжка. Старостянка станула поруч, вдивилася в бліде обличчя свого спасителя й нахилившись над ним, ніжно поцілувала Іванка в чоло. Наче злякавшись того, що зробила, відскочила, й заки стара Федориха проснулася, зникла за дверми кімнати. В тій самій хвилі проснувся й Іванко. Мати вдивилася в його відкриті очі, мов у сонце.

— Мамо! — прошепотів Іванко.

— Що, дитино моя?

— Ви бачили?

— Що дитино?

— Ви бачили її? Вона знову прийшла до мене. Як колись, у сні, в чоло мене поцілувала... Ви бачили?

— Бачила, сину — сказала Федориха, щоби заспокоїти хорого Іванка, хоча вона не бачила нічого й не знала, про що хлопець говорить. Приснилося йому щось напевне...

III.

Стан здоров'я Іванка поправлявся з кожною хвилиною. Лежав іще обезсилений впливом крові й довгою гарячкою, але чимраз частіше вертав до свідомості й чимраз рідше западав у твердий сон. Дивився на маму, що безустанку сторожила біля його ліжка й сам себе запитував, чи те, що вперве привело його до свідомості, був сон тільки, чи ява. Очіма шукав по кімнаті за ангелом, що йому в сні привидівся. Рівночасно старостинська внучка Гандзя, раз ураз підходила, на вспинячках, під двері кімнати, в якій лежав Іванко й наслухувала. Раз тільки відважилася переступити її поріг, але тепер сама цього не могла зро-

зуміти, як це сталося, що вона підійшла до хорого й поцілувала його в чоло.

Правда, ніхто цього не бачив. Ніхто, крім неї, про це не знав. А може...

Минуло ще три дні й Іванко, коли не було матері біля нього, вперше піднявся з постелі й з трудом вийшов до садку. Хвилину дивився на чисту небесну блакить, окинув оком зелень дерев і пестрий килим квітів на землі. Нараз затремтів: йому на зустріч йшов його ангел ясний, такий знайомий йому зі снів...

Старостянка Гандзя, ішла садком, нічого не прочуваючи. Завважила Іванка й здригнулася: невідомо чому зі здивування чи переляку? Поступила ще крок вперед і, сама не відаючи чому, шугнула в бік в гущавину розцвілих бозів. Сталося це так нагло й неждано, що Іванко, стоячи на порозі хати, сам не знав, чи справді бачив чарівну зяву, чи це йому тільки привиділося. Коліна під ним угнулися, в голові закрутилося й хлопець упав на руки матері, що надбігла тимчасом затрівожена, не заставши хорого в постелі.

В саді, під одним зі столітніх дубів, сиділо за столом трое людей — староста, Федір та Федориха.

— Ну, що-ж? — питає староста — даєте мені вашого Іванка? Бачите, що від часу, коли він вратував мою кохану Гандзю, полюбив я його, як сина. Самі бачите, що він хлопець не такий, як інші. Ні козака ні чумака з нього не буде. До плуга теж не потягнеться.

— Що-ж, пане старосто, — сказав Федір. — Знайомі ми не від сьогодні. Виж хіба знаєте, чим є для нас Іванко. Так довго ждали ласки божої, а як уже діждалися, самі не знали, як за це Богові дякувати. Як же тепер нам дитини збуватися?

— Так, так, — доповідала Федориха — тільки в нас сонця і радости, що той хлопець.

— Пане староста! — говорив далі Федір. — Вибачте, але хіба то видано, щоб хлопець, і не сирота і не бідних батьків дитина, ховався в чужих, не своїх звичаїв набірався? Родився під стріхою, хай під стріхою живе, а час прийде, то й по нашому, по селянськи житиме, хліб святий порати, та по своєму Бога хвалити.

— Ей Федоре, Федоре! Чи годиться вам до мене таке говорити. Чи ж я вам чужий, чи ж я вам далекий?

— Ви пан, а я... — і Федір махнув рукою.

— Пан я? В нас кожен пан на своєму. А хоч я і шляхтич, то кров у мене та сама, що і в вас і віра наша, стара, прадідівська. Батько мій, віри дідівської не проміняв, тай я беріг її, як святости. Чогож ви таке мені говорите?

— То правда, пане старосто, — ніби виправдуючись, говорив Федір. — Але, доволі вже Іванко напався, на ваших подушках вилігуючись. Тепер, слава Богу, здоров, хай під стріху вертає.

— Хіба я Іванкові зла бажаю! На пана його не вчитиму, раз ви його таким бачити не хочете. Алеж я йому щось таки винен і по своєму хочу віддячити.

— Нічого ви йому не винні, пане старосто. Але коли ви вже так наперли, то хай Іван у вас часок побуде. Може йому якусь гідну роботу в дворі найдете, а може й справді навчиться тут чогось скорше, як дома. Але, щоб я вам хлопця дарував, то як вас люблю, цьому не бути, — закінчив твердо Федір.

— Ну, згода! — простяг руку староста. — Моглиб запити могорич, але в будень якось не годиться.

Покликали Іванка й сповістили йому про постанову. Хлопець спаленів, невідомо, чи з радості чи з ніяковости, бо й старостинська внука саме десь надбігла з глибини садку.

IV.

Вже кілька днів пробув Іванко на старостинському дворі, а не вмів зясувати собі свого нового положення. Все тільки йому здавалося, що те, про що колись мріяв, що в снах йому ввижалося, це тепер стало для нього живою дійсністю. Бо й нема чого говорити — його сноява, ангел його снів і мрій, була тепер близько нього. Міг бачити її, коли тільки хотів й дивитися на неї скільки воля. А всежтаки й бажання бачити її не ослабало й ніколи її приявність не мучила його. Навпаки, скільки разів опинився на самоті, завсігди почував у душі пустку, яку тільки вона могла виповнити, одним поглядом.

— Чого ти плачеш, Іванку? — запитала його раз Гандзя, зустрівши в темному закутку саду.

— Я не плачу, — стрепенувся Іванко й обтер запізнену сльозу з обличчя.

Він справді плакав, перед хвилиною, хоч сам не знав чого йому на плач зібралось.

— Зле тобі в нас, за домом тужиш? — настоювала Гандзя.

Іванко глянув на неї й одним тільки німим поглядом захоплення говорив, як йому в них добре.

— А може тобі хто дошкулює, може тебе хто зневажає? — питала дівчина далі, а Іванко насилу видусив зі себе:

— Ні, серце, ніхто мене не зневажає. Усі тут для мене добрі. Мені дуже, дуже добре в вас.

— А чого-ж плачеш? Хіба той, кому добре — плаче?

— Буває, — сказав Іванко — буває, що люди плачуть від щастя.

— Я цього не розумію, я плачу тільки тоді, коли мене щось болить.

— Буває, що й щастя, так стисне серце, що аж заболить.

— Дивно... — сказала Гандзя й задивилася перед себе. А по хвилі додала: — Іванку, правда, що коли ти будеш уже цілком великим, дорослим мущиною, то ти на війну не підеш? Я дуже боюся війни й не розумію, як то люди одні других калічать і вбивають? Як це можна чванитися тим, хто більше людей убив? Яб ніколи не дала й одної квітки такому героєві-горло-різові...

— А меніб дала? — запитав Іванко, сам не відаючи, відкіля в нього стільки відваги набралось.

— Тобі? Далаб, певно, що далаб. Ти мені життя спас, як я за метеликом гналася, а втім, ти так гарно граєш на сопілці...

Іванко несвідомо сягнув рукою за сопілкою.

— Заграй мені Іванку... — просила дівчина. — Сядь осьтут біля мене й заграй.

Іванко виняв сопілку.

— Ти може не знаєш, а я все слухала, як ти вечорами грав на сопілці.

Іван притулив сопілку до уст і заграв. Що грав, сам не знав. Не пригадував і не придумував мелодій. Самі вони відкілясь бралися в сопілці. Дивився на свою снюву, вона не зводила очий з нього, вся наче замінена в зір і слух.

І здавалося, що це не сопілка сміється і плаче, але Іванкове серце. Й Гандзя не знала, чи це соловій тьоккає, чи Іванкова сопілка грає. Й не стямилася дівчина, як дві ясні слізки блиснули в її оченятах і мов два жемчуги покотилися по личку. Дивилися одно на одного й не чулися, як сопілка замовкла. Ще хвиля й Гандзя мов проснулася, спаленіла вся й скільки мала квіток у руках, всіх їх кинула на Іванка, а сама побігла й зникла в кущах, мов її зовсім не було.

Іванко стояв, весь обтрушений квітками й не міг прийти до себе.

— Ну, нічого собі сопілка! — почувся неждано добрячий голос старости.

Іванко зніяковів ще більше. Хотів зірватися з місця й бігти кудись, наче староста застукав його на якомусь злочині.

-- Маєш хист, хлопче! Маєш хист! — говорив, тимчасом, староста, поклепуючи Іванка по рамени.

— Коли батько погодиться, то не жаль би тебе кудись на науку післати. Жалко, щоб такий хист на глухому хуторі марнувався.

Іванко не дуже то й слухав, що говорив староста. В нього ще стояла перед очима його сноява, його мрія, ангел втілений — Гандзя. Йі ніби приходяючи до себе, Іванко сховав за пазуху сопілку.

— Ховаєш сопілку? — засміявся староста. — Лякаєшся за неї? Не на такому інструменті тобі слід би грати! Поговорю з батьком, може й справді поїдеш у світ на науку.

Але Іванко тиснув сопілку до серця й думав собі, що нізащо в світі її не проміняє...

ПОБРАТИМИ.

Козак Муха не знав, хто його родичі. Не знали люди й він не тямив, як доріс, здоров і дужий до чотирнацяти літ. Всі його звали Собком і ніхто, а сам він найменше турбувався тим, як би йому зватися по батькові. Раз якось їхали селом козаки. Побачили й сподобали собі хлопчиська. Принадили до себе, посадили на коня й поїхали. Ніхто за Собком не побивався й він не плакав за ніким. Подобалося хлопцеві молодецьке товариство. Правда, не пошанували його ні шаблею ні янчаркою, але як привезли його до обозу, зразу за кашовара настановили. Невелика штука слово-два, а хлопець не в тімяз битий, зразу побачив, що він важна особа в куріню. Був собі Собко пан на весь курінь.

Козаки днем на рибу та на всякого звіря ходили й тільки вечорами до куріня злазилися; Собко паював кашу, а там і по його роботі.

Алеж остатися кашоваром, було Собкові не по душі. Раз його козаки з собою взяли, так йому конче козаком стати треба. Як, це вже його діло.

Раз якось, як козаки не доглянули, дібрався Собко до барила з порохом. Відсипав собі дві-три пригорщі й заховав, як належиться. Другим разом до курінного арсеналу дібрався, а що було там усякої стрільби без ліку, потяг собі що найкращу янчарку й теж заховав.

А як тільки козаки виходили у степ з куріня, тільки в Собка й було роботи, що набивати янчарку та стріляти до ціли. Не зразу то й ішло, алеж не святі горшки ліплять. Освоївшись з рушницею, взявся Собко за шаблю й зробивши собі солом'яне опудало, так хоробро на нього наступав, так зручно вививав шаблюкою, що за якийсь час почув себе цілим козаком і рішив подякувати за уряд кашовара.

А коли залишився в куріні зайвий кінь, то Собко вже йому не дав даром вівса їсти. Цілий день уганяв на ньому довкола куріня, поки не навчився всіх штук, якими так чванилися його козаки-господарі. Часами хтось з козаків дивувався, чого такий кінь зморений, але нікому й на думку не прийшло, що це їх засмалений кашовар не дає йому відпочити на стайні. Собко навіть ухитрився підказати котромусь з козаків, що це чи не «домовик» так коня затовкає, що хоч він і на вівсі стоїть, а не поправляється. Повірили козаки й Собка не чіпали, «домовика» на всі ладі проклинали.

Два роки проминуло Собкові поміж козаками, мов з батога стрілив. І якось, Собкове щастя хотіло, що від степу повіяв тривожний вітер. Щось там татарва заворушилася й козацтво рішило намяти їй чуба та

приборкати. Пішла по курінях рухавка. Лаштуються козаки в похід, а Собка залишають куріня пильнувати. Як не просив, як не молився Собко, не допомгло. Рішили, що Собко кашовар і в поході його не треба. В поході всякий кашу зварить, а як треба, то й без каші обійдеться.

Закусив Собко зуби й ніби погодився, але ще не встигли козаки досвіта на коні скочити, коли побачили, що ні кашовара, ні запасного коня в куріні немає. Не дочислилися теж янчарки, шаблі та двох пістолів, що в них були усі перераховані й переписані, як найбільші скарби.

— От вам не божя, а собача дитина — вилаявся якийсь козак.

— Не хотіли біди з собою брати, так повіялася попереду — промовив, напів одобрюючи другий козак.

Решта покрутила носами, що кашовар залишив курінь на божу волю, але час було в дорогу. Переглянули лаштунки, роздали припаси й закопотіли степом.

А Собко був уже далеко-далеко. По дорозі натрапив на одну з козацьких застав. Сяк-так одягнений і незгірше озброєний, до того-ж на коні непоганому набрехав козакам, що втік у степ від замкової сотні. Козаки не питали багато, повірили.

Брехав Собко, як нанятий. Оповідав козакам, як то йому на старостинському замку набридло бабських запасок сторожити, як то йому осточортіло в запічку, та як він нічку дмухнув у степ до козачої вольниці. Про те, що був кашоваром у козацькому куріні, що не на своїому коні причвалав, не говорив Собко ні слова. Козаки, як козаки. Привітали гостя, як годиться, а коли прийшло до першої зустрічі з татарвою, то Собко не полінувався показати, чого то він навчився, кашу варючи. Де найбільша татарська гуща, там Собко мов яструб падав, а сік, а рубав, а палив з янчарки та

пістолів, що здавалося, там не він один, а пів сотні козаків з ворогом змагається.

Та не соколом, ані вірлом назвали його козак, а Мухою, бо ніби докучлива муха жалив ворогів та розганяв їх на усі чотири сторони світа. Муха? Хай буде Муха, раз йому батьки кращого прізвища не залишили. Не в тому діло, як Собка прозвали, а в тому, що не жаліли ні чарок ні меду на степових хрестинах. Не жаліли теж козакові червінців, що з добичею їм дісталися. Насипали новому товаришеві повну шапку, хай знає, хай тямить, що доброму козакові і в степу добре.

От і стався Собко справжнім козаком. Уже ніби не Собко, а Муха, не то ворогові, а то й своєму, що не впору вирветься, страшна.

Та біда не спить, а хоч і в степу, не минула вона й нашого Муху. Іхав якось Муха з товаришами на розвіді. Іде попереду, вороного по шиї плеще, коли це дивиться, виїздить зза могили вусатий козачисько. Козак, як козак, чорт з ним. Алеж не встиг козак добре зза могили висунутися, як вороний під Мухою застриг ухами, заіржав і, мов стріла, кинувся в напрямі стрічного козака.

Розчовпав Муха зразу, в чому діло, але що його було робити? Наїхав просто на козака, шапку підняв, раз він старший і бувби щось промовив, як звичай велить, але козачисько тільки очима блиснуло, вуса заторгало, та як не ревне на Муху:

— А тут ти гольтіпако, кашоваре? Он якою дорогою, на чужому коні, при краденій зброї до козацтва добився? — і не думаючи багато, як не гряне шаблюкою.

Ба! Козак був у праві. Це його кінь був під Мухою, тай шабля була не злегких, але щож — трапила коса на камінь. Замахнувся старий козак, не спав і Муха. Шабля на шаблю впала, аж іскри посипалися,

хоч і в день. Здивувався козак, а далі бачить, що не на дурня попав, підкрутив уса, тай каже:

— От хоч то добро, що не дурень украв мого вороного.

Муха поправився на сідлі.

— Щож козаче, — каже стрічний. — Не гаразд воно, що ти могого коня потяг, але раз ти не в запічку ховався, так, коли воля, попробуємося. Твій кінь козаче, як передімною встоїш. Коли ні, здійму з тебе лаштунки та до каші нагоню.

Ніяково було Мусі слухати про кашу, але що його було робити. Старий козак був у праві, треба попробувати щастя.

— А з ким діло? — запитав підносячи, злегка шапку.

— Козак Скрипа, коли ласка дізнатися.

— Козак Муха, до ваших послуг.

— Не Собко кашовар, а козак Муха? — засміявся під усом Скрипа й додав — Ну, ну, побачимо!

Поклонився один другому й розіхалися в дві сторони. А там, якби на даний знак, зупинилися і зразу рушили з копита. Шаблі горою, списи низом.

Зударилися раз, другий, в третє Скрипа хитнувся в сідлі.

— Молодець! — крикнув і заскреготів зубами.

— До послуг, — відповів Муха й зупинив коня на бігу. — Щож далі биться, чи будем мириться?

— Мириться! — крикнули козаки, що їхали на розвіді з Мухою.

— З молодцями не шкода замиритись! — сказав Скрипа й сховав шаблю, та простяг Мусі руку.

— Слава! — крикнули козаки й кожен простяг свій боклажок Скрипі. Скрипа потяг, обтер вуса й справив свого коня разом з конем Мухи, що знову виступив поперед стежі.

По дорозі Мусі вже нічого було брехати. Оповів,

як був кашоваром, як до козацтва приспособлювався, та як йому кінь Скрипи попався. Сміялися козаки, а старий Скрипа вдарив Муху по рамени й гукнув:

— Хто казав, що тобі кашоварити, а не козакувати, дурень і сам не козак. Таж то зразу видно, яка в тобі кров грає. Не мужицька й не паламарська, а козака!

Побратався Скрипа з Мухою не на жарт і чи в бою чи в коршмі, чи так собі у степу, все разом, все вдвох. В потребі, то один другого власними грудьми заступав, один другому руки позичав, коли одному було власних двох замало. Ніхто не бачив ні Скрипи ні Мухи нарізно.

Але якось, як у степу трохи заспокоїлося, післав Муху полковник з листами до свого друга-приятеля, що то колись козакував, а потім затужив за землею й перейшов на хлібороба. Ні на крок не відступав Мухи старий Скрипа.

Але якось дорога їм не стелилася. Вже на першому перевозі спотикнувся під Мухою кінь, а далі перебіг йому дорогу заяць куцохвостий. Похитував на таку ворожбу Скрипа головою й радив, або завернути, або іншою дорогою їхати.

Але Муха не слухав побратима. Без пригоди доїхали куди слід і листи віддали, кому треба. Зрадив старий сотник гостям. Згадав друга-приятеля, що не покинув козацького промислу, як він, запитав про того й другого з колишніх товаришів, а там, як звичай велить, запросив у світлицю.

А в світлиці, мов у скриничці, чистенько, рушники мов сніг біленькі, квіти по вікнах та поза образами.

Сів Скрипа, аж лава заскрипіла, глянув довкола, тай каже Мусі на ухо:

— Кажу тобі, брате, тікаймо відсіля поки не пізно й за хліб-сіль дякуймо. Раз тобі кінь спотикнувся, а заяць дорогу перебіг, то коли вже щасливо до місця добилися, то тут напевне нас нещастя спіткає!

Сотник читав листи й не слухав, що там Скрипа шепче Мусі на ухо. Муха хотів щось відповісти побратимові, але в тій хвилині втворилися двері й на порозі станула дівчина, мов зора рання.

Скрипа закрутився на лаві й шарпнувши Муху за пояс, сказав:

— А я не говорив?

Але Муха не чув, що йому там скрипів до уха Скрипа. Мов заворожений задивився на дівчину й напевне не думав про те, що йому кінь спотикнувся, чи заяць дорогу перебіг.

Дівчина поклонилося гостям, Скрипа піднявся з лави й відповів поклоном, як годиться, але Муха, не рухався з місця, наче хтось під ним лавку медом вимазав. Скрипа глянув на Муху, а далі потяг його за рукав, мовляв, встань та поклонися дівчині, як Бог приказав.

Насилу підвівся Муха й поклонився, але якось так незручно, що навіть старий сотник, хоч господар, підсміхнувся під вусом.

Подали обід. Муха їв, чи не їв, а Скрипа більше меду пильнував, та за Мухою лупав очима. А коли Муха почав за обідом, грати з дівчиною в оріхи, Скрипа не витримав. Вибачився й вибіг на двір, а там уже заляв по козацьки. Побіг за ним господар, запитати, чи не вразив чим гостя, а заки вернули вдвох у хату, вже Муха з сотниківною були собі по слові...

Зрозумів у чому діло Скрипа, якому зайці по голові бігали, догадався й старий сотник. Але ні один ні другий не дали того пізнати по собі.

Під вечір якось зійшовся Скрипа з Мухою. Глянув на козака — не той чоловік.

— Казав я тобі, брате, — лаявся Скрипа, — що хоч вертаймо, а хоч другою дорогою їдьмо. Кінь спотикнувся, заяць дорогу перебіг, ще ніколи того не

бувало, щоб таке кому на добро вийшло. Пропав ти козаче, а я побратима раз на все втратив...

Мало не плакав старий.

— Та що ти, Скрипо, скрипиш, мов немазане колесо? — заспокоював побратима Муха. — Старий ти, та мене, молодого, не розумієш. А знати тобі треба, що не жити мені без сотниківної, тай годі.

— Та чи не збожеволів ти, козаче? — пробував вговорити побратима старий Скрипа. Не допомогло. Наглив, що час їхати, бо полковник жде на відповідь. Але Мусі було не до полковника. Так собі сподобав життя на сотниковому хуторі, що й не думав виїздити. Усе за сотниківною увихався, а тимчасом сотник Скрипою радів, та що вечора виводив його п'яного мов ніч, на нічліг. Запив старий козак з розпуки, бо не бачив рятунку для побратима. А молодим то й байдуже. Полюбило одно одного з першого погляду, аж їм серця ростуть, як тільки гляне одно на другого. А далі додумалися молодята, що нема чого марудити, перемовилися одним-другим словом, тай старому сотникові до колін:

— Благословіть, тату!

Старий сотник, не в тім'я битий, знав до чого йде і таке поведення молодят його не збентежило. Підсміхнувся під усом, глянув на до решти одчаяного Скрипу, підняв закохану пару, посадив на ослоні й, спокійно та статочно почав доводити, що козакові одружитися, то не чарку меду випити, що подружжа то не на день і не на два, а на ціле життя. А життя то не до заходу сонця й самого кохання замало для того. Тут чого іншого треба. Далі доказував старий сотник, що хоч тут зійшовся козак з козачкою, але молоді ще обое, їй тоб достатку не вадило приспособити, а йому козацької слави добути, та вишумітися досить, бо потому шуміти вже буде пізно. Скінчилося на тому, що сотник дочки не відмовив, руку дав на

згоду, але порадив іще Мусі вернути в степ та погуляти на козацькій вольниці.

Не всмак це було молодят. Але що поробиш? Батькова воля — свята воля. Поклонилися батькові до колін, а черговим ранком сів Муха на вороного та з воріт поклонився судженій низенько:

— Прощавай зоре!

— Бувай здоров, єдиний!

Та вже ніхто так не радів з такого сватання, як Скрипа. От, Бог милував, хоч і зайці скакали й кінь спотикався, а таки пропасти козацьї душі на глухому хуторі не прийшлося. Нічого, — думав собі Скрипа їдучи — в хаті душно, голова козакові завернулася. А хай тільки степовим повітрям дихне, хай знову козацької вольниці покушає, то може не лізтиме там нізащо ні прощо в подружні пута. Правда, що, дівчина собі нічого, але хібаж багато таких козаків, як Муха? Крутнув уса старий Скрипа й рішив боронити козацької волі Мухи, поки сил не забракне.

Довго оглядався Муха позад себе, до пізного вечора не сходила сотниківна з воріт.

Давно вже виїхали козаки у степ широкий, давно вже в Скрипи свербів язик чимнебудь розрадити побратима, але розмова ніруш не клеїлася. Що кине яке слово Скрипа, то Муха пробурмоче щось під носом, і знов надується, мов сич, та мовчить, мов у рот води набрав.

Далі махнув рукою Скрипа й уже не до Мухи, а до себе говорив і сердився:

— Сказано, кінь спотикнеться, заяць дорогу перебіжить, то хоч завертай, а хоч іншої дороги шукай. Уже то достоментна правда, що по такому без нещастя не обійдеться. І не кращеб то з татариним-христом серед широкого степу зустрітися? Не кращеб то на самого чорта в болоті напоротися? Одного шаблею, мов собаку на землі розтягнеш, другого хрестом

святим смертельно налякаєш, а від баби ані хрестом не відхрестишся, ні шаблею не відмахнешся. Засяде біда в печінках і ні ти її свяченою водою не викропиш ні ладаном не викуриш. Прокляте кодрло!

Пакнув Скрипа люльку раз і другий, сплюнув тричі й марудив далі:

— От, козак був, як козак. Чи Собко чи Муха, з якого боку не підійшов до нього, все на шаблю чи на спис напоровся. А тепер? І жалко, що з такою бабою задружив. Поки того кароокого нещастя не побачив, не сором було й чаркою стукнутися. А тепер? Тьфу!

І Скрипа знову сплюнув, та заляв, що аж Муха в сідлі обернувся.

— Та годі бо, годі старий! Постарів ти й очі в тебе більмом зайшли; дивишся, та нічого не бачиш. Хібаж ти молодим не був ніколи?

— Молодим? — спитався наче сам себе Скрипа.

— Молодим? Хто молодим не був той і постаріти не міг, — відповів сам собі Скрипа, й порівнявши коня з конем Мухи, обняв побратима через плече й заговорив:

— Брате! Хоч я й старий, та очі в мене соколині. Бачив я твоє карооке щастячко й серце в мене за тебе тьохнуло. За тебе, а може й не за тебе. От таке саме, коли не краще перестріло мене колись на дорозі. Колись, то значить, як я ще молодим був, а заяці мені не поперек дороги, але по голові бігали. І я колись, як ти від таких очей, мов свічка загорівся. Тай мені колись порадили погуляти ще по степу й не так може козацької слави, як достатків нажити. Наживав я слави тай червінців нажив чимало, що молоду і старих міг цілих озолотити; та мабуть забарився в степу; приїхав на само весілля коханої...

Ішла з якимсь старим попід боки, мов пава пишна, що багач її посватав.

Що їй козак, що їй козацька слава?

— Таж не всі вони такі... — наче оборонявся Муха.

— Не всі? Може й не всі.

Степ укривався мрякою, мов пеленою. Двох козаків схилилося над кульбаками й попустивши коням віжки, їхали мовчки.

— — — — —

Коли зупинишся й почувеш себе порошинкою в обличчю необнятої величі, коли глянеш і межі не найдеш для ока, дихнеш і груди тобі розпирає, коли згубишся й сам себе не віднаходиш, то знай, це — український степ. Коли побачиш тисячі й сотні тисяч, що з блиском шабель і боевим криком той степ загородять, кровю зачервонять, що аж небо спалахне полум'ям, то знай, що це — діти степу.

Далеко на обрію засіріло п'ятенце, чорніє й росте на межі зелені й блакиту. А земля стогне, жак понад нею проноситься, мов ворон чорний.

Стрепенувся орел степовий, зірвався з могили й закрикав — жир буде!

Росте чорне п'ятенце на східньому обрію, можуть й чимраз душим гомоном гомонить.

— — — — —

Стрепенувся в сідлі козак Муха, піднявся в стременах старий його побратим Скрипа.

— Чуєш? — запитав Муха.

— Бачиш? — запитав, насторожений Скрипа.

— Перед вечором будуть ще тут.

— Коби хоч до застави допасти.

Пустили коні бігом. Вітер їм попри уха свище, степовий бурян по лиці бе. Налягли коням на гриви, ідуть аж земля стугонить.

Зустріли козачу пікету.

— Де застава?

Вартовий показав рукою на право.

— Далеко ?

— Година.

Знову прилягли коням на гриви й хоч запінилися вороні, не пристають, їдуть. Не минула й година, коли до застави допали.

— Здорові були !

— Здорові ! В добрий час наспіли !

Побратими глянули на себе:

— Що-ж, Муха? — запитав Скрипа. — От нам оказія, не так слави й достатку нажити, як головою наложити. Забарилися на хуторі, а тут татарва роєм зароїлася.

Не відповів нічого на те Муха, тільки лаштунки на собі поправив.

— Гурра ! — крикнуло козацтво й кількасот кінських копит грянуло, аж луна покотилася.

— Аллаг ! — заревіло біля першої могили й два війська, мов дві тучі зударилися з собою.

Людський крик, іржання коний, брязк шабель й ломіт рушниць піднялися разом з хмарею пороху до неба.

Попереду шаліє Муха, а що змилить, то Скрипа поправить. Мов вихор напірає козацтво, що один з коня звалиться, то другий на його місце заскакує.

Не видержали поганці наскоку, мов кури розбігаються. Не довіряє їм козацтво й довкола могили станувши, тільки з янчарок палить за втікачами. Далі затихло в степу, наче й нічого не було. Тільки тут і там в буряні хтось стогне, а дехто припав лицем до землі, мовчить і не ворушиться.

Оглянувся Муха позад себе — де Скрипа ? Нема старого. Кинув оком перед себе у степ, — пусто. Завернув коня й кинувся поміж буряни:

— Скрипа !

Хтось застогнав. Кинувся туди Муха, дивиться, аж справді лежить Скрипа на землі, з чола кров дзюрить. Козак на лікті сперся й напилу за люлькою в чересі шукає.

— Скрипа! Що з тобою, брате?

Плюнув старий козак крізь зуби:

— От попало від нехристів, матері їх ковінька. Набий мені брате люльку, та прикури, бо сам не здужаю.

Муха зіскочив з коня, набив Скрипі люльку, прикурив кресалом і подав побратимові.

— Що там, упоралися з поганцями, бо щось при тихло, — запитав, ділово, Скрипа.

— Впоралися то впоралися, але-ж на тому не край. Це-ж ми тільки на передню сторожу наскочили. Добро хоч, що налякали сучих синів, то може орда в степу зупиниться, поки сюди решта козацтва не наспіє. Полковник ще вчора розіслав вістових по станам та по городкам.

— Даремне! — махнув рукою Скрипа. — Бачиться мені, що тут не який там чамбул, а ціла орда суне. Перекажи, будь-ласка, полковникові, щоб не ставив брацтва чолом до поганців. Їх більше й все одно не зупинимо. Краще хай пустять орду серединою, з боків хай шарпають та поволі до станів та городків стягаються. Скажи йому, що так радив Скрипа.

— А ти хіба що, сам йому цього не скажеш? — затрівожився Муха.

— Мабуть, що ні — сказав якось сумовито Скрипа.

Щойно тепер приглянувся Муха побратимові. Був блідий, мов рядно і не тільки в чоло, але в лівий бік ранений....

— Погано! — поміркував Муха, — і рятунку нівідки.

Скрипі не курилася люлька. Пакнув раз і другий, а там випустив люльку з зубів.

— Брате! — промовив Скрипа куди вже слабшим голосом. — Хоч і не ждав, а таки вже гинути доводиться. Добро тільки, що не на хуторі старого Скрипу застукали, а в степу кулею почастували. А тоб соромився Богові та святим на очі показатися. Прощай, брате, та лихом не згадуї.

— Не вигадуй, Скрипа! — пробував перечити Муха, хоч бачив, що тут уже не години а хвилини пороховані. Скрипа вже не блід, а сірів, чимраз більше на сиру землю починав, з обличча, змахувати. Гасли очі й голос прислабав до решти.

— Собку! — промовив насилу Скрипа. — А не кляни мене за свою сотниківну. Не кляни, яж добра тобі хотів. Бачиш, якби я тоді був до баби прилип, то напевнеб тепер, деь козацій голові моїй на сором, унуків колисав за припічком. А так Бог милував обабіти не дозволив, дав козацької вольниці достоту зажити і, як бачиш, козацької смерти пожити. Прощай!

— Та що бо ти, Скрипо? — заметушився довкола раненого побратима, Муха. — На жарти тобі зібралося?

— Де там уже жартувати, Собку! Жартував, поки було можна, а тепер уже всьому край. — Насилу піднявся на ліктях й мало не шепотом говорив:

— Собку! Нахилися до мене, бо кричати не здужаю!

Муха прикляк і ловив кожне слово побратима.

— Слухай, брате! Коли здоров та живий будеш, а отаман дозволить, скоч до мого села рідного Карпівки. Візьми заступ, та покопай під хрестом, що на краю села. Лежать там до нині оті клятї достатки, що я їх, женихаючись, нажив для отої зрадницї. Не живе вона вже давно тай за чоловіком її теж загуло. Накляв я небіженці немало й хоч знав, що не живе, нераз, в пересердя кістки її в гробі проклонами ворувив. Візьми з тих достатків третину, та дай у карпівську церкву

за душу раби божої Маріяни. Другу, коли вступиш, завези в кошову церкву за мою грішну душу, а третю... — не договорив старий, мотнув головою й розкрив широко рот, наче йому віддіху brakло.

Кинувся Муха до Скрипи, підхопив старого на руки, але в нього вже очі більмом зайшли. Дихнув ще раз і другий, витягнувся й затих.

От, якби Скрипи й на світі не було. Скинув Муха шапку, перехрестився, накрив старому очі вильотом китайкового контуша, ще раз глянув, скочив на коня і махнув бурянами до своїх.

З М І С Т :

Передмова	5— 8	
I. Гульнара	9— 30	✓
II. Покута	30— 33	+
III. На степу	33— 78	✓
IV. Подолянка	79— 88	✓
V. Могила отамана	88— 91	+
VI. Чортова гора	91—101	+
VII. Сопілка	101—112	+
VIII. Побратими	112—126	✓

3p. 486

PJ

1148

4

(1986)

120003/1.2

EXC/MIE